

GDJE ŽIVI TVORNICA?

ETNOGRAFIJA
POSTINDUSTRIJSKOGA
GRADA

Sanja Potkonjak i Tea Škokić

Biblioteka
Nova
etnografija

Sanja Potkonjak i Tea Škokić

Gdje živi tvornica? Etnografija postindustrijskoga grada

Urednica:

Valentina Gulin Zrnić

Biblioteka:

Nova etnografija

(urednici: Ozren Biti, Valentina Gulin Zrnić, Jelena Ivanišević)

Nakladnik:

Institut za etnologiju i folkloristiku

Za nakladnika:

Iva Niemčić

Recenzenti:

Andrea Matošević

Nevena Škrbić Alempijević

Lektura i korektura:

Jelena Cvitanusić

Ranka Đurđević

Oblikovanje i grafička priprema:

Vesna Beader

Oblikovanje naslovnice:

Lilipop design

Tisak:

Tiskara Zelina

Objavljivanje knjige realizirano je sredstvima Hrvatske zaklade za znanost u sklopu projekta Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj (IP-2016-06-7388) te sredstvima Ministarstva znanosti i obrazovanja

ISBN 978-953-8089-70-1

CIP zapis dostupan u računalnome katalogu Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 001159370

© 2022. Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, Hrvatska

Sanja Potkonjak i Tea Škokić

Gdje živi tvornica?
Etnografija postindustrijskoga
grada

Zagreb, prosinac 2022.

Sadržaj

Uvod	9
Prva vinjeta: Sanjina priča	10
Druga vinjeta: Teina priča	13
Etnografija prisutnosti	16
Sugovornici	20
Terenski ciklusi	26
Hodajuća etnografija	29
<i>Izgovoreno usput: kratke bilješke o postindustrijskom g/radu</i>	35
G/rad i post/industrija: teorijska uporišta	39
Kratka povijest tranzicijskog propadanja	45
Industrijska etnografija i deindustrializacija: zahvaćanje radikalne promjene rada	51
Prema postindustrijskoj etnografiji	57
Postindustrijsko i postsocijalističko vrijeme	61
Postindustrijski prostor	67
Postindustrijski subjektivitet i zajednice	74
Višestruke temporalnosti postindustrijskog Siska	81
Prošlost sadašnjosti	86
Djeca Željezare	90
Planiranja bliskih budućnosti	95
Ruine, sjene, praznine: napušteni prostori postindustrijskoga grada	105
Ruine kao fizički krajolik	109

Borba za vizuru dva krajolika moći	116
Na obzoru industrijskoga grada, u sjeni ugašenih industrijskih dimnjaka	121
Razgradnja grada	127
Ruine i nekropopije	134
Topografije deindustrijalizacije i industrijske ruinacije	139
Spontana flora i razgradnja kao potencijal u krajoliku propadanja	147
Ruine kao krajolik umjetnosti i imaginacije	155
Spekulacija ili refleksija modernističke vizije: mogućnosti i potencijali krajolika u radu Marka Tadića	159
Dvostruka slika ili refleksija tranzicijskih ruina u dokumentarnim filmovima Gorana Devića	167
(Ne)vidljivi krajolici deindustrijalizacije ili poništavanje zaborava u radovima Marijana Crtalića	179
Transatlantski krajolici ruina i imaginarni zvukolik sisačkih ruina u radovima Vesne Mačković i grupe M28	186
Kritičke refleksije postindustrijskog stanja ili sisačka deindustrijalizacijska umjetnost	192
Krajolici ruina kao institucionalni krajolici, krajolici sjećanja i novi krajolici rada	197
Krajolik baštine i institucionalni krajolik sjećanja	200
Dani industrijske baštine u Sisku: rad na industrijskom baštinskom krajoliku kao resursu	207
Festival Željezara kao kontinuitet krajolika rada	214
Grad za koji se vrijedi boriti: toksični krajolici i slučajni aktivizam	225
Zagađenje u ime rada i prosperiteta	227
Historizirano prokletstvo postindustrijskoga krajolika toksičnosti	230
Sisačke slučajne aktivistkinje	236

Gdje živi tvornica? Capraške zajednice, susjedstva i postindustrijski subjektiviteti	249
"Željezara nikad neće umrijet": radnička zajednica kao kontinuitet	255
"Život je od nas napravio zlo!": neotporna i nemoguća zajednica	265
Zajednica perspektivnog lokalizma	275
Nove tvrtke kao stabilizatori zajednice	280
Potres kao (de)stabilizator zajednice	287
Literatura i izvori	291
Zahvale	305
O autoricama	307

Etnologinje među Siščanima

*Čak je i u tvojem kratkom sisačkom stažu moguće pratiti propadanje.
Ja sam mislio da će biti obrnuto.*

Zašto uopće o Sisku pišete? Ne razumijete se ništa.

Ne bih ti rekao da sam znao da će se zapisati.

Ti si kazivač, a ja sam se odrodila...

Dok se ovako vozimo Siskom, osjećam se pola kao ja, a pola kao turist.

Uvod

Studija *Gdje živi tvornica?* sabire spoznaje i uvide višegodišnjeg etnografskog istraživanja o raspadu industrije u Sisku i posljedama tog raspada na rad i grad. Istraživanje na kojem se temelji ovdje napisano provedeno je u sklopu znanstvenoistraživačkog projekta "Transformacija rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj" i trajalo je od proljeća 2017. do proljeća 2021. godine. Međutim, naša prisutnost na ovom istraživačkom lokalitetu traje mnogo duže i zato zaslužuje refleksivnu uvodnu riječ koju nas dvije Zagrepčanke dugujemo vlastitom doživljaju grada Siska i našoj povezanosti s njim.

Iako obje već gotovo trideset godina povremeno terenski istražujemo u ovom gradu i okolini, za jednu od nas boravak u Sisku znači više od profesionalne prisutnosti jer kao sisačka snaha dugo i često boravi ondje u obiteljskoj kući na Zibelu, naselju s desne obale rijeke Kupe u Novom Sisku. Druga je povezana s istom obitelji preko prijateljskih veza te je u istoj kući boravila još početkom devedesetih godina prilikom istraživanja ratnih izbjeglica koji su bili smješteni u blizini, u privremenom gradskom prihvatalištu. Stoga, iako su naši odnosi sa Siskom započeli gotovo istovremeno, ali su se odvijali zasebno iz različitih razloga te s drukčijim dinamikama i kontinuitetima, započet ćemo s dvije odvojene dionice, dvije vinjete koje će se nakon toga u nastavku uvoda ispreplesti. Tim vinjetama bismo željele ocrtati početni, često subjektivni poticaj koji pogoni etnografe da se vežu uz pojedinu lokaciju koja, ne na uvijek do kraja jasan i osmišljen način, dugoročno odredi njihov istraživački i znanstveni razvoj.

Prva vinjeta: Sanjina priča

Moj prvi odlazak u Sisak, koji me istodobno čini protagonisticom ove priče i dionicom soubina pojedinih ljudi koji su u ovoj knjizi predstavljeni kao sudionici istraživanja, dogodio se u proljeće 1992. godine. Vozila sam se u punom vlaku koji je iz Zagreba kretao u 16 sati i 10 minuta prevozeći Siščane s rada u Zagrebu u njihov grad na počinak. Taj je prvi odlazak u Sisak obilježen nespremnošću i neznanjem da se s ulaskom vlaka na zagrebački kolodvor brzim korakom moram otpustiti prema ulazu vlaka te se žurno razmijeniti s izlazećim putnicima gurkajući se nametljivo dok još silaze niz stepenice, a sve kako bih osvojila jedno od sjedećih mesta koja su oni upravo napustili i time si osigurala ugodnu vožnju. Nespremna, svoju prvu vožnju provela sam stojeći u odjeljku koji je spajao dva vagona srebrno metaliziranog prigradskog vlaka. Iz te prve vožnje i danas se sjećam vizure malog mesta Pešćenice i brezika, mesta Sela na samom ulazu u grad Sisak, nepreglednih polja kroz koja je, kako mi se činilo, vlak projurio za tren oka. Ulaska se vlaka u stanicu Sisak za tog prvog putovanja ne sjećam. U to vrijeme sam u Sisak dolazila isključivo u posjete koji bi redovito završavali šetnjom. Šetali smo nasipom, centrom grada, do staroga grada te zaokruživali šetnju Tomićevim putem. Ili bismo išli preko groblja, sv. Marije, slušajući priče o sv. Petki, preko željezničkog mosta, Vrbinom do starog mosta, u beskrajnom kruženju i zauzdavanju znakovitih točaka grada. Hodajući i lutajući gradom obrubljivali smo naselja i već tada zapuštene industrijske prostore koji su polako postajali ono što danas promatramo kao postindustrijske krajolike grada Siska.

Već tijekom devedesetih vikende i ljeta ću provoditi u Sisku, a u jednom razdoblju ću svake nedjelje navečer iz Siska putovati na fakultet u Zagreb, pridružujući se tako sisačkim studentima koji u nedjeljnu večer vlakom odlaze u Zagreb, a petkom se istim tim vlakom vraćaju kućama. To "vikendaško vraćanje" u Sisak

obilježilo je generaciju koja kao da se još dvoumila gdje živjeti. Razapeta između Zagreba u kojem je studirala i započnjala raditi te rodnog i bliskoga grada, ali previše zapuštenog da bi se u njemu moglo domišljati budućnost, ta je generacija vikendom šetala sisačkom šetnicom i zamišljala život negdje drugdje. Osim "vikend-ladanja" u obiteljskom domu, Sisak je nudio male ili никакve šanse za život poslije studija. Za pojedine Siščane njihov odlazak iz grada nikad neće biti dovršen unatoč tome što su iz Siska "otišli". A komentar mojih zagrebačkih kolega upućen s ironijom jednom od Siščana da "Sisak nikad iz njega nije izašao", svjedočio je o percepciji Siska kao provincije. Ta se percepcija činila kao svojevrsna zamka u kojoj su bili zatočeni, kako se činilo devedesetih, mnogi njegovi građani. To što se Sisak nalazi nadomak metropolitanskog Zagreba činilo ga je dohvativljivim u dnevnim studentskim i radnim migracijama, a opet za mnoge predalekim da bi ostao njihova stalna životna destinacija. Sisak nije mogao konkurirati Zagrebu ni po radnim mjestima, ni po institucijama koje osiguravaju kvalitetu rada i života kakvu je nudio glavni grad. Šarm tihog i smirenog života kakav se danas razotkriva u Sisku, davnih devedesetih grupi sisačkih studenata nije bio nadahnuće za osmišljavanje života i traženje posla u tom gradu.

Moja je prisutnost u Sisku, dakle, bila nedosljedna, diskontinuirana i po svemu više slučajna nego osmišljena i planska. Ja nisam Siščanka, u Sisku nisam nikada radila niti sam bila formalno vezana uz neku instituciju, ali jesam živjela u Sisku i bila orijentirana na Sisak obiteljskim vezama. Međutim, iznenadilo me je da su me moje kolege u više navrata doživljavale kao antropologinju iz Siska. To je neobično određenje vezano uz anegdotu koja kazuje da je samo grad koji propada mogao dati toliko etnologinja i antropologinja. Ta je bizarna konstatacija nastavljena nabranjem imena aktivnih sisačkih etnologinja. U nizu je bilo i moje ime. Vjerujatno je razlog tomu bilo moje učestalo pisanje o Sisku.

Možda se i u mojoj govoru počelo “čuti” ono sisačko zatezanje i tvrdoća, iako sisački izraz čuđenja, onaj “a-laa”, nikad neću izgovoriti spontano, osim u šali. Nepogrešivo ću, doduše, izgovarati imena mjesta iz sisačke okolice, hvatati ljudi u pogreškama kada govore o Sisku, ispravljati “sjećanja” svojih sisačkih prijatelja o dobu i događajima kojima sasvim sigurno nisam mogla prisustvovati niti svjedočiti, ali sam zato priče čula toliko puta da sam se s ostrašenom argumentacijom uključivala u razgovore o davno prošlim vremenima. O tome kako je bilo kada je u Sisku vladala “zlatna groznica”, kako se i gdje Kupa za najtopljih ljetnih dana mogla prehodati, gdje je točka s koje se sisački samoubojica bacio s mosta i što je ostalo iza njega, kako je bilo živjeti u Capragu, što je Koreja, što je prečki Sisak i tko su stari Siščani, a tko “fukara”, gdje je živjela vještica, kako je kasnih osamdesetih korzo bio krcat i njime se nije moglo proći od gomile ljudi, što se događalo u Pionircu. Sve događaji, ljudi, pojave i fenomeni koje nisam mogla doživjeti. To neizgovoren razumijevanje, ta kulturna kompetencija proizašla je iz moje diskontinuirane prisutnosti koju i sama doživljavam kao preveliku blizinu, barem kada je u pitanju pisanje o Sisku. Posvajanje tih priča u svoje sjećanje dio je načina na koji ulazim u grad i odražava poziciju posvojene Siščanke, niti neprave, niti u potpunosti prave. Ta nepotpuna i neprava prisutnost određuje kako promišljam i objašnjavam pozicije iz kojih pišem. To je možda i razlog moje snažne nelagode i nerijetkih nesporazuma. Naime, pisati o Sisku iz pozicije nesiščanke, odnosno neprave i nepotpune Siščanke, za mene je iznimno teško. To znači neprestano pregovarati s istinama “pravih” Siščana, s vremenom kojeg više nema nego što ga ima, s nekim starim i nestalim Siskom, s izgubljenim ili samo prošlim vremenom kao i vremenom ovdje i sada, s nekim novim Siščanima koji gotovo kao da nemaju dodirnih točaka s onim Siskom s kojim sam se suočavala i sučeljavala kao istraživačica niz godina. Sisak “mojih Siščana” neki je drugi Sisak u odnosu na onaj koji sam pronalažila u proteklih nekoliko godina. I onda, na kraju istraživačkog

ciklusa koji je odredila projektna logika, kao da je u tom istom Sisku postojalo više Siščana, više Sisaka, više načina da se o Sisku piše, govori i razmišlja, više putova da se Sisku pristupi.

Druga vinjeta: Teina priča

Moj odnos sa Siskom nije ni osoban, ni osobito blizak. On je profesionalan i na neki način posredan. Siščane s kojima se družim poznajem iz Zagreba, oni žive i rade u Zagrebu i s njima dijelim iskustvo pripadanja velikom gradu. Jednim dijelom svojeg podrijetla sam Banjka, otac i baka su mi pokopani na petrinjskom groblju, ali nemam ili barem ne poznajem rodbinu koja bi mogla živjeti u Sisku. Za taj kraj me ne vežu ni izleti, privatne uspomene ili važni događaji kojima je označen moj život. Pa ipak, veliki dio tema koje me profesionalno zanimaju istraživala sam upravo u Sisku. Vjerojatno to i ne bi bio kompliment ovome gradu ako se zna da je “moja antropologija” zagovaračka, redovito okrenuta propitivanju moći – patrijarhalne, ekonomске, političke te zagovaranju ljudskih, ženskih i radničkih prava, a Sisak mi se nerijetko uspostavljao kao dobro mjesto za istraživanje nejednakosti, isključivanja i deprivacije. Mogao je to biti bilo koji grad u Hrvatskoj, ali eto, ne znam posve objasniti zašto sam baš Sisku nanijela takvu nepravdu. Možda je Sisak postao moj grad slučaj i zbog gotovo dječje fascinacije čelikom, dizalicama i industrijskim postrojenjima koji su ondje koncentrirani, a koji su kolabirali pred mojim očima. Kako god, prve izbjegličke priče u ratnoj Hrvatskoj prikupila sam ondje, prve priče o ženskim identitetima, muškom rodnom sramu, prve priče o gubitku posla, raspadu društvenog života, klasnoj diferencijaciji, socijalističkoj utopiji i postsocijalističkoj retroutopiji. Posljednjih nekoliko godina Sisak “hoda” sa mnom i izvan svojega geografskog mjesta, smješta se u prostore moje osobne svakodnevice i iskače u razgovorima kada to najmanje očekujem. Primjerice, na zubarskom stolcu. Pitanje

stomatologa kamo idem na teren kad ne mogu doći na zahvat pretvara se u poduži zubarov monolog o nekretninama u Sisku i iseljavanju, politici i devastaciji grada, na koji samo bespomoćno trepćem očima. Ili na ručniku na plaži, kada spoznaja da obitelj smještena na ručnicima do nas dolazi iz Siska rezultira frustracijom što uz kremu za sunčanje nisam ponijela i diktafon.

Biti tamo i razgovarati o gradu i transformaciji rada značilo je neprestano se susretati s konstatacijom da "ne razumijem". To da ne razumijem što se stvarno događalo u gradu posljednjih trideset godina, kakav je on bio nekoć, što znači ostati bez posla i bez cijele tvornice, kako politika oblikuje svakodnevnicu u sredini koja se suočava s nestankom jedne vrste života, upućivalo je da će moja pozicija zauvijek ostati iškustveno inferiorna, a time bez legitimiteta za "totalnu" istraživačku interpretaciju. Nije to specifičnost ovog terena, riječ je o mnogo puta opisanom antropološkom problemu istraživačke pozicije, no to ne znači da je mučni osjećaj iznevjeravanja kazivača manji. Čak je i Sanja, s kojom svih ovih godina obilazim Sisak, a koja je prisnije ukotvljena u gradski život, znala reći da ne razumijem kada bih ustrajavala na nekom pitanju ili tezi koja se mojim sugovornicima činila previše površnom ili netočnom. Začuđene poglede izazvalo je, primjerice, moje oduševljenje Capragom, naseljem izgrađenim tik uz Željezaru za potrebe stanovanja radnika i uprave tvornice. Meni se činio kao odlično urbanističko rješenje s puno zelenih površina i sjajnom infrastrukturom za život radničkih obitelji, dok je za mnoge Siščane to bilo naselje preko puta rijeke, fizički izolirano od grada i u kojem živiš samo ako moraš.

To što se sad nalazim pri kraju dugogodišnjeg istraživačkog rada ujedno donosi i olakšanje i nemir. Olakšanje što će se sati i sati razgovora, hodanja i putovanja, gledanja i slušanja konačno oblikovati u strukturiranu cjelinu, a nemir zbog nikad prevladanog udvojenog položaja antropologinje koja je, kako je to davno napisao Geertz "bila tamo, ali pisala ovdje".

S vremenom je naš, na početku odvojen, "slučajan" i stjecajem privatnih okolnosti odabran istraživački lokalitet postao zajednički. Blisko prijateljstvo, kao i vrlo sličan profesionalni interes utjecali su na to da nam Sisak od 2012. godine postane zajednički teren na kojem smo propitivale niz tema o kojima smo zajedno pisale. Pa ipak, sam grad rijetko je kad imao glavnu ulogu, više nam je služio kao prostorna kulisa za razne fenomene postsocijalizma i postindustrije kojima smo se bavile. Stoga je nastavak uvoda, koji raspisujemo nakon vinjeta, svojevrsni "novi" zajednički početak rada u Sisku u kojem iznova promišljamo i osmišljavamo svoje odnose prema ovome gradu te najavljujemo iskustveno orientiranu metodologiju kojom smo se služile prilikom pisanja ove studije. Jer kao što smo već rekle, od 2017. godine Sisak napokon postaje naše glavno istraživačko odredište, žarište istraživanja o učincima globalne promjene u organizaciji industrijskoga rada i posljedicama te promjene na jedan postsocijalistički grad. Ova knjiga rezultat je toga istraživanja, a projektni okvir u kojem je nastala uvelike je odredio njezin teorijski smjer i diskurs unutar tema kojima smo se kretale. Ponekad se neki od uvida koje izlažemo pozivaju na stariju građu i kada se to dogodi, takav navod, odnosno građa, bit će obilježeni pripadajućim podatkom o vremenu njihova nastanka. Veće preuzete i za potrebe studije bitno prerađene cjeline su poglavlja "Višestruke temporalnosti postindustrijskog Siska" i "Grad za koji se vrijedi boriti – toksični krajolici i slučajni aktivizam". Prvo je objavljeno 2021. godine kao članak pod naslovom "Višestruke temporalnosti: konceptualni izazov u promišljanju postindustrijske etnografije Siska" u zborniku *Transformacija rada: narativi, prakse, režimi* urednika Ozrena Bitija i Reane Senjković, a drugo kao članak "A city worth fighting for: accidental environmentalism, resistance and affect in post-industrial society" objavljen 2022. godine u časopisu *Balkanologie. Revue d'études interdisciplinaires*.

Na ovom bismo mjestu zahvalile brojnim institucijama i osobama koje su nam pomagale da “pronađemo” temu i “prave ljude” za razgovor. Oni su nam prije svega pomagali kao Siščani koji su željeli da nešto ne zaboravimo, ne previdimo ili da istražujemo i pišemo o nečemu do čega je njima stalo. Često su nam bili inspiracija za nove istraživačke teme, one koje u prvi čas nismo vidjele kao dio priče o deindustrijalizaciji i transformaciji rada. Zbog njih smo mislile šire i dalje. Važno nam je naglasiti da su, bez obzira na to, sve što smo ovdje napisale naši uvidi i zaključci te da, unatoč njihovim najboljim namjerama i željama da nam pomognu u istraživanju, možda nismo ispunile njihova očekivanja.

Etnografija prisutnosti

Kako istraživati prostore u kojima smo životno i istraživački prisutni, a kojima ipak ne pripadamo na onaj način na koji pripadamo gradovima u kojima smo rođeni ili koje kao njihovi stanovnici dugo i dobro poznajemo? To je bilo jedno od ključnih metodoloških pitanja na koje smo se iznova vraćale pišući ovaj rad. Etnologija bliskoga, primjerice u istoimenom zborniku uredničkog trojca Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek, tumači se kao istraživanje vlastite kulture i društva (2006: 30), što pak podrazumijeva “da istraživač i istraživani imaju zajednički pogled na svijet i zajedničko – no ne i homogeno – znanje” (ibid.). Riječ je o znanju nastalom uslijed dijeljenja iskustava, vremena, situacija, društvenog miljea, emocija i osjećaja pripadnosti, a što će u tekstualnoj izvedbi etnološkog znanja o bliskom terenu posljedično iziskivati “veću antropološku imaginaciju i očuđivanje poznatog” te “suočavanje s osobnim stavovima i viđenjima koja su neposredno ili posredno vezana uz temu” (ibid.). Tu blizinu, koju prije svega određuje istovremena pripadnost obama svjetovima – življenom i istraživanom, koristit ćemo kao polazište da

objasnimo svoje metodološke strategije i etnografski situirane takte koje se bitno oslanjaju na etnografiju bliskoga, ali s jednom ključnom razlikom. Etnografija koju mi ispisujemo nastala je iz česte i dugotrajne prisutnosti, ali ne i pripadanja nekoj sredini. Nije nastala ni iz dijeljenja iskustva, emocija i znanja koja se odvijaju "pod našim prozorom", kako to ispisuje autoantropologija, odnosno autoetnografija usput tražeći strategije otklona od bliskog terena postupcima odomaćivanja i defamilijarizacije (Gulin Zrnić 2006: 83). Međutim, sisačka društvenost, kao i pojedine emocije i iskustva koje dijelimo sa Siščanima umnogome su nam bliskiji od drugih terena na kojima smo propitivale transformacije rada i grada, primjerice Iloka ili Pule, a koje bismo također mogli okarakterizirati kao domaći teren jer pripadaju u istraživanja vlastitog društva i kulture. Našu bliskost epistemološki određuje spoznaja da intenzivna i dugotrajna prisutnost na nekom lokalitetu uzrokuje da je teren s nama, "da u njemu jesmo" (ibid.).

Pa ipak, unatoč spoznaji da je teren stalno oko nas i neodvojiv od nas, postojao je podvojen osjećaj što znači biti na terenu. Tako su ponekad tereni na koje smo kretale iz Zagreba, kada se prespavalo u Sisku ali ne u kući u kojoj se boravilo za vrijeme privatnih posjeta, već u hotelu ili iznajmljenom smještaju, poprimali lice terena "na koji se ide" (ibid.). Na njih smo odlazile s unaprijed osmišljenim istraživačkim planom, tada smo i u našim glavama "stvarno" išle na teren, a s njega se ponekad vraćale bez javljanja sisačkoj obitelji ili poznanicima. Predviđale smo njegovo točno određeno i ograničeno trajanje, planirale kontakte danima unaprijed, znale koje teme želimo pokriti i zašto su u toj terenskoj sesiji, imale smo jasan tematski cilj. Postojali su i tereni na koje bismo "skoknule" jer se taj dan nešto važno događalo u Sisku put otvorenja izložbe ili predstavljanja knjige o Željezari. No većina naših terena bila je nerazdvojiva od življena i svakodnevice u kojoj se poslijepodne znalo "trknuti" na neki intervju, bez formalnog i doslovног "presvlačenja" u znanstvenicu. Taj svakodnevni

teren najbolje je prikazati kroz situacije druženja, blagovanja, izlazaka na kojima se neformalno bilježi svaka informacija ispri-povijedana u prisutnosti jedne od nas. Takvo bilježenje određivalo je da su ljudi dijelili svoje mišljenje, iskustvo ili ideje, doživljavali razgovor s nama prije svega kao s poznanicama, a ne etnologinjama i znanstvenicama iz Zagreba. Tada naša pozicija nije bila slušateljska već dijaloška, razgovorna, često i povišenih tonova, glasna i pregovaračka, u kojoj smo iznosile svoje stavove i mišljenja jednakom koliko i osluškivale tuđe ideje i uvide. Tu je poziciju prije obilježavala srčana uvučenost u sisačke rasprave i teme dana negoli povučenost, distanciranost ili kontemplativnost konceptualizirana iz analitičke i kritičke pozicije zagrebačkih etnologinja. Ti su tereni učinili da je naša etnografija kolažna, mozaična i možda neuskladena, kako to za svoju etnografiju piše Anna Lowenhaupt Tsing. Ona zone kulturnih trivenja između globalnih veza istražuje kroz susrete i interakcije, njihovu prolažnost i ponovno pojavljivanje na nekom drugom mjestu i u drugom značenju: "Jedino kako mogu domisliti da bih ih istraživala su patchwork i nasumičnost. Rezultat takvog istraživanja možda nije etnografija u klasičnom smislu, ali može biti suštinski etnografski jer se oblikuje iz iskustvenih spoznaja etnografa" (2005: xi).¹ Iako je njezina etnografska strategija odabrana zbog nemogućnosti da drukčije obuhvati fenomene globalnih veza, a naša nastoji zahvatiti tek lokalni fenomen jednog (post)industrijskog raspada, nerijetko smo se priklanjale upravo takvoj etnografiji, oblikovanoj "iz diskretnih zakrpica", komadića, dijelova i skica koje povezane pokušavaju zaokružiti cjelinu našeg istraživačkog iskustva u Sisku. Nikako i cjelinu Siska.

Etnografija je to u kojoj se stalno pojavljivalo pitanje "Je li i ovo za knjigu?" i "Hoćemo li sada završiti u istraživanju?", "Hoćeš li

¹ Svi su prijevodi naši, osim u slučajevima kad koristimo objavljen prijevod. Isto vrijedi i za fotografije, sve su naše osim ako nije drukčije naznačeno.

sada ovo što smo ti rekli zapisati za knjigu?”. Tim “sada” su naši kazivači gotovo nepogrešivo uočavali i razlikovali istraživački trenutak od svakodnevice, čak i kada nije postojala formalnost situacije, kada ih nismo uvodile u protokol i nudile im informacijski letak o projektu te kada nismo vadile diktafon kao obilježje ozbiljenja etnografa-kao-istraživača. Pitanja koja su nam upućivana i kada, dakle, ovih obilježja istraživača nije bilo, pokazuju da je istraživati blisko i poznato, domaće i osobno izazovan posao ne samo za etnologe, već i za naše sugovornike. To da su nas počeli razlikovati u dvojnoj ulozi i tražili usmjeravanje da prepozna u kojoj smo ulozi, kada prestajemo biti etnologinje a postajemo samo sugovornice, prijateljice, poznanice, dokazuje da je etnografija kojom smo se bavile neobična u svakom smislu. Poništavanje distance koju smo i same osjetile kao problem, ali i poziv na posebnu razinu odgovornosti (da se nekoga ne uvrijedi, da se nekoga ne kompromitira, da se neke stvari ne zakompliciraju zbog naših uvida, razmišljanja, otkrića), samo je jedan od aspekata osjetljive i izazovne naravi ovakve vrste istraživanja. Taj je aspekt bio posebno naglašen kod svih kritičkih promišljanja koje smo imale ili iskazale tijekom istraživanja ili tijekom razgovora o terenu ili, pak, pisanja.

Podozrivost nekih starijih sugovornika razbijale smo činjenicom da nas je bilo lako smjestiti u njihov socijalni krajolik i uspostavljene simboličke društvene mreže (netko uvijek zna nekoga tko nas poznaje). Veći je problem s vremenom postalo to što smo kao svakodnevne sugovornice, prijateljice, kolegice, poznanice počele biti gledane kroz prizmu naše profesije i našeg interesa za Sisak. Taj je efekt povratno djelovao na pojedine sugovornike s kojima smo bile u prijateljskim odnosima, a koji su nas nerijetko počeli doživljavali u neraskidivom dvojstvu prijateljica-profesionalki s kojima treba uvijek biti na oprezu jer nikad ne znaš “hćeš li završiti u knjizi”.

Sugovornici

Etnografija koju smo provodile u gradu Sisku svojevrsna je “strateški situirana” jednolokalna etnografija. George Marcus razlikuje etnografije jednolokalnosti koje “ispituju iskaze svojih lokalnih subjekata prije svega kao podređenih prevladavajućem kapitalističkom ili kolonijalnom sustavu” od multilokalnih etnografija koje su usredotočene na procesne veze između različitih lokaliteta (1995: 110). Međutim, postoje i etnografije o jednom lokalitetu, ali je njihova namjera obuhvatiti i interpretirati globalnije odnose i procese. Marcus ih naziva strateški situiranim (jednolokalnim) etnografijama. Prema njemu takve se etnografije mogu “promatrati i kao skraćeni multilokalni projekt” kojim se “pokušava razumjeti širi sustav podjednako kao i njegovi lokalni subjekti: ona je lokalna tek stjecajem okolnosti [...]” (ibid.: 111). Pritom fokus, tvrdi on, nije isključivo na artikulaciji otpora i prilagodbe koju ljudi istraživanog lokaliteta razvijaju spram velikih sustava, već i na mnogo širem rasteru znanja koja lokalne zajednice posjeduju. “Možda je ključno pitanje: što je među lokalno istraživanim subjektima ikoničko, a što se idiomatski ili pojmovno slično pojavljuje na drugom srodnom lokalitetu ili na lokalitetu koji je potpuno različit?” (ibid.). Subjektivitet naših sugovornika pripadao je postindustrijskom tipu građana koji je određen življnjem, bar jednog dijela života, u gradu koji je nekoć bio industrijsko i proizvođačko središte. Sudionike ovog istraživanja određivalo je iskustvo postindustrijske ere. Upravo smo na taj način sagledavale i svoju poziciju na lokalitetu. Istraživanje u Sisku nije, dakle, bilo istraživanje mjesta već pokušaj da se iz jednolokalnosti naše istraživačke situacije mjestu pristupi kao svojevrsnoj kontingenciji, a ne zadatosti (Marcus 1995: 110). Lokalitet je bio određen time zašto i što istražujemo, a tek potom gdje istražujemo. Teme koje su nas zanimali, od ideje o radu, o beznađu i nadi, aktivizmu, solidarnosti, sjećanju kao resursu do

postindustrijske transformacije, nisu proizlazile iz problema koji su bili isključivo vezani za Sisak, ali su se efekti deindustrializacije i postindustrijskog doba, odnosno nastupanje ere kasnog industrijalizma (usp. Fortun 2012), manifestirali u njemu na način koji se može razumjeti kao specifičan. A opet, nastojale smo zatečena iskustva promatrati izvan njihova lokalnog nastajanja, u širem kontekstu društvenog osporavanja ili reproduciranja što znači biti postindustrijski građanin. Na tragu Joan Scott, ambicija nam je bila zabilježiti i mehanizme diskurzivne proizvodnje novog subjekta i njegova iskustva jer “nisu pojedinci ti koji imaju iskustvo, već subjekti koji se konstituiraju kroz iskustvo” (Scott 1991: 779).

To je i razlog zašto je sugovornike u ovoj etnografiji teško obuhvatiti užim pojmom od Siščana. Njih se ne može predstaviti zbirnim pojmom određene klase, dobi ili profesije, pa čak ni kao istraživačku skupinu. Ciljna grupa koju smo željele kontaktirati dok smo osmišljavale istraživanje bila je primarno definirana kao skupina dugoročno nezaposlenih građana grada Siska koji su radni vijek proveli u Željezari Sisak. Dakle, naša je pažnja isprva bila usmjerenja prema nositeljima transformiranog rada – radnicima, odnosno otpuštenim i/ili umirovljenim radnicima i radnicama Željezare Sisak. Zovemo ih iskustvenim ekspertima, odnosno onima čije je dugogodišnje iskustvo industrijskog rada, a zatim i iskustvo nezaposlenosti od njih učinilo jedinstvene stručnjake koji su nama “novakinjama” pomagali u razumijevanju procesa i efekta deindustrializacije i transformacije rada. Uglavnom su to bili muškarci, “radnici eksperti” koji su o svojem iskustvu rada pričali u kontekstu rada u socijalističkoj tvornici. U svojim kazivanjima dotali su se rata, privatizacije, prekida rada, smanjenja plaća, smanjivanja opsega rada, dogovornih otkaza, uručenih otkaza, otpremnina, čekanja na burzi, prijevremenih mirovin ili trajne nezaposlenosti, povremenih, neosmišljenih i nesigurnih poslova, neformalnog i uglavnom prekarnoga rada

koji je uslijedio nakon odlaska iz Željezare. To su naracije o zamjeni jednog rada drugim radom koji je rijetko kada bio temeljen na znanju i vještinama kojima su ovladali u Željezari. "Novi" je rad bio naslonjen na neku drugu vrstu vještine i "talenta" koje su ili razvili ili im je bio inherentan te su njime uprihodivali minimalnu zaradu. To je bio rad temeljen manje-više na onim vještinama koje su znali "od kuće", pa su sami govorili da rade određeni posao "jer to svaki muški zna" ili iz logike "gdje ima posla, to radiš". Radili su kao vozači za "privatnike", autoprijevoznike, soboslikare, bili su čuvari zaposleni u zaštitarskim tvrtkama, a njihove su žene, od kojih su mnoge i same bile dugotrajno nezaposlene radnice sisačke industrije, glaćale, čuvale djecu, čistile po kućama, "čuvale starce". Iskustva su to koja su odreda bila ispričana kroz osjećaj tjeskobe, nesvrhovitosti, beznađa, poniženosti, dezorijentiranosti i bezvoljnosti.

No kako je istraživačka tema rasla, sve je više prevladavao osjećaj da tako odredivši glavnu skupinu sudionika istraživanja nećemo moći zahvatiti složenu situaciju kojoj smo svjedočile na terenu niti ćemo uspjeti odgovoriti na istraživačke ciljeve projekta koji se bavi transformacijom rada. Bilo je jasno da je u temi dugotrajne nezaposlenosti nešto "zgotovljeno" i da su naši sugovornici redom ljudi u određenim godinama, s određenim životnim i radnim iskustvom, s određenim stavom, vrijednostima, pogledima na sadašnjost, prošlost i budućnost. Pomalo nam je postajala bliskom ideja da naši sugovornici mogu biti i neki drugi ljudi koji žive efekte deindustrializacije, ali za koje vremene formalnog rada nije završeno. U istraživanje smo tako počele uključivati i druge sudionike. Bili su to mahom stručnjaci u profesijama kojima se bave. Njihova ekspertiza dolazi iz obrazovanja, kulturnog i ekonomskoga kapitala te njihova simboličkog statusa u zajednici. Ta je stručnost najčešće postignuta izvan konteksta prerađivačkog, industrijskog rada. Na koncu su u istraživanju sudjelovali Siščani različitog profila: inženjeri, voditelji pogona,

direktori, menadžeri, voditelji novinskih odjela, urednici, ali i povjesničari, povjesničari umjetnosti, istraživači, znanstvenici i sveučilišni nastavnici, aktivisti, znanstvenici koji su postali aktivisti, umjetnici, filmaši, građani okupljeni u udruge, građani okupljeni u inicijative, novinari, političari u nastajanju. Oni su bili s obzirom na temu kojom smo se bavile u mapiranju efekata deindustrijalizacije i transformacije rada te s obzirom na svoju istaknutost u zajednici, funkciju koju su obnašali ili kojoj su stremili. Do njih smo dolazile većinom ulančavanjem ili prema preporuci, uglavnom više organizirano nego stihjski. Slijedile smo logiku "Jeste li pričale s...?" "To morate jer ta osoba zna sve o ...". "Ako tko zna, on/a zna...". "Njih/nju/njega treba pitati...". Sisak je u tom smislu mali grad. To drugim riječima znači da je mnogima lako prepoznati dionike sisačkog razvoja, krvce sisačke propasti, imenovati poznate ljude, ali i nepoznate ako su važni za neku sisačku priču.

Odabir naših sugovornika išao je mrežom simboličke mape koju su uspostavili upravo naši sisački sugovornici i koja se granala od osobe do osobe, od institucije do institucije stvorivši konfiguraciju Siska koju ne čine prostorno raspoređene građevine i infrastruktura, fizička topografija postindustrijskoga krajolika, već ljudi i njihove priče kojima se mapiraju sisačka vezanost uz Željezaru, prošlost i budućnost grada Siska, njegova sadašnjost i svakodnevica postindustrijskoga grada. Socijalna mreža naših sugovornika širila se na one koji žive u Sisku, potječu iz njega, rade u njemu, posjećuju ga vikendom, odrasli su u njemu. Proveli su radni vijek u njemu. U Sisku imaju prošlost, sadašnjost ili u njemu "ne vide" ili pak ipak ponekad "vide budućnost". Za neke je vrijedilo samo jedno od ovih određenja, a za neke gotovo sva.

Provele smo i dva grupna razgovora. Razgovor s dekanicom i pojedinim profesorima Metalurškog fakulteta bio je za nas "pripremljen". Organizirala ga je i sudionike pozvala dekanica. Iako je takav način organiziranja intervjuja protivan načelima

etnografskog rada ili barem neuobičajen, u prvom redu zato jer je prvo načelo za formiranje grupe da se sugovornici moraju osjećati podjednaki u iskustvima i prilici da iskažu svoje mišljenje, na njega smo pristale zato što su nam sugovornici bili daleko važniji kao izvor informacija o promjenama u sustavu obrazovanja u gradu Sisku no činjenica da možda sudjelujemo u razgovoru u kojem ćemo osjetiti hijerarhijske odnose tek kada se dogode, tijekom samoga razgovora. Međutim, interni hijerarhijski odnosi omogućili su nam uvid u mnoge razlike, pa smo, unatoč tome što su sugovornici predstavljali iskustva jedne institucije, imale priliku svjedočiti jazu novih i starih ljudi, novih i starih vremena, starih idea i vrijednosti i novih ideja te u konačnici različitim iskustvima i promišljanjima metalurškog obrazovanja. S tog smo razgovora tako otišle potkovane znanjem o antičkoj povijesti Siska i metalurgijom tog i kasnijih doba, kao i znanjem o projektima vezanima za istraživanje i proizvodnju novih materijala za svemirske letjelice. Drugi grupni intervju provele smo s pet članica ekološke inicijative protiv izgradnje dvaju postrojenja za otpad, Rijekatanka i Remondis Medisona, na području grada Siska. Razgovor s njima dogovorile smo telefonom. Članice inicijative okupljale su se jednom tjedno da pretresu prošlotjedna događanja i planiraju nova, a mi smo se pridružile jednom takvom sastanku. Za razliku od prvoga grupnog intervjuja koji se odvijao u formalnoj atmosferi fakultetskog ureda, ovaj je proveden u bučnom kafiću s mnogo neformalnijim načinom komunikacije u kojoj su se izmjenjivali privatni, poslovni i aktivistički govor.

Valja naglasiti da smo, kad god smo bile u prilici provoditi formalni intervju, na njega nastojale doći zajedno osim u situacijama kada smo intervjuje planirale provoditi s ljudima s kojima bi jedna od nas bila u bliskom prijateljskom ili poznaničkom kontaktu ili pak u rodbinskoj vezi, odnosno povezana obiteljski kroz fiktivno ili obredno srodstvo, kumstvo i sl. To se najčešće događalo kad bi neprirodnost formaliziranog razgovora kakav je intervju, sa

svojom najavom i protokolom te određenim vremenom u kojem se događa, bila popraćena riječima poput "Zar stvarno moram odraditi intervju?". Zato je razgovor vodila ona koja neće kompromitirati intervju ili preplašiti sugovornika (što je nerijetko bio razlog neodržavanja ili otkazivanja dogovorenog intervjuja) ili bi se pak dala šansa da izabrani sugovornik nepoznatoj osobi ili barem osobi s kojom nije u nekoj bližoj vezi pojasni "o čemu se to u Sisku radi". Taj moment da se "stranoj osobi" govori o Sisku bio je važan mehanizam "otvaranja" sugovornika i angažiranja u informativnom razgovoru.

Imena naših sugovornika u ovoj su studiji uglavnom anonimizirana ili su predstavljeni profesijom i zanimanjem ako je to bilo važno za razumijevanje sadržaja o kojem su nam govorili. Konkretna imena se spominju kad su naši sugovornici govorili ispred institucija ili kao umjetnici, znanstvenici i novinari čija su imena relevantna za temu kojom smo se bavile.

Nerijetko smo s naših razgovora odlazile s materijalima poput privatnih fotografija, starih tvorničkih monografija, razglednica, značaka ili drugih memorabilija koje smo pridruživale drugoj arhivskoj i filmskoj građi koju smo skupljale, umjetničkoj dokumentaciji, zbirkama razglednica i deplijana, a koju smo koristile u radu. Ponekad nam je ta građa služila kao poticaj za razgovor s njihovim vlasnicima ili autorima.

To s kime smo razgovarale bilo je, dakle, podjednako određeno mjestom i činjenicom da se rad u jednom industrijskom gradu zauvijek promijenio. Rad i grad preslojili su se u hibridnu kategoriju g/rada, grada koji je moguć baš zato što je u njemu postojao određen tip rada. Grada koji je nastao, jačao se i postao prepoznatljivim industrijskim gradom upravo zato što je omogućavao industrijski rad tisućama ljudi, rad kojeg sada više nema. Grad, rad i radnici, grad, rad i ljudi postali su nerazdvojni elementi našega istraživanja, isprepleteni i međusobno prožet teren u kojem

se nije moglo ispričati priču o radu, a da se ne ispriča priča o gradu i onima koji u njemu žive i rade.

Terenski ciklusi

Formalno smo Sisak počele doživljavati kao teren i provoditi terenska istraživanja u Sisačko-moslavačkoj županiji u više navrata tijekom 2017. godine, nakon što je istraživački projekt odobren. Tijekom proljeća, ljeta, a zatim i zime 2018. obavljeni su etnografski tereni i razgovori s odabranim sisačkim stanovnicima. Ti su intervjui ukazivali na učinke deindustrializacije i promijenjena ekonomска ustrojstva nekoć jakog industrijskoga grada. Razgovori s nekadašnjim zaposlenicima sisačke Željezare, obavljeni u prvom dijelu istraživanja transformacije kulture rada u gradu Sisku, donose njihova promišljanja o zaposlenosti i nezaposlenosti te načinima preživljavanja. Naracije su to o projekcijama o vlastitom životu, s nostalgičnim opservacijama o industrijskom i ekonomskom stanju grada u socijalizmu, u "zlatno doba" demografskog i ekonomskog rasta grada. S duge strane ti su iskazi donosili i priče o osobnom osjećaju ekonomске sigurnosti nekoć, ali i nesigurnosti u današnjici, ulozi politike u gospodarskoj obnovi, "kvaliteti života", iseljavanju, "onima koji odlaze" i "onima koji ostaju".

Ti su se tereni još uvijek vodili pitanjima što je Željezara znala za radnike i grad, pa su i konstatacije naših sugovornika putem onih: "Željezara je Sisak", "Željezara je kruh i voda" bile jedan od načina povezivanja sada već bivše industrije i zajednice koja se oko nje izgradila, u kojoj je ta industrija egzistirala i uvelike je oblikovala. Međutim, vrlo brzo su se otvorila pitanja poput onih kako se te zajednice suočavaju sa životom nakon propasti velikih ili teških industrija, tko su i što misle ljudi čiji se život i rad ne veže uz industriju, kako oni vide i artikuliraju svoju budućnost, ali i budućnost svoga grada. S tim smo pitanjima zakoračile u novu etapu terenskog istraživanja.

Instalacija na Šetnici Slave Striegla, natpis Sisak dio je originalnog željezogn loga Željezare Sisak s ulaza tvornice, 2022.

Najintenzivnija istraživačka godina je bila 2019. u kojoj smo teren formalno posjetile u tri navrata te nam je taj terenski ciklus u punom smislu riječi ispunio očekivanja od lokalnog i multilokalnog istraživanja. U ljetnoj epizodi iznajmle smo lijepi dvosobni stan u sisačkom industrijskom naselju Caprag, u jednoj od stambenih zgrada nekadašnje Željezare, a danas u vlasništvu Kul Ina, kulinarskog instituta organiziranog u zgradbi bivšeg Željezarina Instituta. Te zime, za vrijeme planiranog boravka u Sisku, nismo mogle unajmiti stan iz ljetne terenske epizode, pa smo rezervirale smještaj u velebnom sisačkom hotelu Panonija, u kojem je u prošlosti Josip Broz Tito noćio za posjeta Sisku. Sisačka Panonija se svojevremeno ponosila predsjedničkim apartmanom koji je, navodno, uvijek bio "pripremljen za Tita". Tako nam je neplaniранa situacija boravka u hotelu omogućila da doživimo još jedan aspekt Siska i to kroz instituciju sisačkog hotela, koji je igrao veliku ulogu u socijalističkom društvenom životu grada. Za jednu od nas to je bilo dodatno začudno jer ljudi u "svojem" gradu rijetko noće u hotelima. Te smo godine obavile dio terena i u Zagrebu. Ta se dionica istraživanja, prateći priču o transformaciji Siska

kao grada i Željezare kao najveće gradske industrije, realizirala kroz intervjuje s "iseljenim" Siščanima. S njima smo razgovarale na javnim mjestima, u različitim institucijama grada Zagreba.

Naše su se teme i interesi te mjesto provođenja intervjeta, kao što smo već istaknule, oblikovali i mijenjali tijekom samog istraživanja, provedbe terena i tijekom četverogodišnjeg projekta. Knjigu je inspirirao i usmjeravao teren koliko i projekt. Ono što je bilo zadano i zacrtano, traženo i smisljeno unaprijed dobivalo je nove smjerove onime što smo otkrivale, a što u prvi mah nismo planirale zahvatiti, promatrati i istraživati. Smjer našega kretanja potkraj projekta postao je sasvim nov i na njemu trebamo zahvaliti i kolegama i prijateljima čije smo radove čitale ili s kojima smo razgovarale, ali i entuzijastičnim razgovorima s kazivačima i prijateljima iz Siska, poznanicima s terena, koji su nas usmjeravali suprotno od onoga na što smo do tada obraćale pažnju. Međutim, ovo su istraživanje obilježila i dva događaja koja su dodatno promijenila naše terenske planove. Riječ je o epidemiji koronavirusa koja je onemogućila da i 2020. godinu provedemo na terenu te sretnemo sugovornike i zabilježimo razgovore koji su se većinom trebali odnositi na rad raznih udruga i organizacija koje sudjeluju u osmišljavanju postindustrijskog sisačkog života. Ta je zdravstvena katastrofa, koja je podjednako obuhvatila i ljude i prostor, zaustavila ne samo naše istraživanje, već i neku vrstu restitucijske diseminacije u gradu Sisku, ponajprije s dionicima sisačkog javnog, kulturnog i znanstvenog života. Drugi je događaj još snažnije označio prekid planiranog istraživanja i drukčije usmjerio naš angažman kao privatnih osoba i kao znanstvenica. Snažni potresi koji su pogodili Petrinju i okolicu 28. i 29. prosinca 2020., a čije su se posljedice značajno osjetile i u petnaestak kilometara udaljenom Sisku, usmjerili su nas da istraživane zajednice promišljamo u kontekstu suočavanja s novom egzistencijalnom krizom, sada uzrokovanom potresom. Dakako, otvorilo nam se i pitanje smisla i svrhe dosad istraženog

jer se ponavljajući i “uznemirujući uzorak ekonomске i socijalne katastrofe”, kako je Michael Burawoy opisao stanje mnogih post-industrijskih gradova uslijed učinaka tržišnog fundamentalizma (2013: 526), sada preslojio učincima prirodne katastrofe koja nas je zatekla na samom kraju istraživanja. Prostorne industrijske ruine koje su bile dominantan krajolik u kojem smo se kretale na terenu sad su dobile sasvim novo značenje i na trenutak nam se činilo potpuno besmislenim pisati o postindustrijskim procesima bez novog terenskog ciklusa, a za koji logikom projektnog trajanja i financiranja više nije bilo vremena. Stoga smo u zadnjih nekoliko mjeseci projekta tijekom nekoliko sporadičnih terena nastojale kontaktirati neke od naših sugovornika te barem evидентirati opći osjećaj za vrijeme epidemije i nakon potresa.

Hodajuća etnografija

Ta su dva događaja još više istaknula smislenost metode istraživanja koju smo koristile od početka, ali je nju sada nametala sasvim drugačija zakonitost etnografskog rada – nemogućnost susreta i razgovora s ljudima. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst nastojeći afirmirati etnografije hodanja bilježe da su “etnografi navikli obavljati velik dio svojeg posla pješice” (2008: 3). Naše hodanje Siskom, šetnje koje smo poduzimale gotovo svaki put kad smo odlazile na teren, služilo nam je podjednako za razgledavanje grada, upijanje znakova, zvukova i mirisa, opažanje socijalnih interakcija ili da bismo zabilježile što se promijenilo od našeg zadnjeg boravka, kao i za međusobni razgovor što i kako želimo obuhvatiti etnografijom. Uglavnom, “mislile smo u pokretu” (*ibid.*). Ta su hodanja ponekad imala zacrtanu rutu, pravocrtno kretanje od točke A do točke B, no ponekad su bila potpuno flâneurska, vođena intuisijom i željom lutanja po gradskim ulicama, prigradskim puteljicima ili obalom rijeke. Za razliku od Tima Edensora (2008) koji

je tumarao napuštenim britanskim industrijskim ruinama, naši obilasci Željezare ponekad su bili tek obilasci automobilom, brzi prolasci u vožnji.

Terensko istraživanje, vožnja automobilom, Željezara Sisak, 2018.

Željezara, iako većinom napuštena i zapanjena, ima zaštitarsku službu, žičane ograde i rampu te slobodno hodanje kroz njezine ostatke nije tako lako moguće. To nas ipak nije sputavalo da svako malo zastanemo, fotografiramo i zapišemo štogod o krajoliku koji nas je okruživao. Iako smo ostale uskraćene za taktilna iskustva materijala na koji smo nailazile, miris i zvuk koji potječe iz prirode, ali i "prisutnost odsutnog" itekako su bili primjetni. Bilo je neobično voziti se ili hodati kroz Željezaru koja je nekoć vrvjela ljudima i koja je na svakom koraku odavala da se ovdje odvija bogat proizvođački posao, prolaziti pokraj industrijske infrastrukture sada zarasle travom, osluškivati zvuk ptica, no ne osjetiti industrijski dim koji je desetljećima zagađivao Sisak i mučio stanovnike. Edensor s pravom naglašava da industrijske ruine istodobno pripadaju gradu, kao i da su od njega odsjećene, da je to *terrain vague* (2008: 126). I dok je njegovo hodanje takvim terenom bilo obilježeno staccato ritmom izbjegavanja prepreka i arbitarnim odlukama u kojem smjeru se kretati te nizom različitih tjelesnih pokreta, naše je bilo obilježeno kližućim kretanjem automobila po utabanim tvorničkim putovima.

Emma Fraser je metodu etnografskog rada vožnjom ili hodanjem opisala kao posebno prilagođenu spoznavanju svakodnevice u devastiranom Detroitu, gradu čija se deindustrializacija i deurbanizacija odvijala različito od sisačke, ali su posljedice bile vrlo slične. Kulturna geografija oba grada mijenjala se i još uvijek se mijenja zbog "društvene i ekonomске prekarnosti koja se, dijelom, očituje u masovnoj ruinaciji grada i smanjenju broja stanovnika" (Fraser 2018: 442). Tek će hodanje ili vožnja gradom, smatra Fraser, omogućiti izravan susret s urbanim propadanjem i otkriti geografiju ruševina neprikladnog (engl. *unbecoming*) grada.

Neprikladno opisuje stanje stalne transformacije mjesta, gdje kapitalističko napuštanje investiranja dovodi do pada broja stanovnika, do propadajućih susjedstva u kojima se posljedična

prekarnost lokalnog stanovništva pogoršava jer kapitalizam ponovno uključuje lokalne ruine u krugove globalne proizvodnje, dovršavajući zamah neprikladnosti rušenjem, preuređenjem i gentrifikacijom. Stoga ruine koje su u tranziciji od naseљenog mjesta do mjesta propadanja, regeneracije ili uništenja jesu neprikladno mjesto (Fraser 2018: 446).

Oba su načina kretanja, hodanje i vožnja, dominantna i za lokalno stanovništvo jer je javni gradski prijevoz slabo razvijen, a vožnja je jedan od najčešćih načina na koji se stanovništvo suočava s propadanjem vlastita grada (usp. ibid.). Naše vožnje kroz napuštene pogone Željezare ili kroz gradske četvrti služile su, vrlo slično onima Emme Fraser, stvaranju osjećaja za fenomen urbane propasti i nerijetko su poput njezinih vožnji poprimale "oblik vijugave i samostalne istrage, strukturirane običnim tokovima prometa, isprekidane posjetima određenim ikoničkim mjestima masovnog propadanja" (ibid.). Služile su i upoznavanju s prostornim rasporedom ulica u centru Siska, koje se unatoč socijalistički i postsocijalistički dodijeljenim imenima još uvijek kolokvijalno nazivaju Prva, Druga... Često su naše vožnje i hodanja gradom ili zapuštenim industrijskim krajolikom uključivale i druge ljude, poznanike i prijatelje koji bi nas, znajući čime se bavimo i što nas zanima, upućivali na mjesta infrastrukturne razgradnje raznih objekata, urbane markere industrijske propasti ili prijeporna mjesta za trenutačnu lokalnu vlast. Vožnju smo obavile i nakon potresa, u nekoj vrsti "brzinske procjene" štete i užasnutog suočavanja s razmjerima nove destrukcije. Retorika nacionalne politike o važnosti obnove potresom pogodenoga grada sada je nadopunjavala pretpotresnu retoriku o ponovnom razvoju Siska u obnoviteljskim imaginarijima lokalne politike, premda se malo toga moglo vidjeti u prostoru kojim smo se kretale mjesecima nakon potresa. Zapuštene i na prodaju stavljene kuće i lokali zatvoreni prije potresa stopili su se s potresom oštećenim zgradama u naš apokaliptični doživljaj sveopće oronulosti.

Domobraska vojarna,
Lađarska obala, prije
potresa, 2018.

Upravna zgrada Shella (Rafinerija nafte Sisak), prije potresa, 2018.

Stambena zgrada, Vrbina,
nakon potresa, 2021.

Znak "na prodaju" na kući u Rimskoj ulici, nakon potresa, 2021.

Edensor piše kako

hodanje kroz ruševine također krši uobičajene, zdravorazumske granice koje nas informiraju o prirodi mesta – granice između onoga iznutra i onoga izvana, prošlosti i sadašnjosti, ruralnog i urbanog, prirodnog i kulturnog. [...] Krovovi, zidovi i prozori ruševina više ne štite od prirodnih elemenata, nego predstavljaju lažnu granicu između interijera i eksterijera (2008: 129).

Hodanje i vožnja gradom odmah nakon potresa izbrisali su granicu krećemo li se mjestom napuštene industrije ili prirodnom katastrofom pogodenog grada, a razjapljeni krovovi, zidovi i prozori sisackih kuća poništavali su većinu razlika koje nas informiraju na kakvom se mjestu nalazimo.

Izgovoreno usput: kratke bilješke o postindustrijskom g/radu

*Napokon, sada kada sam se našao na terenu,
sve je bilo terenski rad (Rabinow 1977: 11).*

“Sudjelujući u scenama, događajima, u interakciji”, etnolog stvara mentalne slike oko kojih, kao oko jezgre događaja kojem svjedoči ili u kojem sudjeluje, oblikuje svoje terenske bilješke. Kratka bilješka je, kako joj ime kaže, “brzinski uhvaćena bilješka o događaju i doživljaju, koja bilježi ključne riječi i fraze” (Emerson i dr. 2011: 160). Za svoje brze bilješke koristile smo elektroničke dnevničke na mobilnim uređajima u koje smo zapisivale opaske, natuknice ili interne informacije, kao i za fotodokumentaciju etnografije-u-hodu, koju smo provodile pasionirano pri svakom neformalnom posjetu Sisku bilježeći male, neznatne i neprimjetne, ali i velike i prepoznatljive promjene. Kod malih promjena počušale smo zabilježiti znakove poput prirodnog tijeka propadanja.

Velike uočene promjene redovito su davale zamah novim istraživačkim planovima i kampanjama. Međutim, vodile smo i zapise u malim terenskim bilježnicama, ne većima od nekadašnjih notesa s telefonskim brojevima. Notesa koji su nestali iz upotrebe u svakodnevnom životu i možda ih još jedino uz sebe drže i nose etnografi. U studiji donosimo te zapise kao oblik eksperimentalnog dovršetka rada na projektu knjige o transformaciji postindustrij-skoga g/rada. Bilješke koje se nižu prije početka svakog poglavljja ne pripadaju nama ili nekom pojedinom sugovorniku, nego "mnogima". Ljudima koje smo susretale u Sisku tijekom projekta, s kojima smo razgovarale formalno, ali i neformalno, koje smo susretale s namjerom ili smo ih zatjecale na mjestima koja smo planski obilazile ili gdje bismo se i same slučajno zatekle. Većina iskaza bila je namijenjena nama, ali ovdje ima i onih koje smo zabilježile jer su nas dirnuli, iako nije bilo neke izravne namjere onih koji su ih izgovorili da upravo nama nešto kažu, poruče ili nam se uopće obrate. To su filmskim žargonom rečeno zaticajni (autentični i neponovljivi) komentari, usputniji od usputnih i neformalnih kratkih bilješki. Njih smo čule u prolazu, čekajući vlak, u šetnji, na tržnici, u dućanu, u lokalnom kafiću, na bazenu. Nastajali su i u satima pretraživanja i rudarenja internetom, sortiranju vijesti s blogova, portala, osobnih stranica o Sisku. Ti su nam komentari bili posebni u trenutku u kojem smo ih zapisale. Imali su ono nešto više od puke konstatacije o ovome ili onome izrečene u razgovoru. Ponekad bi te kratke rečenice, kada bismo im se vratile, otvarale probleme kojima smo se željele pozabaviti. Ponekad smo ih slijedile u analitičkim nitima, a ponekad napuštale jer za njih nismo imale vremena. Ti zapisi nastali su kao dio treniranog tehničkog izlaska na teren. Međutim, inspirirana poezijom bosanske pjesnikinje Adise Bašić naš postupak kodiranja svake grupe zapisanih iskaza, kao i podnaslov *Izgovoreno usput*, nalik je njezinu izričaju. Razlika se sastoji u činjenici da je u etnografskom postupku oblikovanja utemeljene teorije koju smo

ovdje kreativno slijedile izveden mali zaokret. Svaki od kodova ovdje izdvojen između poglavlja okupio je bilješke s raznolikih terena i usputne glasove koji pripadaju različitim ljudima, a ne jednoj osobi, kako je to slučaj s poetskom cjelinom “Ljudi govore” u zbirci Adise Bašić Promotivni spot za moju domovinu (2010). Sabiranje, spajanje i stavljanje u širi kontekst fraza i dijelova rečenica različitih ljudi ostvarujemo kao kreativan postupak. Svi iskazi preneseni su u originalnom obliku i nisu mijenjani. Ipak, cjelina koju donosimo “razbacano” kroz cijelu knjigu, iako naoko koherentna, rezultat je pojedinačnih iskaza, njihovih kolažiranja i plod je našega kreativno-analitičkog postupka. Ti su nas fragmentarni zapisi, paradoksalno, možda najviše približili nama samima kao istraživačicama i potakli nas na refleksivnost koju su zagovarali George Marcus i Michael Fischer, podsjetili nas da je “fokusiranje na osobu, sebe i emocije – sve teme koje je teško ispitati u tradicionalnim etnografskim okvirima – način da se dođe do razine na kojoj su kulturne razlike najdublje ukorijenjene: u osjećajima i složenim autohtonim promišljanjima o prirodi osoba i društvenih odnosa” (Marcus i Fischer 1986: 46).

Sisak

Na tom prostoru nema drugih tema! Malo o iseljavanju. Malo o propasti socijalizma. Malo o deindustrijalizaciji i malo o ratu. O svima nama.

Upravo smo ušli u Sisačko-moslavačku županiju! Sve je ljepše i zelenije!

U Sisku se snimaju graffiti. Oni su trademark.

U Sisku se snima priroda i Kupa. Tamo su bolje vidljive mijene prirode...

Ništa ne opija kao sisački suton – to je Pejić!

Petrinjke su uvijek bile kulturnije i gradanske.

Druga ulica? To je istinita vizura! Takvo je vrijeme.

Sisak je shithole. Problem je da je to mali grad. Nema veze s tranzicijom.

Da je osvojio turističku sreću, mi bi opet imali problem s njim.

Nekad bi bila ponosna, a sad sam žalosna.

Zašto?

Pa tužan je to grad. Nema ljudi. Nekad je nas bilo trideset iz generacije na maturi, a danas jedva skupiš pet. Otišli svi u Njemačku, Irsku, Italiju. Tužan je to grad.

Sreća je... Živjeti u Sisku

Kad je to bio grad... U perspektivi... U razvoju!!!

To je drugi svijet. Ne znam... Ja u Željezaru nisam nikad išla baš ono... Ak sam tam bila u svom životu deset puta – puno sam rekla! Mislim, tu se krećem... U Teslinoj živim. Pogotovu sad kad su trgovački centri na ovu stranu... Nemaš po što ići... Jer tam je bila Željezara i naselje ono. Bila je prije nekad Nama... Banka, Nama, pošta. E nekad smo možda u tu Namu znali... Kažem, jedan drugi svet.

G/rad i post/industrija: teorijska uporišta

Ima jedan kvart što dizao je grad
Željezara, sad ju okupira ekonomski pad
Al' ne očajavaj pogotovo ak' si mlad
Nema nazad, samo red, disciplina, rad
Jedina glad koju imam je za slaganje rima
Pun pestičan stil k'o Hirošima
Redovno snimam, istinu isповijedam
U Sisku, gradu hrvatskih pobjeda
Jedinka mlada, pa ostaje samo nuda
Spomen na veličinu, poput Starog grada
Od naftne prerade i benzenskog smrada
Industrijskog raja do otkaza i burze rada
Željezarske tvornice, cijevi, ljevaonice
Mi daju inspiracije za moje kreacije
Sve je stvar percepcije i twoje tendencije
Da budeš dio promjene i izideš iz depresije
Zato vraćam Želju u život,
Poput Mesije, samnom ponesi je i razmišljaj svjesnije
Radi, radi okoline, ali (i) radi sebe
Zato haslam redovno
Kao Norbert Weber
(freestyle session, Usce, IronWorx, Caprag, Sisak, lipanj 2018.)

Nerazdvojivost grada i ekonomске logike njegova postojanja nedvosmisleno naznačuju poviše navedeni freestyle stihovi sisačkog repera Uscea, koji uz Qbr1cka čini sisački rep dvojac IronWorx. Usce, punim imenom Eric Jusić, u korespondenciji koju smo

izmijenili povodom *freestylea* zabilježenog jednog lipanjskog dana 2018. godine u ulici Hrvatskog narodnog preporoda prilikom oslikavanja murala na južnom pročelju višekatne stambene zgrade u sisačkom naselju Caprag, navodi kako je “*bacao’ freestyle* same samo kao zapis tog trenutka”.² Usceova britka reperska refleksija procesa deindustrijalizacije grada locirala je sve ključne točke i simboličke prekretnice između industrijske prošlosti i postindustrijske sadašnjosti i budućnosti Siska. Reperskim vokabularom rečeno Usce *dropa knowledge* pa je sa svojom slučajno zatečenom publikom na zidiću ispred zgrade podijelio znanje i savjet što je za njega kao Siščanina veza između jedne od ključnih sisačkih industrija i grada, industrije i dobrobiti zajednice, industrijskoga rada i osjećaja prostora. Usceovo repanje sažeto i precizno opisuje transformaciju jedne zajednice koja je u drugoj polovici dvadesetoga stoljeća bila osovljena oko proizvodnoga rada u industriji željeza, a danas je determinirana ekonomskom propašću te iste industrije. Međutim, on prepoznaće i potencijal za imaginiranje bolje budućnosti “pogotovo ak’ si mlad”.

Čini se samorazumljivim da grad i industrija rastu, zastaju i propadaju zajedno – prostorno, ljudski i u vremenu. Ta nas konstatacija ne rasterećuje obaveze “dokazivanja” sljubljenoštiti grada i rada te će neprestano izvirati kao ključna teorijska prepostavka ove knjige. Selvedin Avdić u knjizi o zeničkoj Željezari Moja Fabrika navodi: “Nemoguće je opisati Fabriku, a ne dotaći grad. I obratno” (2013: 16). Kolažirajući stvarne podatke i vlastite dojmove Avdić ispisuje *biografiju grada* kao organsku prožetost tvornice i grada “koji srastaju jedno s drugim kao slagalica” (*ibid.*). Banalnost ključne teorijske prepostavke nagnala nas je da tragamo za teorijama i mimo antropologije grada ili industrijske antropologije. Priča o industrijskoj propasti jednoga

² Iz privatne e-korespondencije 15. veljače 2021. “Bacanje” *freestylea* kao zapisa trenutka repera Uscea zabilježeno je i u dokumentarnom filmu Gorana Devića *Hrvatskog narodnog preporoda* (2022).

grada priča je u koju ulazimo, kako smo već navele u uvodu, kroz projekt koji tematizira transformaciju rada u posttranzicijskoj Hrvatskoj i u čijem je središtu interes za odnos vrsta rada i statusa radnika, dobrobiti radnika u izmijenjenim uvjetima rada i u najširem smislu promišljanje novog društvenog, političkog i ekonomskog značenja industrijskog rada. Taj interes izvodimo iz studija postsocijalizma, tranzicije, etnografije neoliberalizma i postfordističkih studija (usp. Potkonjak i Škokić 2013) koje koristimo kao okvir za razumijevanje transformacije rada u njegovu ekonomskom aspektu. Na sjecištu urbanih studija i studija sjećanja i svakodnevice razvija se pak drugi interpretativni okvir vezan za naracije o tome što grad i rad znače stanovnicima Siska. Ono što povezuje sva teorijska uporišta je etnografija postindustrijskog doba, postindustrijskog prostora, postindustrijske zajednice i rada, odnosno ekonomije. Ona za nas u ovoj studiji obuhvaća promišljanje društvenih učinaka nestanka jednog oblika proizvodnje, jednog načina rada, jednog načina življena i jednog načina stvaranja mjesta i osjećaja prostora. Ti se učinci pokazuju dalekosežnim za današnje razumijevanje rada, prostora rada i življena, osjećaja dobrobiti, osjećaja za vrijeme u kojem se živi te osjećaja radničkog sebstva; pokazuju gdje danas živi tvornica koje više nema.

Pojam koji često koristimo jest ruina. Koristimo ga kako bismo ukazale na procese koji su širi od onih koje uobičajeno pokriva riječ ruševina. Digitalni rječnik Glosbe.com vizualnim prezentacijama i prijevodnim rješenjima za engleski pojam *ruin* proširuje značenje ruine kao fizičke devastacije. Ruine označavaju propast, rasulo, razvalinu, pad, smrt i ruševine, ali i propaganje, uništenje, slom, aktivnost uništavanja, razaranja, rušenja, upropaštavanja, bankrotiranja, razdjevičenja, ruiniranja. One su istovremeno stanje i djelovanje koje će dovesti do tog stanja. U tako proširenom značenju i mi tumačimo pojam ruine kao razvaline prostora, mjesta, infrastrukture; ruine kao građevine, ali

i odbačeni, neuporabljeni i zaboravljeni predmeti koji su pripadali građevinama. Ruinama, dakle, tumačimo konkretnе просторе, предмете и однose ostvarene u postindustrijskom krajoliku, ali su one za nas i metafore vezane uz prostor, mjesto, predmete i pripadajuće zajednice i ideje.

Već se dobrano uoči našeg istraživanja Sisak kao industrijski lokalitet raspadao i gubio značenje industrijskog središta. U godinama prije no što smo i formalno započele s istraživanjem nasljeđe socijalističke ekonomije i industrijalizacije u Sisku se otapalo, destruiralo, što iz tržišnih, odnosno ekonomskih, što iz političkih, ratnih ili privatizacijskih razloga. Željezara Sisak oko koje ćemo isprepletati priču o transformaciji rada, zatim industrijsko naselje Caprag kao mjesto na kojem se oformila zajednica rada i življena te Sisak kao industrijski grad u očitiju kružu ulaze s raspadom Jugoslavije i socijalizma početkom devedesetih godina dvadesetog stoljeća. No to je istodobno i vrijeme koje je intenzivno određeno ratom koji se, kao i na mnoge druge u Hrvatskoj, pogubno odrazio na Sisak, Siščane i konačno na sisačku Željezaru. No rat ovdje neće biti razmatran kao ključni argument u raspravi o razlozima deindustrijalizacije, već kao tek jedan od čimbenika rasapa identiteta grada.

Pojmom deindustrijalizacije želimo obuhvatiti složene procese kroz koje je još dva desetljeća nakon devedesetih prolazi la sisačka Željezara i industrijska zajednica oslonjena na njezin rad. Njega, dakle, ne označuje određeni vremenski trenutak, već dugotrajni proces industrijskog propadanja. Za nas, osim same činjenice da se zatvaraju industrijski pogoni, proces deindustrijalizacije znači i društvene učinke dugotrajne i spore promjene na zajednicu, ponekad napadne i vidljive, a ponekad puzeće i zamagljene. Drugim riječima, transformacija rada, zajednice i sjećanja koju je izazvalo industrijsko propadanje konstitutivna je za shvaćanje deindustrijalizacije. Koristeći se tim pojmom, nastojimo protumačiti što se događa kada propadnu, nestanu ili

se izmijene načela organizacije rada, sustava proizvodnje koji je masovan i čiji je cilj efikasnost proizvodnje, a s druge je strane ovisan o globalnom tržištu sirovina i proizvoda, koliko i o zadatastima unutrašnje političke ekonomije. Procesi transformacije u globalnoj industrijskoj proizvodnji odraz su imali i u "krizama" sisacke Željezare još osamdesetih godina prošlog stoljeća, a iskazivali su se kao nekonkurentnost i "problem s izvozom", "problem s uvozom sirovina". S druge strane makroprocesi tržišnog fundamentalizma, kako dominaciju globalnog tržišnoga kapitalizma druge polovice dvadesetog stoljeća naziva industrijski sociolog Michael Burawoy (2013), u Sisku su se očitavali, baš kao i na različitim lokacijama diljem svijeta, prvo u mikroprocesima, a zatim i u makroprocesima destrukcije industrijskog rada, proizvodnje i radništva. Za sisačku je Željezaru tako kod naših sugovornika zabilježeno da "je netko htio da ona propade", ali i to da su procesi privatizacija znali biti samo način da se dođe do zaštićenih žigova i preferencijalnih izvoznih kvota na strogo kontrolirana tržišta. U primjerima industrijskih bankrota koje je Burawoy biložio od Zambije preko južnog Chicaga do kasnosocijalističke Mađarske i tranzicijske Rusije, industrijska etnografija zapravo ispisuje priču o promjenama u globalnim političkim ekonominama i njihovim odrazima na različite strateške nacionalne industrije. Neke od tih promjena su za njega bile nepojmljive, iako se istraživački nalazio u njihovu epicentru, pa je tako naknadno konstatirao da nije ni slatio raspad Sovjetskog Saveza, "to je bilo nezamislivo", iako se u razdoblju najvećih političkih sukoba između Jeljcina i Gorbačova, "između nove tržišne orientacije i starog načina planiranja", 1991. godine nalazio u Moskvi (Burawoy 2013: 532). Nezamislivost raspada Sovjetskog Saveza može se protegnuti na nezamislivost mnogih globalnih tržišnih promjena koje su zadesile kasnosocijalističke privrede i tranzicijske privrede, ali i privrede kapitalističkog Zapada, a s kojima su se podjednako suočili industrijski etnografi, kao i industrijski radnici koji su se

iznenada našli u situacijama "ili bez posla ili radeći u još prekarnijim uvjetima i u društvu u kojem ubrzano rastu društvene podjele" (ibid.: 531). On s pravom upozorava da je

[t]eško govoriti o nezavisnim nacionalnim ili regionalnim kapitalizmima [...] s obzirom na to da je svjetski poredak potpuno premrežen. Potrebno je razumjeti način na koji globalni fenomeni, bez obzira radi li se o nadnacionalnim institucijama, transnacionalnim vezama ili postnacionalnim diskursima, zapravo oblikuju ono što zovemo "lokalno". Kao što etnografija nudi nijansirano razumijevanje klasnih problema današnjice, isto tako nudi i uvid u značaj globalnog (Burawoy 2001: 1116).

Činjenica da se bavimo političkom tranzicijom, industrijskom transformacijom, slomom ekonomije te njihovim učincima na društvene i kulturne procese uvodi nas u uži fokus naše studije kao primjera istraživanja iz ekonomske antropologije. No kako u suštini promjenu rada pratimo kao vrlo specifičan simptom deindustrializacije kao globalnog fenomena, industrijsku transformaciju izazvanu masovnim zatvaranjem gigantskih industrijskih proizvodnih pogona, posebice u teškoj ili ekstraktivnoj industriji, pratit ćemo prije svega kao odraz globalnih procesa u kojima će nam lokalna industrijska i postindustrijska etnografija pomagati shvatiti specifičnosti obilježja deindustrializacije u gradu Sisku. Politička ekonomija i ekonomska realnost kasnog socijalizma, poratna privatizacija u demokratskoj Republici Hrvatskoj, bit će sagledavane kroz prizmu značenja koju im pridaju sudionici našeg istraživanja, postindustrijski građani Siska. Naracije o deindustrializaciji obuhvaćaju široki spektar govora o propasti, vremenu prije, sada i poslije, novom dobu, obnovi, kraju jednog života, životarenju, ali i nastavku života. No kako bismo shvatili te naracije, potrebno je na primjeru sisačke Željezare barem naznačiti utjecaj globalnoga kapitalizma i njegove dinamike, načine na koje se izmjenila uloga državnih intervencija u ekonomiju,

ali i to kako su razne institucije utjecale na rasplet ekonomskih tranzicija. Možda će se ti utjecaji najbolje vidjeti u kronologiji događaja koju donosimo u narednom potpoglavlju.

Kratka povijest tranzicijskog propadanja

Kao (bivše) industrijsko središte kojemu gravitiraju okolna naselja grad Sisak na posljednjem popisu stanovništva iz 2021. godine broji 27 886 stanovnika, a s okolnim naseljima je taj broj 40 185. S obzirom na popis stanovništva iz 2011. godine, kad je zabilježeno 33 049 stanovnika u užem gradskom području, dok je broj s okolnim naseljima dosezao 47 699, to je 15,75 % manje ljudi. Kad se uzmu u obzir i popisi iz 1991. s 45 792 stanovnika grada, odnosno 61 413 s okolnim naseljima te iz 2001. s popisanim 36 785 stanovnika u gradu Sisku, a s okolnim naseljima njih 52 236, primjetan je kontinuirani pad stanovnika. Smanjenje stanovništva posljedica je zatvaranja industrijskih postrojenja, ratnih zbivanja te postupnog "rastakanja" grada sa svim njegovim kulturnim i društvenim obilježjima. Tranziciju iz socijalističkog političkog i ekonomskog sustava u kapitalistički Sisak je dočekao s velikim industrijskim poduzećima: INA Rafinerija nafte Sisak, Željezara Sisak i Termoelektrana, s kemijskom industrijom Radonja, te stilnom industrijom Siscia, tvornicom alkoholnih i bezalkoholnih pića Segestica, prehrambenom industrijom te poduzećima za riječni transport, pretovar i skladištenje (Ivšić 2012: 6). Ovdje valja napomenuti da su se neka od tih poduzeća nakon Drugog svjetskog rata razvila iz privatnih tvornica i iz predratno razvijene metalurške, kemijske, prehrambene i kemijske industrije te da je predratni Sisak bio i važna referenca riječnog prometa. Pa ipak broj radnika nije bio ni približan onom broju koji se u Sisak slio nakon poslijeratnog socijalističkog ulaganja u industriju s nizom tvorničkih pogona. Ti planski osmišljeni industrijski giganti

razvijali su stambenu, obrazovnu, prometnu, pa i kulturnu infrastrukturu življenja u Sisku te su se kao "glavni motor privrednog razvoja grada ukorijenili u socijalni i kulturni identitet njegovih građana" (ibid.), posebice u radničkom naselju Caprag, koje je nastalo za potrebe radnika Željezare.

Sisački privredni razvoj dio je jugoslavenskog modernističkog projekta, kako Mislav Žitko naziva procese "ukupne preobrazbe, unutar svega nekoliko desetljeća, perifernoga kapitalističkog društva vezanog mahom uz poljoprivrednu proizvodnju u visoko industrijalizirano socijalističko društvo. Pritom nije naprosto riječ o industrijalizaciji kao istoznačnici za privrednu modernizaciju, nego o istovremenoj transformaciji različitim aspekata društvenog života" (Žitko 2012). Međutim, politički prioriteti rasta potrošačkog društva i stvaranja države blagostanja imali su svoju cijenu koja se u jugoslavenskoj ekonomiji ogledala u sve većoj ovisnosti o svjetskim tržišnim kretanjima. Ta je ovisnost za vrijeme ekonomskih kriza uzrokovala nezaposlenost, visoku inflaciju i bankovna dugovanja te okretanje neproizvodnom sektoru (v. Woodward 1995). Stoga se, primjerice, svjetska dužnička kriza osamdesetih itekako odrazila u industrijskoj proizvodnji Jugoslavije s viškom radnika, kao i na standardu njezinih građana, no sustav socijalističkih vrijednosti i prava radnika službeno nikada nisu dovedeni u pitanje. Prema Poslovnim izveštajima Željezare Sisak od 1978. do 2003. godine vidljivo je sljedeće:

[d]javne 1965. godine Željezara je imala 6563 zaposlena, a do 1988. taj broj narastao je na 13 742, što je rekordan broj zaposlenih u Željezari. Sljedeće dvije godine broj zaposlenih stagnira, a 1991. Željezara pristupa velikom smanjenju broja zaposlenih. Od ukupno 13 396 zaposlenih u 1990. godini s radom u Željezari nastavio je 1991. samo 4851. Broj zaposlenih smanjio se tako za oko 64 %. Pad zaposlenosti nastavio se i sljedećih godina, pa 2003. godine Željezara zapošljavala 1637 radnika, što je za 87,8 % manje nego 1990. godine (Bračić 2005: 215).

Očekivani privredni rast i modernizacija industrije, pa i racionalnije zapošljavanje kojima je Željezara namjeravala zakoračiti u novo proizvodno razdoblje, prekinuti su prvo tranzicijskom promjenom društveno-ekonomskog sustava u kojoj je broj radnika u sisačkoj regiji smanjen za 30 % (Bračić i dr. 2009: 110), a zatim i ratnom devastacijom grada, time i industrijskih postrojenja, vojnom mobilizacijom radnika te odlaskom radnika srpske nacionalne manjine (Ivšić 2012: 6). No iako se devedesete godine smatraju ključnima za propast industrije u Hrvatskoj, potpuni kolaps sisačke industrije, ponajprije Željezare, dogodio se nakon 2000. godine, kada su već prestala vojna djelovanja, a broj radnika u Željezari je sveden na 1 637. U razdoblju od 1996. do 2000. godine Vlada je pokrenula nekoliko ciklusa "spašavanja" Željezare, od kojih je jedan uključivao i "stranoga konzultanta s timom eksperata" koji su u svojem izvještaju, između ostalog, zaključili da je Željezara Sisak "lijepo i atraktivno postrojenje", a u nizu preporuka za iskorištavanje potencijala navode "reorganizaciju u poslovne centre prema tipu proizvoda" te "da se moraju osloboditi od dugova i viška ljudi" (Malina 2003: 70–71). Neuspješno restrukturiranje završilo je stečajem i privatizacijom Željezare, od kojih se očekivao preokret negativnog trenda te se tražio kupac koji bi zadržao radnike, otplatio dugove i otkupio opremu po cijeni od jedne kune. Nakon neuspješnog preuzimanja ruskog strateškog partnera 2001. godine koji nije ostvario ugovorne obveze te je proizvodnja prekinuta već naredne godine (*ibid.*: 72–73), američka tvrtka Commercial Metals Company (CMC) preuzima Željezaru 2007. godine s ciljem proširenja svojih poslovnih aktivnosti u industriji čelika. Premda je izgrađena nova čeličana te valjaonica bešavnih cjevi, 2011. godine CMC najavljuje prodaju ili zatvaranje Željezare, što pravdaju poslovnom odlukom kako ona ne ulazi u njihovo temeljno poslovanje te su buduća ulaganja previsoka i neisplativa. Ugovore o raskidu ugovora o radu i godišnji kalendar dobilo je svih 916 radnika i radnica, s otpremninom ili bez nje, a

njihove izjave prilikom izlaska iz tvorničkoga kruga nalikovale su iskazima ratnih prognanika:

Tužno je ovo, ovako sam s vrećicom već jednom odlazila, ostavljajući sve iza sebe. Bilo je 1991. godine kada su me proginali iz Petrinje. Tada sam imala nadu, znala sam da ćemo se vratiti i početi ispočetka. Bila sam mleta. Sada imam 54 godine, premalo za mirovinu, a previše za nadu u novi posao. Tko će trebati mene u ovim godinama, čak i da dođe novi vlasnik i da se pokrene proizvodnja. Neće mene zvati nego samo mlade (Piškor 2011).

Nemogućnost da lokalne ili regionalne ekonomije apsorbiraju masovno otpuštene radnike uzrokuje da se nezaposlenost u deindustrijaliziranim zajednicama provlači godinama (Russo i Linkon 2009). Ako se uzme u obzir da se u Sisačkoj regiji broj zaposlenih od 1989. do 2002. gotovo upola smanjio, sa 77 451 zaposlene osobe na 38 930 (Bračić i dr. 2009: 109–110), nova otpuštanja dodatno su socijalno opterećivala jedinice lokalne samouprave, ali i kućne budžete mnogobrojnih nezaposlenih stanovnika Siska i okolice. Doduše, u proljeće 2012. godine interes za ugašenu tvrtku iskazuje Acciaierie Bertoli Safau (ABS) – talijanski holding Danieli. Isprva se u Sisku o ozbiljnosti nakane ovega kupca da kupi Željezaru govorilo na tragu objave spasenja, ali se vrlo brzo o “najozbilnjijem kandidatu za kupnju Željezare Sisak”, kako su prenosili mnogi hrvatski medijski portali, u samome gradu počinje pričati kao i o svakom dosadašnjem potencijalnom investitoru – kao o nekome tko će “doć” radit šest mjeseci pa otić”. Ovaj je iskaz na tragu Bourdieuova (1998) objašnjenja kako globalna financijska tržišta i globalne investicijske logike djeluju tako da “investitorima zabrinutim za brzi povrat investicija daju mogućnost da trajno uspoređuju profitabilnost najvećih korporacija i poslijedično penaliziraju relativno zaostajanje manjih kompanija”. Stoga ne čudi da se onodobna vijest o kupnji sisačke

Željezare mogla tumačiti kao tek jedan u nizu investicijskih po-kušaja ostvarenja dobiti putem plasmana proizvoda, a kroz po-sredni ulazak na dotad zanemareno ili nedostupno tržište, kako se o razlozima investicijskog ciklusa u Željezari moglo čuti među našim sisačkim sugovornicima. Međutim, podatak da je Grupa Danieli 27. studenog 2012. ušla u pregovore s Europskom ban-kom za obnovu i razvoj (EBRD) i pokrenula traženje zajma u visini od 50 milijuna eura za obnovu postojećih proizvodnih kapaciteta te implementaciju nove opreme i dugoročnog obrtnoga kapitala, upućivao je na stratešku volju dokapitalizacije i nastavka rada. Grupa Danieli u dokumentu pripremljenom kao dio politike javne objave podataka o projektima EBRD-a predstavljena je kao jedan od tri najveća proizvođača postrojenja i opreme za glo-balnu industriju čelika s oko 10 000 zaposlenih u okviru društva i tadašnjim godišnjim konsolidiranim prihodom od 3,09 miliardi eura. U viziji je navedeno zapošljavanje do 500 "djelatnika" u Sisku, s jasnim "tranzicijskim učinkom" koji se sastoji, kako se navodi u dopisu EBRD-a, od:

Uspješnog restrukturiranja; Projekt će u potpunosti postići operativno restrukturiranje u sisačkom postrojenju i pretvoriti ga u vrhunsko postrojenje za izradu čelika.

Transfera vještina; ABS Sisak bit će centar izvrsnosti unutar grupe za proizvodnju gotovih proizvoda velikih promjera uz namjenska R&D sredstva.

Postavljanja standarda korporativnog upravljanja i poslovнog ponašanja; Projekt će obuhvaćati instalaciju novih tehnološ-kih rješenja kojima će se smanjiti energetski i ekološki utjecaj sisačkog pogona: 1. novo toplinsko postrojenje bazirano na elektrolučnoj peći koja radi po principu ORC (Organic Rankine Cycle) sustava; 2. novi sustav za otpad i 3. novi sustav obrade troske koji omogućava pretvorbu troske u građevni materijal (pod komercijalnim nazivom Ecogravel)" (Danieli – ABS SISAK [EBRD – Project Summary Document] 2012).

EBRD je odobrio 20 milijuna eura kredita “za pokretanje sisačke Željezare”, čime je zapravo dijelom udovoljio zajmoprimcu, ali i omogućio dvije sezone industrijskog poleta u gradu kroz obnovu kapaciteta.³ Proizvodnja u Čeličani Sisak ugasila se 2015. godine kada se Grupa Danieli, talijanski vlasnik ABS Sisak, povlači iz Siska zbog krize europskog tržišta čelika.⁴

Uprava ABS Sisak d.o.o. tada je objavila kvartalnu obustavu proizvodnje, a javna glasila donose informacije o radnicima koji kazuju da se raskidaju ugovori s preostatkom od stotinjak radnika Čeličane.⁵ U petogodišnjem periodu, do razornog potresa koji je pogodio regiju 29. prosinca 2020., ABS Sisak obustavlja je proizvodnju ili ju je pokretao u smanjenom opsegu i radio s bitno drukčijim kapacitetima (prostornim, proizvodnim i ljudskim). Od rujna 2017. godine lokalne i nacionalne novine izvještavaju da Željezara Sisak ponovo počinje raditi s planom proizvodnje i zapošljavanjem ukupno šezdesetak ljudi u proizvodnji legiranog autoindustrijskog čelika,⁶ a sisački portal Sisak.info 2018. godine uz obavijest “ABS ponovno zapošljava!”⁷ objavljuje i poveznice na natječaje za nova radna mjesta. Posljednje zaustavljanje proizvodnje posljedica je radne nesigurnosti izazvane potresnim oštećenjima na pogonima (dimnjacima) u Južnoj industrijskoj

³HINA/tportal.hr, “Odobren kredit za pokretanje sisačke željezare”, 18. ožujka 2013., <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/odobren-kredit-za-pokretanje-sisacke-zeljezare-20130318>.

⁴ Z.K./Poslovni tjednik, “Gasi se proizvodnja u Čeličani Sisak”, 27. studenog 2015., <https://www.tportal.hr/biznis/clanak/gasi-se-proizvodnja-u-celicani-sisak-20151127>.

⁵ HINA/tportal.hr, “Prestaje proizvodnja u sisačkoj čeličani”, 30. studenog 2015., <https://www.tportal.hr/vijesti/clanak/prestaje-proizvodnja-u-sisačkoj-celicani-20151130/print>

⁶ Sergej Trajković, “Okupljuju radnike. Oprez, ali i nada u Sisku. Novi pokus: Željezara Sisak počinje s radom”, 25. kolovoza 2017., <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/oprez-ali-i-nada-u-sisku-novi-pokusaj-zeljezara-sisak-počinje-s-radom-6488896>.

⁷ dpreradus, “ABS SISAK ponovno zapošljava!”, 5. ožujka 2018., <https://www.sisak.info/2018/03/05/abs-sisak-zaposljava/>.

zoni, o čemu govori i intervju s predsjednikom uprave ABS Siska u tjedniku *Lider* 2021. godine.⁸

Industrijska etnografija i deindustrijalizacija: zahvaćanje radikalne promjene rada

Michael Burawoy (2013), pišući o industrijskoj i tvorničkoj etnografiji, zamjećuje da je njegov četrdesetogodišnji rad koji je posvetio etnografiji "industrijskih radnih mjesta" na svim kontinentima i u svim političko-ekonomskim oblicima organiziranja rada, zapravo neka vrsta "etnografije socijalne i ekonomske katastrofe" koja je u drugoj polovici dvadesetog stoljeća zahvatila industrijske zajednice diljem svijeta. Njegov je relativno nedavni članak stoga smjestio opseg industrijske etnografije u okrilje deindustrijalizacije, pokazavši da je ono što se imenuje kao globalno "radikalno restrukturiranje" rada (Berger i High 2019) od šezdesetih godina dvadesetog stoljeća naovamo zapravo proces s kojim se industrijska etnografija suočava gotovo pola stoljeća. Stoga možda industrijsku etnografiju treba preimenovati. Sa držaj tog novog pojma, da bi na adekvatan način prispodobio ključna obilježja toga procesa *radikalne promjene rada*, morao bi zahvatiti ukupna obilježja industrijalizacije i modernizacije, ali i procese koje imenujemo kao procese deindustrijalizacije. Upravo je na tom tragu Tim Strangleman naglasio neku vrstu nužnosti da se deindustrijalizaciju promatra i promišlja u suodnosu sa značenjima i učincima industrijalizacije:

Iskustvo zajednica koje izranjavaju u industrijsko doba može se korisno usporediti i suprotstaviti suvremenim istraživanjima

⁸ Nikolina Oršolić, "ABS Sisak – Uskoro povratak u pogone", 7. veljače 2021. <https://www.lider.media/poslovna-scena/hrvatska/abs-sisak-uskoro-povratak-u-pogone-135242>.

zajednica koje doživljavaju deindustrijalizaciju. O tim dvjema povijesno diskretnim epohama možemo misliti kao o dva međaša onoga što je bilo industrijsko doba (Strangleman 2017: 467).

Strangleman deindustrijalizaciju i industrijalizaciju smatra procesima, a ne događajima (ibid.: 478), procesima koji su “duboko povezani kroz razne nostalgične reprezentacije” (Berger 2019: 39), odnosno upućuje nas da “moramo nanovo pročitati naracije o industrijalizaciji i primijeniti ih na procese deindustrijalizacije” (Berger i Wicke 2017: 10). Chiara Bonfiglioli je na temelju svojih istraživanja o krahu tekstilne industrije u Jugoslaviji zaključila:

[u]natoč kraju Jugoslavije i zatvaranju tvornica, te unatoč gubitku stotina tisuća radnih mјesta u tekstilnoj industriji od 1989., socijalistička industrijska struktura osjećaja nastavlja naseljavati radničke priče i maštu, pružajući generacijski, rodno i klasno utemeljen okvir kroz koji se tumače ekonomске, političke i društvene transformacije 1990-ih i 2000-ih (2019: 185).

Pritom treba imati na umu da procesi industrijalizacije i deindustrijalizacije, kao i priče o njima, počinju i završavaju ovisno o mjestu gdje se odvijaju, upozoravaju Berger i Wicke, “gdje jedno mjesto može iskusiti industrijalizaciju, a u isto vrijeme drugo mjesto prolazi procese deindustrijalizacije” (2017: 12). To, među ostalim, znači da se naracije o industrijalizaciji i modernizaciji nalaze na početku naracije o globalnoj deindustrijalizaciji, ali i u skromnim, sramežljivim i nadom hranjenim lokalnim naracijama o obnovi u osvit bilo kojeg pokušaja odgovora na posljedice deindustrijalizacije. Tako, na primjer, Felix Ringel u lokalnoj zajednici koja nastoji pronaći nove ekonomski šanse nakon propasti industrije prepoznaje imaginiranje, nadu te prizivanje industrijske prošlosti kao dio naracija o buđenju industrije bilo naglim zaokretom prema novim načinima proizvodnje ili novim

izvorima resursa za staru proizvodnju, bilo punim zaokretom prema gospodarskoj eksploataciji prirodnih resursa i okretanju spram uslužnih ekonomija koje počivaju na ekološki utemeljenim, održivim ili poželjnim oblicima industrija (Ringel 2018: 40–42).

Procesi deindustrijalizacije, koje sada samo naznačujemo, prisutni su baš posvuda, zahvaćaju milijune radničkih obitelji i iskazuju se kroz lokalno specifična iskustva (High i dr. 2017). Stoga istraživanja “industrijaliziranog Zapada” naglasak počinju stavljati na društvene učinke deindustrijalizacije (Linkon 2018). Ti učinci, posebice za vrijeme velikih finansijskih kriza, podrazumijevaju:

[...] gubitak posla, doma, zdravstvenog osiguranja, smanjenje porezne sposobnosti, [...] porast kriminala i kratkoročno i dugoročno, propadanje lokalnoga krajolika, porast samoubojstava, zloupotrebe droga i alkohola, obiteljsko nasilje i depresiju, smanjenje neprofitnih i kulturnih resursa, gubitak povjerenja u institucije, vladu, sindikate, crkvu i tradicionalne političke organizacije (Russo i Linkon 2009: 186).

Christine Walley slom čikaške čeličane Winsconsin Steel opisuje kroz problematiziranje transformacija koje se odvijaju unutar obiteljskih odnosa, lokalne zajednice i gradskih četvrti (2009). No unatoč rezimiranju tih promjena na razini manjih jedinica organizacije života i na primjeru autobiografskih sjećanja, ona deindustrijalizaciju u osamdesetim godinama dvadesetog stoljeća tumači kao posljedicu američkoga kapitalističkog tržišnog divljanja i beščutnosti. Za Walley krah fordističke ekonomije ugniježđene u srce američke industrijske prerade čelika jest autiomuna bolest koja lomeći industriju i otpuštajući radnike ujedno proždire urbano tkivo sazdano oko nje. Proširujući svoje teze nekoliko godina kasnije u knjizi *Exit Zero: Family and Class in Post-Industrial Chicago* (2013) zaključila je:

Deindustrijalizacija se, dakle, ne odnosi toliko na evolucijske povijesne transformacije u kojima se, kako bi neki tvrdili, jedna apstrahirana vrsta ekonomije (industrijska) pretvara u drugu (uslugu i znanje). Umjesto toga, radi se o preradi društvenih odnosa u trenucima povijesnih previranja na način da na račun jednih, drugima ide bolje (Walley 2013: 82).

I David Harvey se u svom tekstu o “prostorima nade” pozabavio, među ostalim, propašću baltimorskih ekonomskih, ekoloških i urbanih struktura kao odrazom globalne krize osamdesetih (Harvey 2000). Uzimajući primjer svojeg rodnoga grada, Harvey zapaža promjene još od šezdesetih godina prošloga stoljeća, kada počinje snažna deindustrijalizacija baltimorske ekonomije povezane s procesima globalizacije. Rad se iz sektora industrijske proizvodnje, vezane uglavnom uz bijele, sindikalno organizirane muškarce, seli u područje uslužnih djelatnosti te na žene, sindikalno neorganizirane na slabo plaćenim nekvalificiranim poslovima (Harvey 2000: 122). No Harveyeva “baltimorska priča” pokazuje posebice razorne učinke za grad u osamdesetima, uslijed sprege političke i ekonomske neoliberalne ideologije o važnosti slobodnog tržišta kojem “nema alternative” (ibid.: 154).

Burawoy pak izvodi zanimljiv eksperiment te na temelju svojih ranijih istraživanja nanovo ispisuje priče o propasti industrije, ali ovoga puta uz samokritiku zbog vlastite etnografske pogrešnosti. Ta je pogrešivost u studiji o južnočikaškoj tvornici rezultirala time da je probleme tvornice i radnika tumačio nacionalnim kontekstom s jedne strane, prepostavivši i reificirajući ulogu države i samu državu, a s druge strane potpuno zanemarujući globalne utjecaje dok se u primjeru mađarske željezare upleo u marksističko sociološko sanjarenje o društvenoj svijesti radnika i proizveo maštariju da će po padu komunizma ta svijest omogućiti reformu socijalizma (Burawoy 2013: 529–531). Felix Ringel na njemačkom primjeru napuštanja industrijskog života i rada govori o “etnografiji neuspjeha i posljedica ujedinjenja Njemačke”,

posljedica koje se smatraju nikad do sada viđenom mirnodopskom propasti i dekonstrukcijom jednoga grada (Ringel 2018: 5). On nastoji pratiti “odgovore postindustrijske zajednice na navodni gubitak budućnosti i nove vrste društvenih odnosa koje proizvodi taj gubitak u istočnonjemačkoj Hoyerswerdi” (ibid.: x).

Kriza “socijalizma” tijekom osamdesetih, posebice na kraju tog desetljeća te u prvoj polovici devedesetih, za sobom je u prošlost povukla i mnoge ekonomske učinke socijalističke političke ideologije i političke ekonomije o kojima na različite načine progovaraju istraživači čiji je interes usmjerjen na bivše socijalističke zemlje. U fokusu njihovih istraživačkih studija koje promatraju postsocijalizam, tranziciju ili pak transformaciju društva, rada i odnosa prema kapitalu u nekoć socijalističkim državama nalaze se privatizacija i širenje globalnih biznisa s preotimanjem nekadašnjeg istočnoeuropskog tržišta (Dunn 2004: 29), krah (tekstilne) industrije i povlačenje države iz područja regulacije tržišta i socijalnih prava (Vodopivec 2007), siva ekonomija i državni paternalizam (Verdery 1996). Dio etnografskih tekstova bavi se praćenjem neispunjениh očekivanja i razočarenja u kapitalizam, promjenama u svakodnevici, životnoj neizvjesnosti i sve većim podjelama u društvu (v. Burawoy i Verdery 1999; Hann 2002; Burawoy, Krotov i Lytkina 2000; Müller 2007; Potkonjak i Škokić 2013). Međutim, mnoge od studija koje se bave raspadom industrije u postsocijalističkim zemljama Europe njeguju tezu koju zastupa i Katherine Verdery (1996), a prema kojoj je propast socijalizma posljedica nesnalaženja socijalističkih ekonomija u novim ekonomskim odnosima (Potkonjak i Škokić 2013: 75–76). Agnieszka Pasieka i Piotr Filipkowski (2015) u uvodniku tematskog broja ruskog *Laboratoriuma* posvećenog postindustrijskim urbanim krajolicima ukazuju na bitnu razliku iskustva propadanja industrije na Zapadu i Istoku, odnosno u bivšim socijalističkim zemljama. U potonjima se, naime, to propadanje poklopilo s privatizacijom i pojavom novih obrazaca rada, norma i vrijednosti,

koji su nastali zbog privatizacije (Pasiveka i Filipkowski 2015: 9). Bavljenje postindustrijom nezapadnih društvenih svjetova omogućuje nam, smatraju oni, "da razmotrimo različite putove (post) modernosti i (post)industrijalizacije, da se upoznamo s različitim ljudskim iskustvima i odgovorima na te procese te da prepoznamo kako različiti sociokulturni konteksti mogu poduprijeti i utjecati na te odgovore. Kao takvi, oni daju važan korektiv često etnocentričnim prikazima postindustrijalizacije na Zapadu i pozivaju nas da razmislimo o prevodivosti korištenih pojmov" (ibid.: 8). Tek će takvi komparativni uvidi ojačati perspektivu koja sugerira sličnost radničkih iskustava pod različitim sociopolitičkim režimima (ibid.: 9).

Na prijelazu stoljeća studije koje kritički tematiziraju globalni krah industrijskog načina proizvodnje sve više govore o procesima deindustrijalizacije kao onima koji imaju svoje društvene reperkusije, ucjepljuju se u osjećaj vremena i prostora te naočigled nepovratno obilježavaju zajednice. Uz dinamične obrate u promjenama proizvodnih tehnologija ili pak okretanja servisnim uslugama deindustrijalizacija označava postupan i dugoročan preobražaj na koji je utjecao čitav niz međusobno isprepletenih faktora poput povlačenja kapitala, zatvaranja tvornica ili seljenja proizvodnje (Russo i Linkon 2009).

Pojam deindustrijalizacije u šиру je upotrebu ušao 1982. godine s radom Berryja Bluestona i Benneta Harrisona koji su deindustrijalizaciju definirali kao "posvemašnje i sustavno povlačenje" američkih ulagača iz strateških nacionalnih proizvođačkih industrija i okretanje prema stranim tržištima, spekulativnom kapitalu i akvizicijama (prema Cowie i Heathcott 2003: 6). Taj se autorski dvojac metodološki svrstava među svojevrsne "post-viktimizacijske" znanstvenike koji deindustrijalizaciji SAD-a ne pristupaju više kroz istraživanje gašenja tvornica, domišljanje politika zapošljavanja postindustrijskih masa nezaposlenih industrijskih radnika, propitujući radničku viktimizaciju ili

industrijsku nostalgiju, već nastoje iznova promisliti kronologiju, sjećanje, prostorne odnose, kulturu i politiku deindustrijalizacije (Cowie i Heathcott 2003: 2). Upravo su Bluestone i Harrison uspostavili dijagnozu deindustrijalizacije kao tenziju između onoga što je potrebno kapitalu i onoga što su potrebe zajednice. Odnosno, uvode tenziju između zarade i zajednice, nositelja kapitala i nositelja rada i time uvode efekte deindustrijalizacije u središte promišljanja, pri čemu se ti efekti sada razmatraju ne samo kao ekonomski i politički, već i kao društveni i kulturni, koji se odražavaju na opstanak industrijskih zajednica nakon nestanka određenog tipa proizvodnje i rada.

Prema postindustrijskoj etnografiji

Postindustrijska etnografija nije toliko upućena na istraživanje uzroka deindustrijalizacije, koliko na posljedice za jedan tip industrijske proizvodnje, za industrijske zajednice, za industrijske gradove i za industrijske krajolike. Otvara pitanja o tome što nastaje na mjestima koja su ispražnjena od industrije, što ostaje, što povezuje zajednice koje su se okupile oko industrijskog rada, a sada te poveznice više nema te kako ljudi gledaju u budućnost i govore o svojoj sadašnjosti. Postindustrijska antropologija stoga pokriva široko postavljene teme, a sam pojam postindustrije može se razumjeti kao "način zamišljanja 'onoga što slijedi'" (Vaccaro i dr. 2016: 2). Ta antropologija razmatra svakodnevnicu u industrijskim gradovima, bilo da je riječ o prošlom iskustvu, bilo o još živućem, ali sada lokalno marginaliziranom i globalno potisnutom na periferiju kapitalističke proizvodnje s jeftinijom radnom snagom, neuređenim ekološkim propisima te jeftinim sirovinama. Stefan Berger i Steven High u uvodniku časopisa *Labor. Studies in Working-Class History* iz 2019. godine navode kako je današnji interes znanstvenika koji se bave deindustrijalizacijom okrenut

“promišljanju toksičnog sociokulturalnog, okolišnog, zdravstvenog i političkog života poslije deindustrializacije” (Berger i High 2019: 2), a samu deindustrializaciju definiraju kao “okidač za ekonomsku i kulturnu krizu koja zahvaća industrijske radnike, njihove zajednice i regije u kojima su se nalazila industrijska središta” (ibid.: 8).

Lokalni kontekst takve definicije opisuje se u nizu radova koje možemo svrstati u postindustrijsku etnografiju. Putem osobnih naracija nekadašnjih tvorničkih radnika i radnica o vrijednostima rada, dostojanstvu, nadi i beznađu, ti radovi nastoje obuhvatiti afektivnu dimenziju postindustrijskog življenja. Tako je Nina Vodopivec u studiji o prestanku rada slovenske tekstilne tvornice Mura opisala “iskustva posfordističke deindustrializacije” na primjerima koji se oslanjaju na “tjelesni te psihološki osjećaj gubitka posla i tvornice. Traumatično iskustvo je bilo i intimno i društveno za ljude, iako to nisu svi doživjeli na isti način” (2021: 10). Autorici je posebice važno pokazati da njezini sugovornici nisu okrenuti prošlosti na način kako to prikazuju suvremena politika, mediji i javni diskurs – kao relikt prošlosti koji je neaktiviran, iracionalan i neprilagođen modernizaciji. “Tražili su dručiju sadašnjost i budućnost. Njihova iskustva su, pored poziva na društveno priznanje, manifestirala društveni sukob i izvlaštenje” (ibid.: 157). Slično je Chiara Bonfiglioli u širokom zahvaćanju prošlosti tekstilne industrije u republikama bivše Jugoslavije kroz razgovore s bivšim tekstilnim radnicama primijetila: “[s]adašnji postindustrijski krajolik, lišen tvornica i prisutnosti radničke klase, u suprotnosti je sa strukturonim osjećajima tekstilnih radnika, ukorijenjenih u vremenima fordizma i industrijalizacije” (2019: 138). Deindustrializacija je donijela “brige za budućnost njihove djece i unuka, često obrazovanih, ali bez posla” (ibid.: 139). Oba primjera otvaraju pitanje rodne perspektive, odnosno specifična pitanja vezana za “ženske tvornice” i posljedično tome iskustva žena nakon zatvaranja tih tvornica. Iako je muški rad

u srži imaginarija o teškom industrijskom radu, žene su itekako prisutne, premda često nevidljive. Berger i High su primjetili da "mnogi gradovi s čeličanama i autoindustrijom te rudarske regije imaju svoje tvornice tekstila i odjeće ili tvornice električnih aparata, gdje su žene radile u mraku. Te su industrije bile manje vidljive u životu i u smrti" (2019: 8). Međutim, feminizacija siromaštva kao posljedica toga da se u procesima deindustrializacije uglavnom prvo otpuštaju žene, rezultirala je nerijetko boljom snalažljivošću radnica u "improviziranim ekonomijama" (Archer 2018: 47–50), odnosno kako Saskia Sassen (2008) upozorava – u razdoblju krize ili tranzicije žene se puno brže prilagođavaju novim ekonomskim okolnostima, spremnije su na neformalna tržišna okruženja kao i na mijenjanje vlastitih profesija, čak i po cijenu profesionalne degradacije. S druge strane, pod izgovorom ekonomskog kvara, a to procesi deindustrializacije svakako jesu, države se kao obliku štednje najprije okreću ukidanju socijalnih programa, čije su korisnice u najvećem broju žene, te se gubitak javnih usluga zamjenjuje "ženskim skrbnim radom" (Abramovitz 2012), odnosno, neplaćenim kućnim radom. Istraživanja o postsocijalističkim rodnim promjenama pokazuju da uspješno žensko prilagođavanje krizi dovodi i do "muške rodne sramote" (Fodor 2006) ili, kako je to pokazao Artūras Tereškinas na primjeru litvanskih muškaraca, do muške nemoći i inferiornog statusa radnika u svijetu tranzicijski uspješnijih, a što rezultira (samo) destruktivnim praksama (alkoholizmom, nasiljem, tjelesnim padanjem) (Tereškinas 2010).

Socioprostorne transformacije gradova također su važna tema u antropološkim i sociološkim istraživanjima, posebice u kontekstu razvoja urbanih politika. Te politike nastoje razvijati urbane cjeline na način da su "konkurentne na tržištu kapitala, roba i usluga po osnovu specifičnih lokalnih resursa koje drugi gradovi nemaju, odnosno po osnovu sposobnosti da iz lokalnih resursa kreiraju specifičan kvalitet koji drugi gradovi ne mogu da

ostvare” (Petrović 2017: 7). Socijalistički gradovi tako traže svoj novi identitet temeljen na “neoendogenom razvoju”. U analizi osam srpskih gradova Ivana Spasić i Vera Backović ustanovljavaju da u sredinama u kojima je postojala jaka industrija postoji jaki afektivni i simbolički otpor starijih građana prema promjenama, dok su mlađe generacije pozitivnije “i ne znaju za drugo nego za postsocijalističku realnost” (Spasić i Backović 2017: 149).

[T]u zapaženu pravilnost možemo protumačiti i kao refleks globalnog trenda da se rad potiskuje kao osnova kolektivnog i individualnog identiteta, a umesto njega naglašava veza identiteta i potrošnje. Tako posmatrano, spremnost mladih da na prvo mesto obeležja svoga grada stave kulturne i zabavne manifestacije i/ili pivo i hranu kazuje nam da je deindustrializacija, izgleda, definitivna i da je uslužno-potrošački kapitalizam pobedio (*ibid.*).

Ildiko Erdei, oslanjajući se na Appaduraijev koncept povezivanja ekonomskog razvoja i zamišljanja budućnosti, etnografski promatra poslovnu i društvenu projektifikaciju siromašnog i nera-zvijenoga Knjaževca na jugu Srbije s naglaskom na budućnosne orijentacije i vizionarstvo (2009). U Pančevu pak istražuje razloge i posljedice “potpune tišine koja je uslijedila nakon zatvaranja pivovare”, unatoč tome što u njemu postoji više od dvjesto godina tradicije pivarstva te je grad ostao bez industrijskoga kapaciteta koji je bio važan kulturni i identitetski simbol (Erdei 2014). Valja napomenuti da su suvremena antropološka razmatranja o deindustrializaciji uglavnom temeljena na primjerima velikih industrijskih gradova. Međutim, ovi regionalni primjeri pokazuju kako se odvija kasni kapitalistički modernitet na europskoj periferiji te da destruktivni učinci promjena u globalnoj ekonomiji, koji su posljedica deindustrializacije, itekako mijenjuju rad, prostor, zajednicu i život i u provinciji. Ta je provincija nerijetko prve velike krize (iseljavanje u veće industrijske centre

i napuštanje poljoprivrede) i uspjehe (prirast broja stanovnika i razvoj urbaniteta) imala zbog industrijalizacije, a sada se iznova nalazi u krizi zbog njezine propasti. U takva se istraživanja uklapa i naše istraživanje provedeno u Sisku, čije rezultate razmatramo kroz tri cjeline: vrijeme, prostor i zajednice.

Postindustrijsko i postsocijalističko vrijeme

Vrijeme, kao što je poznato, može se iskazati samo prostornim metaforama [...] (Koselleck 2004: 260).

Postindustrijski trenutak je u popularnom diskursu predstavljen kroz vremenske metafore. One mogu evocirati pad i propadanje ili, kroz ružičaste leće “ekonomije znanja”, evolucijski proces ekonomske promjene (Vaccaro i dr. 2016: 11).

Navedeni citati samo su naizgled suprotstavljeni oko toga kojim se metaforama izražava vrijeme. Oni su zapravo komplementarni te utoliko točni. Ukazuju na nužnost spajanja vremena i prostora kada se bavimo nekom zajednicom i odnosima u njoj. Doreen Massey u svom članku “Places and their Pasts” tako piše da u pokušaju razumijevanja identiteta mjesta ne možemo odvajati prostor od vremena, kao ni geografiju od povijesti (1995: 187). Ona tvrdi da prošlost nekog mjesta podliježe “mnoštvu čitanja kao i sadašnjost. Štoviše, argumenti i protuargumenti o sadašnjem karakteru mjesta gotovo u svim slučajevima ovise o određenim, suparničkim tumačenjima njegove prošlosti” (ibid.: 185). Zato stvara sintagmu obgrlujućeg prostor-vremena (engl. envelope of space-time) unutar kojeg se stvara mjesto ne bi li naznačila promjenjivost prostora kroz vrijeme, njegovu privremenost i hidridnost (ibid.: 189). Talja Blokland proširuje teze Doreen Massey pitanjima “kako stvaranje mjesta postaje zajednički pothvat” te “kako onda ljudi koriste materijalnu prisutnost prošlosti, cigle i

žbuku u procesima društvene identifikacije” (Blokland 2001: 270, 271). Promišljajući koji se diskursi danas bore oko sisačke (kakve i čije) prošlosti te (kakve i čije) budućnosti slijedile smo osim već navedenih pitanja i ona koja su se nametala na samom terenu. Kako istraživati postindustrijsku sadašnjost Siska i koje je mjesto socijalističke prošlosti u takvom istraživanju? Kako adresirati vremena koja se pojavljuju u naracijama, zatečenim praksama i socijalnom iskustvu? Kako teorijski promišljati postindustrijsku sadašnjost i s njom povezane bliske ili daleke prošlosti ili budućnosti Siska? Je li ideja da je socijalistička prošlost plodno tlo za manipulaciju u međusobnim “borbama sila” koje se odigravaju u sadašnjosti (usp. Burawoy 2001: 1114) održiv istraživački pristup? Odnosno, kako na sadašnjost usmjereni istraživanje postindustrijskih zajednica funkcioniра i kako se manifestira, kako zaziva i domišlja ono na što nailazi na lokalitetu?

Iako se u početku koncept transformacije praksi i naracija o zbilji i radu činio dostatnim za razumijevanje temporalnosti našega lokaliteta, tijekom vremena on je postao nedovoljan. Razlog tome je i činjenica da su transformacija i deindustrializacija u sebi sadržavale temporalno određenje naknadnosti i procesa promjene koji kao da se otimao vremenskom uokvirivanju jer se njihov kraj dugo nije nazirao te je dugo bio ispunjen nadanjima o tome da industrijski svijet kakav su poznavali naši sugovornici ne može završiti samo tako. Ni početak, ali ni kraj industrializacije nije bilo lako odrediti. Iščašenje u očekivanom rasporedu ili tijeku života, linearnost i predvidivost imali su različite vremenske dimenzije u naracijama o stanju industrije u Sisku. Dok se za neke nazirao kraj industrijskog vremena i nazirala se budućnost koja nije baštinila konceptualizaciju rada kakvu je Sisak kao industrijsko središte poznavao, drugi su u nevjericu okretali glavu prošlim vremenima ne snalazeći se u vremenu koje je dokidalо čitavu jednu radnu epohu rasta i razvoja. Treći su osjećali, viđeli i proglašili kraj vremena. Budućnosti za njih nije bilo. Takva

pričanja o vremenu i promjeni, besperspektivnosti sadašnjice te nedohvatljivosti budućnosti razmatrat ćemo kao temporalnu dezorientaciju u kojoj vrijeme "stoji", "zapelo" je, to je "vrijeme čekanja" u kojem se, prije svega, ogleda prošlost (usp. Potkonjak i Škokić 2020). U svakom slučaju deindustrializacija je obilježena raskidom na ono "prije i poslije", za jedne je značila "industrijsko i osobno propadanje", a za druge "novi početak" (usp. High i dr. 2017: 3-4). Trebalo je, dakle, zahvatiti više temporalnih registara koje je valjalo razmatrati u međusobnoj isprepletenosti. Ti registri određuju i naracije o socijalnom iskustvu deindustrializacije i naše istraživačko bavljenje njima.

Nancy Munn smatra da se temporalne dimenzije ne mogu odvajati, one su isprepleteni "simbolički procesi" koji se "žive ili shvaćaju konkretno putem različitih smislenih povezanosti među osobama, predmetima i prostorom te se neprestano stvaraju u svakodnevnom svijetu i kroz njega" (1992: 116). Munn te procese naziva temporalizacijama, odnosno ljudskom proizvodnjom različitih razumijevanja i tumačenja vremena s obzirom na poimanje samoga sebe, drugih ljudi te prostora koji ih okružuje, posebice kada se radi o prošlosti i sadašnjosti. Istodobno postojanje više temporalnosti, koje se mogu nadopunjavati, ali i oštro sukobljavati, nagnalo je istraživače na uspostavljanje i razradu koncepta višestruke temporalnosti (Pels 2015). Nikolai Ssorin-Chaikov višestruko vidi kao početnu premisu istraživanja, a ne kao njegov kraj i puku konstataciju da postoji više temporalnosti u isto vrijeme i na istom mjestu, te da se o višestrukoj temporalnosti, nakon što je ustanovimo, valja zapitati "što je to točno, kako je strukturirana i koliko je različitih temporalnosti unutar nje međusobno povezano" (2017: 6). Stoga se iskustva pojedine zajednice kao i samih pojedinaca u istraživanju deindustrializacije mogu i moraju, među ostalim, tumačiti i kao "temporalnosti življenih ekonomija" (usp. Guyer 2007: 411). Takva su življena danas, prema Jane Guyer, reducirana na sadašnjost, na nametnuti

prezentizam. Dominantni društveni diskurs izgnao je blisku budućnost, ona je "evakuirana iz socijalnih i ekonomskih doktrina" (usp. Guyer 2007: 410) nauštrb silovite uronjenosti u sada i ovdje. Simultanost aktivacije kao i strateški upotrebljavanih temporalnosti označava supostojeće temporalne orientacije – kompleksne temporalnosti postindustrijskih zajednica koje se u društvenom diskursu javljaju istodobno (Ringel 2018: 65).

Kako to Felix Ringel navodi u svoj knjizi *Back to the Postindustrial Future* (2018), tako se i u našem istraživanju vrijeme pokazalo važnim za razumijevanje promjene u socijalnom iskustvu deindustrializacije. Prevladavajuća naracija obilježena dugoročnom neizvjesnosti proizašlom iz nezaposlenosti, privremenog rada, čekanja, dokupljivanja penzije, ponovne zaposlenosti uzrokovala je to da je industrijsko građanstvo Siska u jednom trenutku iz vida izgubilo dimenziju bliske, ali i daleke budućnosti. Zbog iscrpljenosti nametnutim prezentizmom ili nedohvatljivim političkim najavama obećanog dugoročnog rasta, dugo je u naracijama naših sugovornika jedino funkcionalno vrijeme bilo ono njihove radne prošlosti. U tom mjestu dodira rada i vremena, odnosno interpretacije vlastitog iskustva kroz aktivan i ispunjujući rad, nalazi se i razlog uvođenja višestrukе temporalnosti – promišljanje radnog i življenog sociokulturnoga krajolika u registru vremena koja su bila, koja jesu i koja će biti. Budućnost socioekonomskoga krajolika na neki je način evolvirala tijekom istraživanja. U novoj postindustrijskoj etnografiji koja se uskladjuje sa zaokretom vremenske orientacije zabilježenom tijekom istraživanja, ostvaren je pomak u raspetljavanju "zarobljenosti u vremenu". Zaokret se polako događao i u sebi je implicirao i uključivao pojave koje naziremo kao "buduće stvari" (engl. *things futural*) (usp. Ringel 2020). One su usmjerene i planirane za vrijeme koje slijedi. One prate lokalne politike budućnosti koje u sebi sadrže i novo temporalno rezoniranje lokalne budućnosti, ali i nove i pripadajuće oblike postindustrijskih građana (Ringel 2018: 92).

Međutim, nije se samo iskustvo deindustrializacije u post-industrijskom dobu različito iskazivalo u naracijama naših su-govornika. Višezačnim i temporalno osjetljivim pokazao se i pojam postsocijalizma. Naime, dok je na Zapadu proces deindus-trijalizacije počeo osamdesetih godina prošloga stoljeća i bitno je izmijenio izgled, strukturu i identitet mnogih tvorničkih gra-dova, on se nije bitno odrazio na politički sustav. On se jest radi-kalizirao na način da su smanjivana ili ukidana mnoga socijalna prava zaposlenih, ali sam kapitalizam kao politički i ekonomski sustav nije doveden u pitanje. S druge strane, socijalističke zemlje Europe suočile su se u isto vrijeme, početkom devedesetih godina, s dvostrukom promjenom – ekonomskom i političkom iz socijalizma u kapitalizam. Sisak je, poput mnogih socijalističkih industrijskih gradova, suočen ne samo s raspadom industrije i promoviranjem postindustrijske doktrine o drukčijoj ekonomiji, nego i s raspadom jedne političke ideje. Osim toga, on je suočen i s činjenicom da socijalizam na mnoge načine još uvijek živi u njemu.

[Postsocijalizam] može – kroz vlastite ostatke – i dalje izazivati blagu nelagodu zbog mogućnosti budućeg pojavljivanja, djelu-jući kao podsjetnik da stvari uvijek mogu biti temeljno drukčije. Međutim, taj će se potencijal uvijek iznova morati tražiti i ob-navljati (Ringel 2022: 193).

Ovaj Ringelov poziv da (još uvijek) ne odbacimo pojam postsoci-jalizma povezan je i s višestrukim temporalnim značenjima koja nam mogu pomoći u prevladavanju determinističkog tumačenja sadašnjosti iz perspektive prošlosti (*ibid.*: 197). On predlaže da se pojam temporalnosti proširi tako da se vrijeme socijalizma uklju-či u epohu industrijske modernizacije, a postsocijalizma u širu postindustrijsku eru (*ibid.*: 198). Time će se kategorije trajnosti i promjene, kontinuiteta i raskida činiti manje drastičnima, a bli-žima temporalnim okvirima kojima ljudi izražavaju svoja sjećanja,

svoju svakodnevnicu te nadanja i vizije budućnosti. "Potencijal postsocijalizma je u tome što nas stalno podsjeća da su vremena nekoć bila drukčija i da bi opet mogla biti drukčija u budućnosti te nas potiče da raspakiramo temporalne kvalitete bilo koje situacije ili empirijskog fenomena" (ibid.: 204). Posebice je to važno u istraživanjima gradova oko kojih se gradi deterministički narativ o kontinuiranoj bezuspješnosti – od socijalističke propasti do postsocijalističkog neuspjeha (ibid.).

Pristupiti istraživanju postsocijalizma, tranzicije, transformacije, deindustrijalizacije i postindustrijskog doba tražilo je ključ kojim se može otključati ono što povjesničar ideja Reinhart Koselleck naziva "prostorom iskustva" (engl. *space of experience*) nasuprot "horizontu očekivanja" (engl. *horizon of expectation*). Te dvije kategorije nužne su za razumijevanje historijskog vremena i njegove vezanosti za prostor.

Nada i sjećanje ili općenitije kazano očekivanje i iskustvo – jer očekivanje obuhvaća više od nade, a iskustvo sadrži u sebi više od sjećanja – simultano konstituiraju povijest i njezino razumijevanje. Oni to čine tako da ukazuju i proizvode unutrašnju vezu između prošlosti i budućnosti ili jučerašnjice, današnjice i sutrašnjice. To nam omogućava da ustvrdimo kako su iskustvo i očekivanje dvije kategorije prikladne za razumijevanje historijskog vremena s obzirom na način na koji otjelovljuju prošlost i budućnost (Koselleck 2004: 258).

Ove se dvije kategorije u istraživanju sisačkih višestrukih temporalnosti isprepliću ostvarujući napukline između prošlosti i budućnosti. Kako navodi Koselleck, za razumijevanje historijskog vremena nužna je povezivost prošlosti i budućnosti, nužno je postojanje koncepta budućnosti i njezina anticipacija ili najava u prošlosti. Budućnost je dio prošlosti. Lom tog horizonta očekivanja, nestanak budućnosti iz iskustvenog okvira i razumijevanja vremena, najznačajnija je stvar u kojoj se očitovala

kompleksnost temporalnosti. Obilježja su joj bila, među ostalim, izostanak linearnosti i životi koji se doživljavaju kao iščašeni jer se ne kreću planiranim smjerovima (Jansen 2014); nemogućnost ili odustajanje od sagledavanja budućnosti, retroutopija (Potkonjak i Škokić 2015). Opovješćivanje sadašnjosti i budućnosti značilo je prepoznavanje horizonta očekivanja u njima i otvorenosti prema budućnosti. Taj novi horizont koji više nije nužno herojski, modernistički i utopistički pojavljivao se u idejama i praksi zamisljanja novih budućnosti u sadašnjosti, progovarao je o “stremljenjima” da se (ponovno) ostvari “dobar život” temeljen na lokalnim idejama i vjerovanjima (Appadurai 2013: 187).

Postindustrijski prostor

Krajolik predstavlja trajni zapis – i svjedočanstvo – života i rada ranijih generacija koje su u njemu boravile i pritom ostavile neki dio sebe (Ingold 1993: 152).

Naglasivši da se istraživanja deindustrializacije često provode u velikim gradovima gdje su znakovi ruinacije najvidljiviji dok je istraživanja srednjih i malih gradova bitno manje, High, MacKinnon i Perchard ujedno sugeriraju da istraživati učinke destrukcije koje deindustrializacija ima na jedne i druge zapravo nije isto. Deindustrializacija u malim i srednjim gradovima u pravilu znači da “ništa nije ispunilo prazninu odlazeće industrije” (2017: 6). U takvim se gradovima ne može govoriti o “urbanoj promjeni”, kako se često razumije ekonomski promjena u metropolitanskim područjima (*ibid.*). Ne može se govoriti o tek jednom privremenom stanju, promjeni zbog koje će postati bolje, čišće, tehnološki inovativnije, manje zagađujuće, zelenije. U malim gradovima, koji se oslanjanju na jednu industriju ili mali broj međusobno povezanih industrija koje zapošljavaju većinu radno sposobnog stanovništva i gdje se mnogi poslovi osiguravaju upravo zbog poslovanja

s velikim jednoindustrijskim, često gigantskim tipom tvornica, nestanak industrije ne podrazumijeva tek promjenu načina proizvodnje. Kada govorimo o nestanku industrije o kojoj ovisi većina radnih mjesta stanovnika nekoga grada, gotovo da govorimo o kraju samoga grada. Govorimo o nestajanju "tvorničkih gradova" (engl. company towns), kao i "monoindustrijskih gradova" koji udomljuju čitavu industrijsku granu, a ne nužno tek jednu tvornicu koja dominira gradskom ekonomijom i tipom rada (usp. Storm i Kasperski 2017: 38). Govorimo i o kraju jednog vremena – industrijskog. Riječ je, dakle, o dramatičnoj preobrazbi konceptualizacije rada, života, stanovanja. Međutim, deindustrijalizacija iza sebe ostavlja i "fizičke markere u krajoliku – urušene tvorničke zgrade i infrastrukturu nekadašnjih tvornica" (Russo i Linkon 2009: 205). To su "krajolici gubitaka" i "krajolici propadanja" (ibid.) koji se vežu za prostore i metaforično za ljude vezane uz nekadašnje industrijske krajolike. Postindustrijski krajolik sačinjen je od ostataka industrije i svega što je uz industriju vezano, to je krajolik obilježen onime što nestaje, što se u njemu gubi i rastače.

Za geografa Dona Mitchella krajolik je "konkretizacija ili reifikacija društvenih odnosa koji su ga stvorili. On je fenomenološki izraz društvenih procesa i praksi proizvodnje, potrošnje i raspodjele, kompleksan koliko i procesi i prakse koji ga tvore" (Mitchell 2003: 240). Krajolik je, zaključio je Mitchell u marksističkom ključu, "mjesto proizvodnje i reprodukcije društvenog života. Njegovih domova, dućana, cesta, tvornica i farmi, njegovih polja, šuma, dolina i jaraka, to je ono gdje se život živi" (ibid.: 241). No što kada nestane generator društvenog života, kada "kapital više ne cirkulira, a radnici i njihove obitelji se više ne samoreproduciraju" (ibid.), kada nestane rad zbog kojeg su se ljudi trudili zadržati i održati krajolik – prestaje li tada život?

Iako između industrije i urbanih cjelina uvijek postoje napetii odnosi, tek se gubitkom jednog entiteta počinje pojmiti koliko

je važan za opstojnost drugog. Istraživanja poput onoga Alana Bergera (2006) pokazuju da se međudjelovanja industrije i urbanih prostora mogu promatrati kroz različite prizme: stanovanje, propadanje, zagadenje, tranziciju, infrastrukturu, razmjenu. Berger u svojoj studiji o otpadnim krajolicima (engl. *drosscapes*) pokazuje da koncept "otpadnog" prostora nastaje iz dvaju razloga: brzog horizontalnog širenja gradova, ali i kao ostatak ranijeg ekonomskog i proizvodnog režima (2006: 12):

Počev sa svojom deindustrijaliziranim jezgrom prema raštrkanoj periferiji, uključivo s tranzicijskim krajolicima utisnutima između, grad je manifestacija industrijskih procesa poput proizvodnje, transporta usluga i dobara i korištenja prirodnih resursa. Otpadni krajolik razmatra čitavu urbaniziranu regiju kao otpadni proizvod koji je nastao i povezan je s gospodarskim i industrijskim procesom (*ibid.*).

Bergerova kontemplacija prostora napućenog ostacima prijašnjeg vremena, arhitekture, infrastrukture i aktivnosti bliska je drugom konceptu kojim se referiramo na problem osjećaja ispraznenosti deindustrijaliziranoga krajolika. U oba se slučaja kapacitet prostora konceptualno razumije kao takav da u sebi zadržava vrijeme prošlog dok se istodobno rastače u post-industrijsku prazninu, bespuće, divljinu (v. Jorgensen i Keenan 2012). Taj trenutak u kojem se prethodno stanje još vidi, a novo tek nazire kao začeci "urbanih divljina" "zelenog preuzimanja" ili pak "zaposjedanja" novom idejom ili praksom i izgradnjom, predstavlja upisivanje značenja u krajolik. Ti se krajolici nazivaju raznovrsnim imenima. Ponekad se na njih referiramo kao na industrijsku divjinu, postindustrijski otpadni krajolik, post-industrijsku divjinu, postindustrijsko bespuće. Ideja izgubljenih krajolika (engl. *waste landscape*) za Bergera obuhvaća tri razine: "stvarni otpad (poput gradskog otpada, kanalizacije, lomljeni metal i sl.), izgubljena mjesta (poput napuštenih ili zagađenih

lokacija), rasipnička mjesta (poput velikih parkirališta ili trgovačkih centara)" (Berger 2006: 16). Igrom riječi na engleskom jeziku waste, wasted i wasteful on opisuje tri razine svojevrsne jalovosti mjesta koja su nastala nekadašnjom aktivnošću, destrukcijom i potom zapuštanjem. Oni su imenovani i kao *terrain vague*, prazna zemljišta, napuštena, nikom potrebna, neproduktivna područja; poetski određena kao "čudna mjesta izvan dohvata djelatnih tokova i produktivnih struktura grada" (De Solà-Morales Rubió 1995: 120).

Moglo bi se reći da deindustrijalizacija iza sebe ostavlja "prazninu" (engl. emptiness) koja nije obilježena samo napuštanjem, odnosno "odsutnošću", a kako to primjećuje i Dace Dzenovska u svojoj studiji o ispražnjenosti i prazninama latvijskog ruralnoga krajolika koju je izazvao globalni kapitalizam (2020: 2). To nije neki lagani osjećaj da nešto nedostaje i da se može lako nadočniti. Praznina o kojoj Dzenovska piše očituje se u mnogostrukim učincima koje ponekad možemo zahvatiti u osjećaju mjesta, a ponekad konkretno – demografski, ekonomski i društveno. Takva praznina očituje se u odlascima ljudi, napuštanju kuća, naselja, mjesta, gradova, nestanku stvari, urušavanju objekata; u senzornoj i afektivnoj dimenziji kao miris truleži, propadanja, kao nelagoda zbog prolaska napuštenim krajolikom i pored napuštenih objekata, kao odsutnost zvukova, ili pak slučajnim i neočekivanim zvukovima neuobičajenim za mjesta stanovanja i rada, zvukovima odsutnosti. Praznina se očituje kao prostorna i vremenska te obilježava stanje između nekog prošlog i budućega krajolika. Ta je praznina reprezentacija učinaka postsocijalističke ekonomske i političke preobrazbe (Dzenovska 2020: 10–11). "Praznina je [...] složena društvena forma – istovremeno vidljiva realnost, način života i izraz kojim ljudi opisuju svoje životne" (ibid.: 3).

Osim kroz metafore o prazninama, koje sažimlju osjećaj gubitka kao i materijalnu destrukciju radne, stambene i komunalne

infrastrukture, o prostornim efektima deindustrijalizacije možemo govoriti i na način da ruine promatramo kao novi resurs. Takav pristup u studijama deindustrijalizacije proizlazi iz prepoznavanja važnosti povijesti industrijskih mesta (High i dr. 2017: 11) koja afirmiranjem industrijske estetike ciljaju "renoviranju industrijskoga krajolika" (Berger 2019). Na prijelazu u 21. stoljeće započinje se s istraživanjima ruina iz druge polovice dvadesetog stoljeća, odnosno proučavanjem takozvanih "novih ruina" – industrijskih pogona, napuštenih, poluizgrađenih i nedovršenih objekata i prostora, urbanih praznina i "divljina", napuštenih zgrada javne ili vojne namjene, prometne infrastrukture, napuštenih naselja, sela i gradova i dr. (DeSilvey i Edensor 2012: 466). Caitlin DeSilvey i Tim Edensor u članku "Reckoning with ruins" (2012) posebice skreću pažnju na spore *ruine* (engl. *slow ruins*) koje "polako klize u propadanje" (ibid.) i čije klizanje ima svoju vremensku dimenziju. Ono se očituje u procesima raspadanja koje traje koliko i prosječni ljudski život, pa i duže. Mogli bismo reći da se industrijski krajolik rastače i stari kao živo biće, a za uočavanje tog procesa, za očitavanje znakova propadanja, potrebno je ljudski osviješteno vrijeme. Pa ipak, iako polagano otklizavanje u stanje urušenosti i propalosti podrazumijeva, dakle, protek vremena, čini se da prepoznavanje toga da je nešto konačno propalo ipak nastupa naglo. Taj trenutak u kojem je svima jasno da je proces propadanja zgotovljen nastupa tek kada se svi akteri nekog socijalnoga krajolika slože da se njihov krajolik više ne može re-kreirati u stanje koje je prethodilo punom i nepovratnom urušavanju. Stoga se i efekti ruinacije mogu istraživački pratiti tek nakon što sama zajednica prepozna trenutak potpune industrijske propasti. Moguće ih je zabilježiti kao rekonceptualizuju rada i života zajednice, njezino preosmišljavanje prostora i ruina. Tada i one postaju prostor koji sadrži potencijal novoga rada.

Povjesničari Stefan Berger i Steven High pokazali su da postoji snažna veza između industrijalizacije i identiteta čitavih

industrijskih krajeva, odnosno regija. Taj je industrijski identitet, smatraju, sveprožimajući za industrijske radnike te vidljiv u njihovim međusobnim odnosima solidarnosti i klasne pripadnosti, ali je istovremeno i oprostoren te simbolički prepoznatljiv u krajoliku. "Sve prostorne konstrukcije industrije povezane su blisko s ne-prostornim reprezentacijama industrije. U historijskom smislu najznačajnija je reprezentacija klase" (Berger i High 2019: 12). Na identičan način na koji uspostavljaju vezu industrijske kulture s osjećajem mesta, Berger i High razumiju i povezanost deindustrijalizacije s regionalnim politikama stvaranja mesta (2019: 12). Tako će se i nakon propasti industrije u mnogim postindustrijskim zajednicama njegovati klasni ponos, unionizam te ideja radničke klase, ali sada u sklopu nacionalizma i/ili regionalizma, ili pak kao ljutnja i sram zbog osjećaja iznevjerjenosti od progresivnih političkih stranaka i sindikata (*ibid.*: 14). U tom se kontekstu posebice izazovnim čini pitanje može li baštinizacija industrijskog nasljeđa pomoći ili odmoći u održavanju industrijskog identiteta.

Pišući o industrijskoj nostalgiji Stefan Berger (2019) konstatiра da se nostalgia za tvorničkim krajolicima na različite načine koristi u životu zajednica poslije industrije. Industrijska nostalgia pažnju usmjerava prema *tempi passati*, ali i prema konkretnom materijalnom ostatku industrije koji je za zajednice industrijskih radnika činio smisleni socijalni i izgrađeni okoliš. Berger pokazuje, na iznimno uspješnom primjeru tematiziranja komodifikacije industrijskog nasljeđa Ruhra, da je sudsreda industrijskih krajolika kao resursa jednim dijelom prepuštena i komercijalnom poigravanju s nostalgijom. Prenamjena napuštenih rurskih industrijskih pogona u tematske parkove i muzeje pokazala je znatan financijski učinak na postindustrijske zajednice. Međutim, rurski su tematski parkovi prepoznati i kao pokušaji utiskivanja idealipske industrijske baštine u regionalni i nacionalni identitet tamošnjih postindustrijskih zajednica. Berger u svojem kritičkom

osvrtu na primjere transformacije industrijskoga krajolika kroz baštinske projekte pokazuje da postoji snažna ambivalencija u tome kako se formalno predstavlja baštinjeni industrijski prostor u realiziranim komercijalnim projektima i kako na nju gledaju povjesničari industrije, klasnih odnosa i rada. On zaključuje da se nostalgija može koristiti kao kreativni mehanizam u preoblikovanju identiteta bivših industrijskih regija, ali je istodobno i opasan mehanizam prevrednovanja realnih povjesnih klasnih odnosa, značenja industrijalizacije i modernizacije za neku regiju, političkoga karaktera industrijalizacije i sl. S jedne strane nostalgija se upotrebljava *antikvarno* tako da se koristi kao instanca svojevrsne apologetske baštinizacije nečega što zapravo nije postojalo ni kao praksa, a ni kao odnos, ideja, prostor, vrijednost. Takva industrijska nostalgija okrenuta je prošlosti koje nije bilo ili je okrenuta samo jednoj dimenziji prošlosti. Time Berger upućuje da komodificirana industrijska nostalgija, odnosno muzealizacija industrijskog prostornog nasljeđa u postindustrijskom krajoliku ima problem s pitanjima ušutkavanja i prešućivanja, ponajprije prešućivanja klasnog pitanja i pitanja identiteta radnika, a potom i s nizom drugih pitanja poput, na primjer, veze nacionalsocializma i industrijalizacije (*ibid.*: 51–54). Osim toga, postindustrijski baštinski krajolik teško da se može kreirati bez podrške nastale na državnim i regionalnim administrativnim instancijama ili u poduzetničkim finansijskim vizijama u obliku parkova, muzeja na lokalitetima bivše industrije, što aktivno određuje smjer, odnosno načine raspolaganja i financijalizacije nekadašnjih industrijskih krajolika (Berger i High 2019: 21). Taj novi krajolik odozgo je stvoren krajolik baštine na prostorima koji su se dramatično izmijenili uslijed nestanka industrije te je napučen takozvanim baštinskim radom kao novim oblikom rada-iz-industrije. Budući da je rad na baštinizaciji postindustrijskih krajolika aktivnost kojom se ujedno oblikuju postindustrijski čovjek i postindustrijske zajednice, Stefan Berger nalaže neku vrstu opreza i kritičkog angažmana u stvaranju narativa o industrijskoj baštini (2019: 60).

Postindustrijski subjektivitet i zajednice

Uz prostorne formacije industrijsku kulturu činile su i pripadajuće industrijske zajednice i industrijski subjektiviteti koji su nakon propasti industrije izgubili svoje poslanje. Postindustrijsku etnografiju stoga dočekuje i pitanje adresiranja novog subjekta, odnosno opisivanje svakodnevice i samorazumijevanja ljudi koji žive u postindustrijskom okružju. U ovom radu pod postindustrijskim subjektivitetom razmatramo historijski kontekstualiziranu mogućnost ostvarenja osobe kao radnika, odnos rada i sebstva u promijenjenom ekonomskom i političkom sustavu te iskustvo tog novog ostvarenja sebe i pripadajući diskurzivni okvir bivanja radnikom. To osobno, intimno i subjektivno razumijevanje sebe ujedno je i razumijevanje bližnjeg i daljnog svijeta, kao i svoje pozicije u tome svijetu. Nas, prije svega, zanimaju subjektiviteti koji proživljavaju duboku transformaciju zbog gubitka svojeg radnog jastva te zajednice rada i stanovanja koje su stvorene u odnosu spram jednog modaliteta rada. Taj proizvodni, industrijski, masovni rad povezan je sa socijalističkom modernizacijom, industrializacijom i urbanizacijom. Stoga su danas zajednice, koje su tvorile industrijsku kulturu i ljudski krajolik koji se oblikovao na mjestima intenzivna, koncentriranog rada, kakva je masovna prerađivačka industrija, prisiljene osmisiliti život bez industrije, u kapitalističkoj stagnaciji i deurbanizaciji. Strangleman, opisujući iskustvo promjene koje je izazvala industrijska revolucija svojim sociotehnološkim novitetima, navodi kako se to iskustvo oblikovalo, osim uz "šok novog i pomrčinu starog", i kroz proces "razumijevanja, prihvatanja, normalizacije i u skladu s time djelovanja" (Strangleman 2017: 470). U naracijama bivših radnika, zaposlenika Željezare Sisak, ali i stanovnika industrijskog naselja Caprag koji su najvećim dijelom članovi obitelji željezarskih radnika, bilježimo slično iskustvo. Međutim, njihovo postindustrijsko iskustvo više je određeno šokom negoli razumijevanjem i prihvatanjem.

Za razumijevanje toga kako bivši radnici "osjećaju sebe" i svijet moguće je pribjeći tezi Catherine Malabou o posljedicama krize osamdesetih godina prošloga stoljeća koja jest "kriza veze koja daje isključenosti njezin puni smisao. Ona je izazvala pravu revoluciju koncepcata nesreće i traume, prevrat čijih smo razmjera tek počeli biti svjesni" (Malabou 2016: 33). To su "novi ranjenici", "posttraumatski subjektiviteti" za koje

egzistirati znači steći iskustvo odsutnosti izvanjskosti, koja je u isti mah i odsutnost unutarnjosti, iskustvo kojeg je posljedica nemogući bijeg, preobražaj na mjestu. Ne postoji ni unutar ni izvan svijeta. To čini modifikaciju još temeljitijom i još silovitijom – tim više ona fragmentira. Najgore nesuglasice subjekta sa samim sobom, najteži sukobi nemaju više čak ni tragičan izgled. Njih odlikuju, paradoksalno, ravnodušnost i hladnoća (Malabou 2016: 34).

Deindustrijalizacija kao kriza redefinira i subjektivitet radničke industrijske klase i promeće je u postindustrijsku klasu iznova oblikovanog subjektiviteta. Naracije bivših radnika koje danas prate taj proces kreću se od osjećaja dobrobiti i osnaženosti koji je bio povezan s industrijskim radom, odnosno kontinuiranim radom iz kojeg je proizlazila redovita plaća, preko "uznemirujuće ljutnje" radničke klase (High i dr. 2017: 7–8) i "tinjajućeg bijesa" (Berger i High 2019: 3) do "ravnodušnosti i hladnoće" (Malabou 2016: 34). Osjećaji sigurnosti i osnaženosti nisu nužno osjećaji koji se mogu vezati uz industrijski rad, no svakako ih možemo vezati uz naracije o radu kakav je bio prije. Ljutnja i bijes prepoznati su pak kao dominantna stanja i osjećaji među radno sposobnima, ali nezaposlenim radnicima zbog "bijega kapitala" iz nekadašnjih industrijskih sredina. Kod mnogih je dugotrajna agonija propadanja tvornica, ali i njih kao radnika, uzrokovana traumu i osjećaj posvemašnje isključenosti iz vremena koje je nastupilo. Posljedično, socijalno iskustvo propadanja uzrokovano

deindustrijalizacijom odnosi se prije svega na bivše industrijske zajednice. Međutim, usporedo s njima postoje i egzistiraju oni koji svoje radno "ja" ostvaruju i oblikuju u sasvim novom tipu subjektiviteta – onom koji se realizira u postindustrijskom društvu s ekonomskim modelom koji Richard Sennett naziva "novi kapitalizam" (1998). Njegova je glavna karakteristika fleksibilnost – radnog vremena, mjesta rada i rada kao takvog. Sennett se pita kakav je karakter čovjeka koji radi u novim poslovnim uvjetima, što mu moralno i etički čini fleksibilnost tog novoga kapitalizma u kontekstu kratkoročnih ugovora o radu ili epizodičnog rada u korporacijama u kojima se "unapređenja i otpuštanja obično ne temelje na jasnim, fiksnim pravilima, niti su jasno definirani radni zadaci", a imperativ poslovog umrežavanja neprestance redefinira strukturu (Sennett 1998: 23). Pomalo fatalistički za razvoj pojedinca i društva Sennett se retorički pita o mogućnostima da se ispriča vlastiti život u kratkoročnom kapitalizmu (engl. *short-term capitalism*):

Kako ljudsko biće može razviti narativ o identitetu i životnoj povijesti u društvu sastavljenom od epizoda i fragmenata? Uvjeti nove ekonomije hrane se iskustvom koje vrluda u vremenu, s mjesta na mjesto, s posla na posao. [...] Kratkoročni kapitalizam prijeti nagrizati [...] karakter, osobito one osobine karaktera koje vežu ljudska bića jedno za drugo i svakom daju osjećaj održivosti sebstva (ibid.: 26).

No subjektivizaciju nove radne generacije Siska, bez obzira na vrste poslova kojima se bave i kojim zajednicama pripadaju, dodatno usložnjava i nadalje intenzivno sjećanje na bivši industrijski rad, kao i iskustvo deindustrijalizacije. Stoga sisačke postindustrijske subjektivitete i zajednice razumijemo kao sljedničke, nastale na kolektivnom i individualnom iskustvu koje ima generacijska, ali i transgeneracijska obilježja. Postindustrijska transformacija i deindustrijalizacija zbog toga se ovdje razmatraju kao proces koji

se reflektira na zajednicu i susjedstvo, obiteljski život, sebstvo, samopoimanje, on je kognitivan koliko i djelatan, kako bi to rekao Strangleman. “Zajednica sjećanja’ nije idealizirana niti nostalgična; nego obuhvaća trijumfe i poteškoće prošlosti zajednice, identificirajući u zajedničkoj priči o tome ‘tko smo mi’ osnovu za kretanje naprijed”, tvrde Russo i Linkon na primjeru američkih gradova kojima je industrija dala “jasne identitete” (2009: 206), a potpuna ovisnost takvih gradova o sudbini ekonomskih monokultura utjecala je na “ranjivost njihovih stanovnika” (Storm i Kasperski 2017: 40). Deindustrializacijom se taj zajednički identitet gubi, zajednice se bore da ekonomski prežive, a građani gube vjeru u zajednicu i institucije te internaliziraju sliku o zajednici kao propalom i gubitničkom mjestu (*ibid.*). Društveni učinci deindustrializacije protežu se kroz vrijeme i zahvaćaju više od jedne generacije (Russo i Linkon 2009: 184), odnosno “trajni utjecaj deindustrializacije ne utječe samo na one koji su prognani s proizvodnih poslova, već i na njihovu djecu” (Strangleman i dr. 2013: 20). No Berger i High pokazali su da nestanak industrijskog rada ne znači uvijek i posvuda iste stvari, naracije koje se oblikuju o industrijskoj prošlosti i način njezina posvajanja u razvojne politike u sadašnjosti pokazuju različite oblike naracija: romantizacije o solidarnosti radničkih zajednica ili detekcije antagonizama unutar takvih zajednica. “Polarizirane” slike o industrijskoj prošlosti pokazuju da se s jedne strane takvo nasljeđe (i s njim povezane ideje o radu, zajednici, radništvu) tretira pozitivno, a s druge negativno, kao svojevrsna prepreka razvoju (Berger i High 2019: 18–19). Na tom tragu i sisačke postindustrijske subjektivite te nastojimo tumačiti kao one koji se ostvaruju kroz različite naracije: naracije koje industrijsku prošlost razumiju kao kreativni potencijal i čiji akteri sebe percipiraju kao sljedničku generaciju “ponosnoga grada”, zatim naracije koje industrijsku prošlost vide kao mjesto izgubljenog identiteta i čiji je subjektivitet oblikovan na gubitku, izbrisanošti, nepovratnom osjećaju nestale grupe,

klase, zajednice, te konačno, naracije koje subjektivitet grade u emancipatornom i/ili kritičkom modu propitivanja značenja industrijskog rada i mesta industrijske prošlosti. Zanimaju nas i zajednice unutar kojih se oblikuju ove naracije. One nisu stalne i zadane, nisu nužno određene obiteljskim vezama, čak niti teritorijem. One su više simbolički negoli strukturni konstrukt u kojem "društvene odnose moramo gledati kao repozitorij značenja, a ne kao skup mehaničkih veza" (Cohen 1985: 98). Mogli bismo reći da bivšu industrijsku zajednicu čini niz manjih zajednica koje na različite načine artikuliraju svoj identitet s obzirom na industrijsku povijest grada, a time oblikuju i različite kulture postindustrije. Nakon što se izgubila tvornica kao mjesto društvene interakcije i solidarnosti (v. High 2003), postavlja se pitanje što danas povezuje sisačku zajednicu i njezine unutarnje zajednice, ali još više što ih razdvaja te postoji li hijerarhijski (klasni, dobni, rodni, etnički) odnos između njih te gradi li se i na kojim vrijednostima (stari i/ili novi) radnički identitet i susjedstvo.

Željezara

Željezara? To je socijalizam u kasnom stupnju raspadanja!

Željezara je bila...Znamo što je bila u to vrijeme!

*Kad su rezali peć u Željezari, radnici su zazirali ući unutra. Nisu znali
šta je sve unutra taljeno!*

Priča o ružnoj Željezari?...

To je vrijeme na koje trebamo biti ponosni!

Sve je počelo u Željezari. Željezara je Sisak.

Deindustrijalizacija

Stradalo je više industrije poslije rata nego u bombama i ratu.

Sisak, to je mrak.

*Negacija uvjeta koji su ti dani i maksimalno korištenje tih istih uvjeta.
Neutaživa crna rupa i pišanje u požar.*

Ovi Dinamo graffiti! Moglo je pisati i Manchester. To znači da Sisak pre-staje biti grad!

Bože što smrdi po sirotinji.

*Isti dan kad Plenković viče "pobrinut ćemo se za sve", 80 njih je u Sisku
dobilo otkaz. Rijetki su više takvi koji cijeli život rade, a da ne ostanu
bez posla.*

Sisak ne drži sam do sebe!

Nikome ne padne na pamet da pokrene neki posao...

Višestruke temporalnosti postindustrijskog Siska

Tijekom dugogodišnjeg istraživanja bilo je izazovno dokučiti kako se teren izmješta iz razorenog fizičkog mjesta rada vezanog za industriju u osobne memorijalne krajolike (engl. *memoryscape*) koji tematiziraju rad; razumjeti lokalnu umjetničku i muzejsku scenu (engl. *artscape*) koja na različite načine problematizira identitet postindustrijskoga grada; zamišljati buduće poduzetničke radne prostore (engl. *workscape*) koji nastaju u okrilju nekadašnje tvornice i s njima povezane nade o novim oblicima rada (engl. *hopescape*); prenijeti afektivne dispozicije što vjernije, u rasponu od afekta uslijed gubitka industrije i industrijske nostalgije do afekta lokalizirane poduzetničke euforije. Svi ti krajolici više su od fizičkog prostora i na različite načine obuhvaćaju vrijeme i naracije o radu.

Da bismo shvatile sve te blijedeće, perzistirajuće, ali i evoluirajuće i nastajuće pojave postindustrijskoga g/rada, morale smo razviti otvorene koncepte koji uključuju (životne) svjetove koji se kreću naprijed i natrag, kao i (životne) svjetove koji mируju. Vjerujemo da samo koncepti koji su otvoreni za istodobno uključivanje tih paralelnih svjetova današnjeg Siska mogu odgovoriti na pitanja o tome kako je ekomska transformacija ušla u narative o prošlosti, sadašnjosti i budućnosti grada. Koncept višestruke temporalnosti jedan je od takvih koncepata. Naše promišljanje Siska bitno je određivala i činjenica da ga zatječemo, promatramo i na njega reagiramo kroz ideju da je rad koji je taj grad činio industrijskim gradom – nestao. Vremensko

određenje koje uključuje narative o zgotovljenosti, naknadnom, onom poslije, nepovratno izgubljenom, usmjerilo nas je da se u svojoj analizi velikim dijelom bavimo idejom vremena i time što ono znači za postindustrijske građane i postindustrijski grad u kojem smo provodile istraživanje. Prefiksom post-, kojim označavamo sisačku situaciju "kasnog industrijalizma" (usp. Fortun 2012), obilježeni su i "postfordistički afekt" (Berlant 2007) sisačke postindustrijske zajednice, odnosno specifične "afektivne politike i pedagogije budućnosti" (Ringel 2018) koje se u njoj kreiraju. Upućenost na vrijeme i zahvaćanje višestruke temporalnosti (Pels 2015) omogućuju nam da istovremeno uzmemu u obzir različite koegzistirajuće formulacije sadašnjeg, prošlog i budućeg u narrativima naših sugovornika, koji se odražavaju i u prostornom i u afektivnom, iskustvenom svijetu na koji smo naišle dok smo radile etnografska istraživanja u Sisku.

Naši uvidi u postindustrijsku temporalnost temelje se, ponajprije, na kazivanjima naših sugovornika o tome kako svoju situaciju procjenjuju u kategorijama vremena. Svjesne smo da time izdvajamo tek jedan od aspekata narativa koje smo prikupile u istraživanju, kao i činjenice da su mnoga druga razmišljanja naših sugovornika o njihovim životima, o Sisku kao postindustrijskom gradu, kao i o njihovu doživljaju rada na taj način ostala izostavljena. Izdvajanje ponavljujućeg obrasca pričanja o radu kroz perspektivu vremena omogućilo nam je da detektiramo vremenske orientacije na koje su bili usmjereni naši sugovornici. Mjestimice smo taj obrazac dopunile konceptima koji se odnose na promišljanja o prostoru rada i afektima (pa i emocijama) vezanim uz rad, a na koje smo naišle u njihovim iskazima. Konačno, kategorija postindustrijskog vremena daje nam priliku da propitamo teorijske postavke o paralelnim, odnosno višestrukim temporalnim svjetovima, ruiniranim prostorima deindustrijaliziranih gradova (kao prisutnosti onoga čega više nema) te specifičnim afektivnim politikama vezanima za percepciju osobne, sisačke i radne prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Zašto valja razmišljati o vremenu kao bitnom analitičkom konceptu u kontekstu deindustrializacije i onoga što joj slijedi – postindustrijskog doba? Osim što je jedna od najdojmljivijih izjava naših sugovornika na samom početku istraživanja, izrečena kao zlokobno proročanstvo, glasila “Ovo je grad bez budućnosti” – vrijeme se pokazalo i kao kvaliteta uz pomoć koje su kazivači izražavali razmišljanja koja su odražavala što čini postindustrijski identitet, subjektivitet te socijalno iskustvo deindustrializacije. Jedan od naših sugovornika rekao je da Željezara jest Sisak, naznačujući gotovo agoniski jednakost između propasti industrije i propasti grada. To jednačenje najjače gradske industrije (za koju se može ustvrditi da više ne postoji i da se njezina revitalizacija neće dogoditi u opsegu i značenju strateške industrije kakvo je imala u socijalizmu) i grada Siska bilo je ključno za analitičko korištenje kategorije vremena koju smo počele pažljivije uočavati u iskazima naših sugovornika. Pritom o vremenu treba razmišljati kao o temporalnosti koja nije ni povijest ni kronologija, ali ni njihova suprotnost ili negacija (v. Ingold 1993: 160), već zajedno s njima gradi iskustvo i znanje o životu zajednice i pojedinaca. U tom procesu izgradnje do izražaja dolazi “temporalna heterogenost” – supostojanje različitih vremenskih okvira unutar kojih su naši kazivači opisivali postindustrijsku društvenu dinamiku u Sisku, a što je nas natjerala da te narative kontekstualiziramo mimo “eksplicitnih argumenata o mjestu uzroka i zbrajanju učinaka” (Guyer i dr. 2007: 8) deindustrializacije.

Istraživati vrijeme, paralelne temporalnosti, odnosno višestruke i isprepletene temporalnosti koje su napučivale “vrijeme ovdje i sada”, a koje smo zatjecale na terenu, tražilo je svojevrsnu refleksivnu kritiku vlastita metodološkog alata. Suočavale smo se s naracijama iskustava koja u sebi nose tragove prošlog, zatim neprorađenu, kriznu i neshvatljivu sadašnjost razapetu između prošlosti i budućnosti i uvučenu u status quo (usp. Knight i Stewart 2016) ili pak s naracijama koje naznačuju budućnost,

anticipiraju je i imaginiraju (Bryant i Knight 2019). No ono što je naknadno odredilo važnost kategorije vremena i uputilo na složenu temporalnost u naracijama naših sugovornika jest snažna poruka o vremenskoj rupturi koja je počivala na razaznavanju različitosti onog vremena prije i ovoga sad. Istodobno je vrijeme koje slijedi izazivalo najviše nedoumica. Vrijeme budućnosti, iako najčešće tek u obrisima, za pojedine je sugovornike bilo referentno za samooblikovanje, narativizaciju i prakticiranje post-industrijskog identiteta. Vremenske orijentacije – anticipacija, očekivanje, nagađanje, potencijal, nada i sudbina, kako predlažu Rebecca Bryant i Daniel Knight, „predstavljaju različite dubine vremena i različite, iako često povezane, načine na koje budućnost može usmjeriti našu sadašnjost“ (2019: 2). Pitanje imanja ili nemanja budućnosnih orijentacija snažno je odredilo svojstva postindustrijskog vremena u Sisku i načine izgradnje post-industrijskog subjektiviteta za naše sugovornike. Isključenost budućnosti, odnosno njezina uključenost, puzajuća obuhvatnost prošlosti, mutna i dezorientirajuća sadašnjost, označavaju vremenska svojstva sisačke „heterokronije“ (usp. Bryant i Knight 2019: 15). Felix Ringel pokazao je na primjeru Hoyerswerde, „naj-brže smanjujućeg (engl. shrinking) njemačkoga grada“, da postoji „raznovrsna koegzistencija i simultanost vremenskih referenci i okvira“ (2013: 26) u pripovijedanjima i praksama, vrijednostima i idejama, imaginarijima i stvarnostima njegovih stanovnika. Za Ringela razlike u percepciji temporalnosti, a što ujedno ukazuje na njezinu složenost i fleksibilnost, ne proizlaze samo iz različitih generacijskih iskustava prošlosti već su i izraz različitih stava, interesa i vrijednosti unutar istih generacija:

Osporavam ideju da se određenim društvenim skupinama – postsocijalističkim društvima ili određenim „generacijama“ – zbog njihova odgovarajućeg repertoara sjećanja može pripisati samo jedna specifična vremenska orijentacija. [...] Različiti članovi svake dobne skupine prizivaju prošlost i budućnost na iznenađujuće različite načine (ibid.).

Njegova tvrdnja pokazala se točnom i u našem istraživanju u kojem generacijski narativ nije bio organiziran samo s obzirom na biološku dob ili iskustvo života u socijalizmu. Iskustvo vremena pripadnika različitih generacija, ali i unutar istih generacija, njihovo "vremensko rasuđivanje" bilo je ponajprije povezano s iskustvom rada i života u industrijskom gradu. Pritom nije riječ o bilo kojem iskustvu, već o onom povezanim s radom u Željezari Sisak ili pak sa značenjem Željezare Sisak za grad. Ringel analitički pojam "vremensko rasuđivanje" (engl. *temporal reasoning*) stvara na temelju pojma rasuđivanja Jane Guyer koja pak smatra da je iz današnjeg religijskog i ekonomskog diskursa uklonjen vremenski okvir "bliske budućnosti", odnosno "doseg misli i mašte, planiranja i nade, pronalaženja međusobnih utjecaja, uključivanja u borbe za određene ciljeve, ukratko, proces uplitanja sebe u trenutačni život društvenog i materijalnog svijeta koji je nekoć bio obuhvaćen rastezljivo uključivim konceptom 'rasuđivanja'" (Guyer 2007: 409). Ringel pojam rasuđivanja proširuje pojmom vremena kako bi objasnio različite vremenske reference koje kogniziraju u javnim i privatnim diskursima, a tiču se problema života danas u Hoyerswerdi (Ringel 2013: 26), posebice analizirajući rezoniranja o budućnosti koja iznose stanovnici njemačkoga grada, tumačeći ih "krucijalnima za razumijevanje svoje sadašnjosti" (Ringel 2018: 7).

Jednom kada smo ustanovile da su "industrijski rad", "industrijski grad", odnosno "industrijski subjektivitet" glavne kategorije u razlikovanju vremenskog iskustva, uspjele smo shvatiti vremenske okvire unutar kojih su se kretali naši sugovornici u svojim naracijama. Unutar tih narativa prepoznale smo tri skupine vremenskih orijentacija s obzirom na iskustvo rada u Željezari, iskustvo rada Željezare i iskustvo življjenja u industrijskom, odnosno postindustrijskom dobu.

Prošlost sadašnjosti

Vremensku orijentaciju koju smo nazvale prošlost sadašnjosti grade narativi čija je sadašnjost natopljena prošlošću na način da je u pričama o sebi, radu i gradu pojedinih naših kazivača ta prošlost “[...] aktualnija od sadašnjosti i neizvjesnija od budućnosti [...]. Prošlost koja čak više nije ni dimenzija vremena nego je, naprotiv, kulturni artefakt” (Buden i Žilnik 2013: 8). To su narativi sugovornika koji su bili izravno povezani sa Željezаром i čiji je subjektivitet snažno određen industrijskim radom, kolektivizmom, sindikalizmom, osiguranim radom, radničkom klasnom svijesti. To su sugovornici koji se sjećaju vremena kad je Željezara radila, koji se sjećaju da su tamo radili. Njihova je vremenska orijentacija uglavnom usmjerena na prošlost, kroz nju tumače sadašnjost. No bivši radnici Željezare s kojima smo razgovarale imali su od pedeset pa do gotovo devedeset godina, što znači da ne pripadaju istoj generaciji. Stoga su se unutar ovih narativa, okupljenih oko i zbog iskustva industrijskog rada koje je vezano uz Željezaru, razvijale nijansirane klasifikacije vremena i orijentacije spram prošlog. Njihove su naracije, iako usmjerene na prošlost, različite. One se ponekad oblikuju kroz prisjećanja starijih ljudi na “dobar život” kojeg više nema (a koji ih je odredio kao uspješne pojedince tijekom njihova radnog vijeka) ili pak kroz rezigniranost mlađih sudionika razgovora zbog “ispražnjene” sadašnjosti jer su nezaposleni, odnosno, kako je rekao jedan naš sugovornik, sada “ubijaju vrijeme”. Ono što povezuje njihove narative jest vremenska ruptura, jasna razdjelnica između “prije” (dok je tvornica radila u punom kapacitetu) i “poslije” (kad je tvornica radila sa smanjenim opsegom poslova, odnosno potpuno prestala s radom). Kontrapostiranje prošlosti i sadašnjosti, s tek rijetkim, pesimističnim nagovještajem budućnosti, možda se najbolje može razumjeti iz sljedećih dijelova razgovora s našim sugovorcima, bivšim radnicima Željezare, koji su redovito vezani za rad tvornice i njihov radnički život:

[...] Bili smo zadovoljni... Ti si iš'o na poso živahan, bezbrižan, kak' bi' rekla, i onda smo išli s posla – to je bila zafrkancija... U porti je sve vrvjelo od ljudi. To je bio gigant, a ja sam mislila to se ne može srušit'. Uvijek će ostat', uvijek...

Niste morali razmišljat 'očete li sutra... Ono što je vrlo bitno na što se vrlo često poziva – niste morali razmišljat 'očete li sutra imat pos'o ili nećete. 'Očete li sutra dobit' plaću il' nećete. Plaća je bila, posao je bio. Posao je dobio svatko onaj 'ko je htio raditi'. Sad, uvijek je bilo iznimke. Uglavnom je to bio drugačiji život. Moramo reći na što se danas pozivamo i u današnje vrijeme, hrvatska socijalna država... Ne znam kol'ko vi znate... U to vrijeme nedjeljom nisu radile trgovine. Subotom iza četrnaest sati nisu radile trgovine... Nit' je 'ko bio gladan, nit' je ko bio žedan... Znači i trgovci, naše kolegice i kolege, u svojim firmama... Mogli su normalno imati nedjeljni ručak sa svojom obitelji. Imali su... Radili su pet dana. Imali su... Točno se znalo kad je godišnji odmor.

Ta dva citata, kao i brojni drugi koje smo prikupile, upućuju na opservaciju Alexeia Yurchaka da "brojna sjećanja na godine perestrojke ukazuju na izvanrednu činjenicu: za većinu sovjetskih ljudi slom sovjetskog sustava bio je ne samo neočekivan, već i nezamisliv – barem do perestrojke. Međutim do kraja perestrojke, u vrlo kratkom vremenu, kriza sustava počela se doživljavati kao nešto potpuno prirodno" (2007). Ili, kao što je vidljivo u načrnom citatu, kriza se može razumjeti i kao kriza subjekta da se prilagodi novom vremenu, a ne samo kao kriza sustava:

Uvijek je pametnije jutro nego noć jer padnu emocije, dode do nekih promjena, stabiliziraš se, pa se onda drugačije razmišlja. I onaj koji ide na vješala se nečemu nada. Uvijek nešto postoji. Postoji nekakvo rješenje. Ima puno faktora koji na to utječu u životu. Pitanje je koliko razumiješ sebe, sredinu i koliko se snalaziš u toj sredini. Ja kažem: ovo su gadna vremena. Nisu ona toliko kriva, koliko sam krov ja. Meni je gadno jer se ja nisam na njih

navikao. Ja ih ne mogu priхватит'. To je problem u meni, a ne u vremenima. Ima onih kojima je ovo sad najljepše vrijeme, koji su pokrali, koji su se obogatili. Oni koji su, recimo, devedesetih godina bili, ajmo reć, ispod srednjeg staleža, a danas su bogatuni.

Pukotina koja oštro dijeli narative na prošlost i sadašnjost nije samo posljedica dugotrajne agonije gašenja Željezare Sisak koja je započela 1990-ih i trajala do 2015. godine, nego, kako smo prije napomenule, i dugogodišnje traume izazvane političkom i ekonomskom promjenom te raspadom socijalnog sustava i društvenog života, kao i ratom te konačno ekonomskom krizom od 2008. godine nadalje. Sve je to utjecalo na radnički život u materijalnoj oskudici, u siromaštvu ili na rubu siromaštva, u socijalnoj patnji i nesigurnosti (v. Knight i Stewart 2016: 2). Pripovijedanje je retrospektivno, primjećuje Guyer, onda kada se temporalni raskid premjesti s razine sustava, odnosno s razine događaja, na razinu subjekta, zatim kada su događaji koji presudno utječu na živote pojedinih subjekata za druge nevažni te kada "govor ne uspije" (2007: 417). "Neuspjeh govora" da oblikuje budućnost i nosi se sa sadašnjosti pojedini su naši kazivači prevladavali na sličan način kakav su Knight i Stewart primijetili u narativnim strategijama stanovnika južne Europe pogodjenih posljednjom velikom ekonomskom krizom i politikom štednje. Pritom se život "u štednji", prema Knight i Stewart, razlikuje "od endemske nerazvijenosti i siromaštva po tome što se odnosi na situacije u kojima društva ili pojedinci, koji su ranije uživali viši standard potrošnje, sada moraju trošiti manje" (2016: 2).

Neizvjesnost uzrokovanja štednjom zahtijeva kritička razmišljanja o svakodnevnim aktivnostima koje izazivaju trenutke tjeskobe i stresa, trenutke kada sadašnjost postane nesnosna, uhvaćena u odgođenom življenu. Oslanjanje na prošle događaje, kako bi se promišljalo o neizvjesnoj budućnosti, nadaje se kao jedna od strategija za rješavanje aporija krize (Knight i Stewart 2016: 4).

Naracije bivših radnika Željezare nerijetko su niz afektivno organiziranih iskaza (v. ibid.: 6) u kojima prošlost i sadašnjost postoje simultano, ali dok je prošlost prepuna događanja, sadašnjost se možda najbolje može opisati riječima našeg sugovornika: "Stara generacija čuva svoje unuke. Njihova vlastita djeca su u Italiji, Njemačkoj, Švedskoj ili Dalmaciji." U razgovorima koje smo vodile s bivšim radnicima Željezare netom prije pristupanja Hrvatske Europskoj uniji, dakle 2012. godine, Europa se činila kao metafora u koju je upisana radna i životna nada i mjesto gdje će oni naći trajno zaposlenje, radnička prava, egzistencijalnu sigurnost. Dok su za Sisak govorili: "U Sisku ni'ko više ne zapošljava za stalno. Sad radiš, a drugi mjesec te ne treba i može te poslat' na biro", "Nema u Sisku posla. Posla nema ni u bližoj okolici", vremenska orientacija na budućnost narativno se oblikovala u imaginiranju novog radnog početka u Europskoj uniji, "Kad uđemo u Uniju, ode Veronika na kran... U Njemačku. Diplomu imam. Radit' znam" ili "Meni je da uđemo u Europsku uniju super, za mlade, ne za nas stare. Mislim, ako nema tu posla, možeš ići gdje hoćeš, a sada sva ta djeca znaju engleski [...]. Mislim, ako uspijemo [uči u EU] i ako ta europska zajednica opstane. Meni je to izvrsno" (Potkonjak i Škokić 2013: 88). Skoro desetljeće od ulaska Hrvatske u Europsku uniju za mnoge koji su ostali u Sisku sadašnjost je i dalje egzistencijalno neizvjesna. O tome govori i naš sugovornik koji je bivši radnik Željezare otpušten 2002. godine. Otada je angažiran na privremenim poslovima u privatnom sektoru i, kako kaže, u "fikus-firmama" koje su ga zapošljavale fiktivno i kratkoročno:

Završio sam fakultet i imao sam super mentore i na poslu od doktora nauka i tako dalje koji su me cijenili, koji su me gurali, gledali, bacali u vatru i tako dalje, a danas jednostavno ne znam. Možda me negdje prime kao zaštitara, možda negdje. Velim, kao bauštelac teško mogu proc'.

Ispražnjenost sadašnjosti od nade, zamišljanja i očekivanja svodi budućnost na planiranje rutinizirane svakodnevice, a narativno

se nerijetko opisuje i kao ispražnjenost prostora od ljudi i usporjava s nekadašnjom napućenosti grada, posebice naselja Caprag, jer "u sjećanju, vrijeme postaje mjesto" (Portelli prema De Nardi i dr. 2020: 2).

Sad je najveći problem što je to doslovno grad duhova. Done davno si nisam mogao definirati što je to u Željezari čudno, a to je u biti da nema nigdje nikoga. Tamo se vucaraju kao zombiji s nekim vrećicama oko placa, ali u principu nema ljudi. Koga ima baš, gore nigdje nema nekog osjećaja da to mjesto živi.

Ja imam dva psa i onda po noći idem u neku šetnju. Velim mom sinu: "Čuj, nekad je u 10 sati ovom cestom kojom sad idemo, upravo kraj Granda, tu ti je znalo, kad je išlo iz druge u treću smjenu, to ti je bilo kao usred bijelog dana, kao u Zagrebu na špici." Par tisuća ljudi ide cestom. Danas nikog živog tamo nemate. Nikog živog na cesti ni za dana, ni za noći. Jednostavno, grad duhova. Ne bi' se usudio reč' k'o Detroit u doba kad su povukli kompletну industriju iz njega, ali otprilike slično to, ako ne i gore.

Djeca Željezare

Sugovornički iskaz "Željezara je nestala, nestalo je majke... Ljudi još uvijek govore majka Željezara" upućuje na simboličko mjesto Željezare kao stvarateljice i hraniteljice grada. Đuro Tadić je na predstavljanju svoje monografije *Željezara Sisak, tvornica čelika i života* (2017) o Željezari govorio u ključu "fordističkog afekta" – kojim se stapaju industrija (kao javni život) i obitelj (kao privatni život) u jedinicu koja je bila "osnova državne politike u pitanjima zapošljavanja, dobrobiti i razvoja" (Fraser prema Muehlebach i Shoshan 2012: 327).

Mi smo željezarci velika obitelj. Ima nas danas razasutih diljem svijeta. Prvi krug čine zaposlenici Željezare [...]. Drugi krug

željezaraca čine porodice zaposlenih [...]. Treći krug željezaraca čine oni koji su u bilo kakvim rodbinskim, poslovnim ili prijateljskim odnosima. Bez obzira što Željezare više nema, još uvijek se proširuje obiteljski krug [...]. Kako je vrijeme odmicalo, obrazovanje je postalo primarni cilj željezaraca. Nema područja gdje druga, treća ili četvrta generacija nije dosegla najveći stupanj obrazovanja. I obavlja najodgovornije poslove (Tadić 2017: 7).

Slijedom metateze kojom se obiteljski život i socijalna reprodukcija umeću u produktivni, tvornički život, stapaju se s njim, a time i izjednačuju te slijedom tvrdnje jednog od naših sugovornika da "ovdje u Sisku praktički nema obitelji iz koje netko nije radio u nekoj tvornici sisačkoj", sljedeći skupinu narativa nazvale smo narativima "djece Željezare". Riječ je o Siščanima rođenima između 1970. i 1980. godine. Dio je njih svoje formativne godine proveo iseljen iz ratnog Siska i mnogi se nikad nisu vratili te uglavnom žive u Zagrebu, no i dalje su obiteljski i poslovno vezani za Sisak. Vremenski okvir unutar kojeg se kreću njihove naracije mogao bi se opisati kao okvir "koegzistirajućih vremena" (Tonkin 1995: 72–75), od govora o dobrim vremenima koja su nestala (ali koja su oblikovala iskustva na koja se, kao dio generacije industrijskih građana, još uvijek oslanjaju) do govora o sadašnjem vremenu "poraženosti" (u kojem negativno zamisljuju budućnost Siska).

Od ovih svih koje vidiš, moje generacije ili srednjih generacija, rođeni sedamdesetih, oni su ti ili branitelji ili rade u Zagrebu. Reći da postoji neka cvjetajuća stvarnost stvarno... To može reć' samo ne'ko... To je jednako rečenica k'o reći "nemate kruha, pa jedite kolače". To je po meni potpuno nebulozna... Neš ti posla, napravili kompjutersku firmu i imaju pet milijuna prometa... Al' koje to veze ima s time da je jedna zajednica nestala?

Ne da je propao grad, nego je poražen. To je još više od propasti. Propast je objektivna, ekonomska kategorija, a ovo je nešto na ljudskim licima.

Ali, mislim da je osnovni problem bilo kog od nas koji je odrastao u Sisku osamdesetih, polazišna pozicija. Mislim da Sisak neće u nekoj svojoj doglednoj budućnosti doći do one razine bitnosti koju je imao osamdesetih. To se naprsto neće desiti. Ali zašto ne bi bio prosperitetni grad od 20 000 stanovnika, kao Čakovec ili... Problem je da u gradovima tipa Čakovec, Varaždin, nekim drugima, nisu postojali ogromni sistemi o kojima smo svi, na ovaj ili onaj način ovisili, pa onda propašću takvog sistema se ljudi nalaze na nekom brisanom prostoru. Relativno malo ljudi je u socijalizmu u Sisku imalo neku vrstu poslovne odgovornosti ili... Kad imaš mali sistem u kojem imaš nekoga 'ko donosi odluke, nekoga 'ko preuzima na sebe rizik, dok se mijenjaju te okolnosti, ti ljudi će se brzo prilagoditi novim vremenima. Ali kad imaš, ne znam, 15 000 ljudi o kojima misli neka logika velikog sistema, ti ne možeš očekivati da će tih 15 000 ljudi u novim okolnostima profunkcionirati na paljenje tastera kao poduzetnici. To se neće desiti. Oni nisu poduzetnici. Oni će ili otići negdje drugdje ili će doći nešto drugi koji će njihovu energiju kanalizirati. Tako da, najvjerojatnije, ako se negdje krije neka pozitiva u budućnosti, to je u nekim novim tehnologijama, nekom prodavanju pameti, a ne predmeta, objekata, proizvoda.

Ako primijenimo tezu Lauren Berlant o postfordističkom afektu "kao sceni stalnog pregovaranja s normalnošću u uvjetima koji teško da mogu podržati čak i sjećanje na fantaziju" (Berlant 2007: 278), sceni na kojoj se odvija "regrutacija djece u svjetove njihovih roditelja, svjetove roditeljskih želja, praznine razočaranja i neuспjeha koje djeca vide", onda ovdje prikupljeni narativi otkrivaju sliku "izgubljene budućnosti", posebice za djecu koja su i sama nezaposlena, pa njihova "sadašnjost postaje toliko neizvjesna da proždire budućnost i zabranjuje razmišljati o njoj osim kao o fantaziji" (Wacquant prema Berlant 2007: 300), odnosno budućnosti koju uglavnom traže izvan Siska.

Ali moji frendovi tamo svi su, osim nas par koji smo tu u Zagrebu, svi su mahom ostali u Sisku i sad ih je jako puno odselilo iz

Siska, tipa Frankfurt, München, Dublin i te fore. To su ovi moji frendovi iz najranijeg djetinjstva, ovi koji nisu završili fakultete i te fore, nego se jednostavno borili tamo. I sad, kako je sva industrija i sve krepalo, jednostavno su sad u nekim godinama kao i ja, četrdeset i više, i vidim da ih je sram biti bez posla. Dosad su stalno nešto radili. To su bile neke zidarije, krečenje, knauf, ovo-ono. Sad više ni toga nema.

Osim toga, tako opisani Sisak poprima odlike heterotopije građene kroz narativne intersekcije vremena i prostora u kojima se istodobno zrcala utopija, nostalgija i distopija. Meandrično pri povijedanje o gradu i radu zahvaća vrijeme prošlosti, odnosno njihovo današnje društveno i materijalno ruinirano postojanje koje je tek jeka nekog prijašnjeg urbanog industrijskog pulsa čiji je ritam udarao "veliki sistem", kao i viziju nekog novoga grada čije bi konture trebale oblikovati nove vrste rada i radnika. U iskazima ove skupine naših sugovornika najviše dolazi do izražaja prilično kritička percepcija stanovnika Siska, pa je tako jedan od sugovornika primjetio:

Sisak je meni interesantan k'o mjesto koje je bilo bitno, a više nije bitno, a ljudi još uvijek nisu prihvatali to neko novo stanje. [...] Momenti kad staro vrijeme još nije otislo jer ljudi koji su živjeli u okolnostima kojih više nema se ne mogu od tih okolnosti emancipirati, a novo još nije došlo. Znači, kad se to nešto novo, što možemo nazvati tranzicijom ili kako god, i ono staro, što možemo nazvati socijalizmom, kad se preklapaju, kao postoji neka dvostruka slika (istaknule autorice).

U razgovorima s tom skupinom sugovornika bilo je razvidno da za njih emancipacija stanovnika Siska, posebice bivših radnika Željezare, ne podrazumijeva samo egzistencijalnu sigurnost i pronalaženje novog, sigurnog posla, već i da "pronađu novi način da iskažu stare vrijednosti" (Dudley 1994: 161). Kathryn Marie Dudley na primjeru zatvaranja Chryslerove tvornice u Kenoshi

u Wisconsinu 1988. godine te na temelju razgovora s radnicima koji su izgubili posao smatra da pomak od industrijskoga k post-industrijskom društvu nije samo promjena ekonomskog modela proizvodnje, već je riječ i o kulturnom konfliktu u kojem su "ljudi koji su nekoć bili u stanju ispuniti svoje obveze prema obitelji, zajednici i naciji s minimalnim školovanjem i trideset godina manualnog rada u proizvodnoj industriji postali kulturološki 'devijantni' unutar životnog vijeka jedne generacije" (*ibid.*) – u našem slučaju diskurzivno oblikovani kao tranzicijski gubitnici koji se nisu snašli u novim vremenima.

I dan-danas ti ljudi u Sisku očekuju da im grad i županija donesu i da ih zaposle. Što? Zašto? Oni i dalje očekuju nekakvu veliku Željezaru, a nema. I onda su sad ljudi: "Šta radi Grad? Šta radi Županija? Zašto nam ne donese petsto radnih mjesta?" Mislim, to se vidi po tom nekakvom mentalitetu gdje očekuješ... Ti ćeš završit' školu, ti ćeš tu biti i čekaš da ti ne'ko dode i da te zaposlji. To teško funkcioniра. Pogotovo zato što je to ovdje dobro funkcioniralo. Taj sustav je stvarno dobro funkcionirao ovdje.

Premda je "sustav dobro funkcionirao", odnosno osiguravao konkretan, omeđen, predvidljiv rad, navedeni iskazi otvaraju pitanje je li takav rad uopće imao smisla. Dok je za industrijsku generaciju industrijski rad bio znak urbanog, radnog i osobnog prosperiteta, za postindustrijsku generaciju on je stigma grada, znak modernizacije i Potemkinova megalomanskog i lažnostrateškog zapošljavanja, pri čemu je osiguran rad značio umrvljivanje poduzetnoga gena i pri čemu je taj rad darovan, a ne kreiran i samoosmišljen. Zbog toga što su svjedočili nizu događaja koji su doveli do potpunoga gašenja proizvodnje u Željezari, a koji su nerijetko utjecali na obiteljske i osobne odluke, naši sugovornici iz ove skupine iskazivali su empatiju za nasilne rupture obiteljskog života i života cijele zajednice, dok je s druge strane primjetna njihova ljutnja zbog "ljudskog poraza" tog, kako ističe drugi naš sugovornik, "potpuno sjebanog i zaboravljenog grada", njegove

nemogućnosti da presloži elemente društvenog života u skladu s novim okolnostima.

Takvo je razmišljanje posebno uočljivo kod onih koji već dugo ne žive u Sisku pa dok Siščanima svoje generacije ili starijima koji su ostali pripisuju manjak političke i društvene snage u stvaranju bolje budućnosti, svoju fizičku i egzistencijalnu izmještenost koriste za zamišljanje osobne "ponovno stečene" budućnosti, koja ih kao postindustrijske građane oslobađa od tereta prošlosti. Unatoč za njih neprihvatljivoj sisačkoj političkoj sadašnjosti pojedini razmišljaju o češćim dolascima, pa i povratku:

Sad je prošlo dvadeset godina da sam se u potpunosti distancirao i sve gledam s nekom distancicom da se uvijek želim vratiti, želim bit' aktivan, ali uvijek je ta politika, bilo koja opcija, i uvijek toliko prisutna i toliko negativno se gura u sve to da mi opet se javi onaj osjećaj: idem ja svojim putem.

Sporiji način života, opušteniji način života. Ono sve što postoji u Zagrebu, što mi je nekad bilo privlačno, dok sam bio mlađi, mi trenutno nije interesantno. Ne izlazim navečer van pa me briga 'oču li ne izaći u Sisku ili ne izaći u Zagrebu. Kulturne događaje Zagreba možeš iz sisačke perspektive konzumirati. Mislim da bi se dalo živjet' u Sisku i radit' u Zagrebu, ali ne u ovoj radnoj temperaturi koju ja imam.

Pa meni su roditelji tamo, tako da mi odemo i vratimo se na ručak i natrag. Volio bi' nekako puno više vremena provodit' tamo, ali jednostavno ne uspijevam. Klinci, vrtić, škola, tjedne obveze [...] U biti premalo idem tamo i imam neku jako melankoličnu vezu sa Siskom.

Planiranja bliskih budućnosti

Pored vremenskih orijentacija koje smo opisale u prethodna dva potpoglavlja, građa prikupljena u Sisku nudila je i narative

u kojima su naši sugovornici svjedočili o tome da su svoj život i rad osmislili u postindustrijskom gradu, i to ne iz principa nužde, već iz situacije izbora. Oni su zamišljali budućnost i djelovali kroz na-budućnost-orientirane akcije na temelju manje ili više ambicioznih planiranja, u skladu sa svojom društvenom ulogom, osobnom motivacijom ili profesionalnom orientacijom. Planiranje pritom razumijemo kao "način upravljanja sadašnjošću" (Abram i Weszkalnys 2011: 3) te "manifestaciju onoga što ljudi misle da je moguće i poželjno te onog što obećava bolju budućnost" (ibid.: 4).

Pojedini se narativi o radu, gradu i svakodnevici nerijetko i dalje oblikuju metaforom vremenskog prekida, metaforom "dvostrukе slike" o kojoj je govorio naš sugovornik u kontekstu diskontinuiteta socijalizma i postsocijalizma, ali sada ona služi kao kontrapunkt da bi se artikulirala vlastita djelatna budućnost.

Gledaj, teško je sad. Imaš te starije generacije koje kukaju. Bilo je lijepo. Njima je to sad, oni su pedeset pet, šezdeset godina i sad oni imaju mirovinu od 2000 kuna i oni sad plaču za tim starim vremenima, ali džaba. Ne možeš ti sad svojem djetetu govoriti kako je nekoć bilo, a ne može više tako bit'. To je medvjeda usluga. To je kako je nekoć bilo, divno, ali on se mora boriti. On se mora boriti i ti njega moraš učiti' da se bori, a ne da mu kukaš ili da mu vičeš: "Joj, ono", ili da ga samo šutneš. Prošla su, bila su divna vremena. Ta su vremena prošla.

To mi ide jako na živce, kad pitaš ljude: "Što ima u Sisku?"; "Pa u Sisku se ništa ne događa", a ljudi ne prate uopće. U Sisku svaki dan nešto ima, od izložbe, promocije, predavanja, koncerta, predstava, kojekakvih aktivnosti, ali to kao da je prešlo u neku naviku: "Ma nema tu ništa". Kako nema? Ima. Ja sad, da hoću, ja bih svaki dan mogao otići negdje, ali nažalost nemam vremena.

Rekavši da "svaki dan nešto ima" (ne da je "bilo") naš sugovornik ponudio nam je primjer narativne i vremenske orijentacije

koja je podrazumijevala da postoji sadašnjost koja nije samo kontinuitet prošlosti, već i sadašnjost koja predstavlja "vrijeme po sebi", odvojivo i oslobođeno prošlosti. Na pojmove sadašnje vremenske ostvarenosti i u njoj prizvane budućnosti pozvao se i jedan od osnivača udruge Zibel (naziv dijela grada) koja djeluje kao "susjedska grupa" s misijom izgradnje solidarnosti unutar zajednice:

Proces udruge je taj... Ja sam bio 2014., a udrugu osnivamo tek 2015. godine. Bilo nam je potrebno godinu dana da mi u svojim glavama, svi smo imali malu djecu: "Kako ćemo? Što ćemo. Što bi mi htjeli raditi? Kojim putevima da idemo?" A uvijek nam je bilo da idemo [...]. Kako bi' rek'o, ja ne očekujem, ja nisam živio u gradu. Nisam živio nigdje drugdje nego u Sisku, pa ne mogu reć' sad kako drugdje ljudi žive, pa im je možda grad dao i stan i posao. Ja sam navikao ovdje živjet' i ne očekujem ništa, nego očekujem da živimo u kapitalizmu, odnosno živimo u nekom svijetu gdje se sad svatko boriti za sebe. Prije, da, Sisak je imao više poslova, to je sigurno. I Rafinerija i Željezara i ovo-ono. Ali to je neka prošlost grada, koja je bila. Treba ju okrenuti u boljem... Sad gledati' u neki drugi svijet. Dobar primjer je, ako ste bili dolje, Applied Ceramics, Pisak, to je budućnost.

Djelovanje članova udruge Zibel, uglavnom mlađih roditelja s djecom predškolskog i osnovnoškolskog uzrasta, usmjereni je na uređenje i održavanje prostorije u kojoj se redovito okupljaju kako bi se družili i kako bi njihova djeca što više vremena provodila na velikom travnjaku ispred, uz gradsko kupalište na riječi Kupi. Osim toga, udruga je usmjerena na pružanje pomoći i podrške djeci, mladima te obiteljima, kao i na očuvanje prirode, ponajprije lokalne mikrozajednice Zibel.⁹ Njihova okrenutost k sadašnjosti, kao i planiranje vremena koje slijedi, specifična je za "naselja koja su nekoć izgrađena kao socijalistički gradovi

⁹ Facebook stranica udruge Zibel <https://hr-hr.facebook.com/udrugazibel/>.

budućnosti”, u kojima se danas “mnogi kontinuirano bore za opstanak oblika njihova socijalnog, relacijskog, materijalnog i ekonomskog okruženja [...] Oni praktično i konkretno određuju, zaista oblikuju i strukturiraju vlastitu ‘blisku budućnost’” (Ringel 2014: 53). Ta se borba u sisačkom slučaju ogleda u malim, mikrolokijskim komunalnim aktivnostima kojima se vremenske orientacije nade i sudbine artikuliraju s ciljem da se kao takve zadrže i u bliskoj budućnosti.

Kupalište Zibel, prostor Obiteljsko humanitarno sportske udruge “Zibel”, 2019.

Puno ambicioznije “projektiranje” budućnosti sadržano je u institucionalnom djelovanju gradske vlasti i gradskih ustanova, ponajprije Gradskog muzeja Sisak i Gradske galerije Striegl. Kapitaliziranje propasti i realizacija budućnosti kroz ideju muzealizacije izgubljenog vremena možda je najbolji primjer temporalnog rasudivanja koje objedinjuje prošlo i poništeno i ono buduće i

potencijalno. Holandska kuća¹⁰ je projekt koji objedinjuje muzejsku refleksiju nestale industrijske kulture i anticipira buduće kreativne oblike rada u Sisku, a Vlatko Čakširan, u trenutku intervjua ravnatelj gradskoga muzeja i idejni nositelj toga najvećeg sisačkog finansijskog projekta u kulturi, opisuje je unutar okvira transformacijskog procesa novog učenja o starom:

Ono na što cijelo vrijeme ukazujem jest da je to naš kapital, da mi to moramo iskoristiti. Kad sam se počeo baviti industrijskom baštinom, ljudi su pitali što je to, što je industrijska baština. Uopće nisu... Ja njima ukazujem na važnost nekakve tvornice, a oni: "Što ti meni pričaš? Pa tu je radio netko moj". [...] Onda vidiš transformaciju, kako se to počinje lagano mijenjati, da su ljudi počeli industrijsku baštinu sagledavati, prepoznavati. Onda, recimo, u gradu Sisku su i političke strukture počele koristiti taj termin industrijske baštine. Počeli su kužiti što je to. Onda, kad je Holandska kuća prošla kao projekt koji vrijedi skoro 30 milijuna kuna, to je bio najjači projekt u gradu nakon dugo, dugo vremena...

Baštinizacija sisačkog industrijskoga krajolika, kao svojevrsna estetizacija industrijskog propadanja i nestajanja, uklapa se u globalni trend interesa za muzealizacijom i turistifikacijom industrijskih ruina, a može se tumačiti i kao "pedagogija budućnosti" kojom se proizvode afektivna usmjerenja na budućnost (Ringel 2018: 124). Ringelov "propisani optimizam", odnosno pedagogiju nametnutog futurizma kojom se nastoji "provocirati osjećaj sigurnosti, optimizma i drugih dobrih emocija te afekata, posebice nade" (Ringel 2018: 141), dobro je oprimjerila gradonačelnica Siska Kristina Ikić Baniček na otvorenju Holandske kuće: "[...] želimo da Holandska kuća kroz interpretaciju naše industrijske baštine,

¹⁰ Holandska kuća prvi je hrvatski infocentar industrijske baštine nastao zbog očuvanja hrvatske industrijske i kulturne baštine, ali i kao dio specifične turističke ponude. Dostupno na: <https://sisak.hr/otvorena-holandska-kuca-jedinstveni-prezentacijski-prostor-bogate-sisacke-industrijske-bastine/>.

ali i kroz druge sadržaje u stalnom i izmjenjivom postavu, postane mjesto s kojeg ćemo promišljati i naše nove ekonomske, industrijske i kulturne budućnosti.” To je bio afektivni trenutak u kojem se dotrajala baština pretvorila u prostor nade, a zamjena dotad uglavnom kritičkog razmišljanja o industrijskom nasljeđu “produktivnim” razmišljanjem od samih je “ruševina industrije” učinila novu industriju. Jedan je sugovornik primijetio:

To je bio taj nekakav industrijski pejzaž koji je bio niškoristi dok se nije uredio. Sad je tu počelo okupljanje ljudi. Imate cijele ove lige trkača koji tu trče. Dolaze ljudi s djecom, tamo su rođilji i tako dalje. To je neka industrijska zona koja je dobila skroz drugu namjenu, društvenu. Pa, recimo, onda imate još jednu, još par privatnih investicija. Ova ekipa iz Euroarta 92, 93, kako se zovu, zakupili su prostore, staro željezničko skladište i napravili tu svoje urede. Oni tu rade, programiraju. Oni su taj sektor, tih programera, kompjutora i tako dalje. Ima još cijeli niz nekih objekata i zona koje su se već počele prenamjenjivati.

“Emocije kao produktivnu i konstitutivnu snagu” (Yanagisako prema Molé 2012: 375) prepoznavale smo i u slučajevima uspostavljanja novog postindustrijskog subjektiviteta. Posebice smo prepoznavale afektivnu vezu s budućnosti u narativima u kojima je industrijska melankolija zamijenjena kapitalističkom i poduzetničkom euforijom. Za menadžericu i koordinatoricu najvećeg poduzetničkog huba Pisak, smještenog u zgradu bivšeg istraživačkog Instituta Željezare Sisak, veze između budućnosti i prošlosti su neraskidive, ali na djelu su novi afektivni odnosi. U njezinoj viziji Sisak mora imati plan:

Hoće li grad čistu industriju, visokokvalitetne čelike, solarnu energiju, tehnološku keramiku, što god, al' neka je to strategija – onda gradiš prijenos znanja, onda privlačiš znanost i obrazovanje, radiš kampus, radiš start-upove, al' moraš znati što strateški želiš.

Samopozicioniravši se kao lokalpatriotkinja, što se u razgovoru često manifestiralo njezinim optimizmom, planovima i vizijama o budućnosti rada i zapošljavanja u Sisku, ne prihvata pasivno pomirenje s "krajem grada" i njegovim propadanjem te prilično rezolutno konstatira:

Kad si u javnom sektoru, svaki dan je neki problem, al' kod poduzetnika kad imaš problem trebaš ponudit' rješenje. Nije problem propasti, al' ideja je da tražiš rješenja. Tog nema u javnom sektoru. To je drugi način mišljenja.

Tako ona nudi dva konceptualno različita "temporalna horizonta budućnosti": strateško planiranje razvoja Siska jest "statična budućnost imaginacije", dok je poduzetno i efikasno rješavanje problema "dinamička putanja između sada i tada" (Abram 2017: 61). Njezinu vremensku orientaciju, u kojoj je ideja prosperiteta, odnosno "boljeg sutra", već anticipirana u sadašnjosti, dijele i neki drugi građani Siska s kojima smo razgovarale, poput sugovornika koji je ponovno pokrenuo omladinski pogon lokalnog nogometnoga kluba: "Moj interes je da se to nešto pokrene. Ja ne želim otići danas-sutra u Irsku, Njemačku. Želim jednostavno da moje dijete danas-sutra ima izbor"; mladoga konobara u hotelu u kojem smo odsjele: "Ja neću ići baš zato što svi odlaze. Ja volim bit' suprotan. Dobio sam tu posao. Tu mi je lijepo. Tu mi je super i imam sve što mi treba"; voditeljice poduzetničkog inkubatora:

Ali evo, mi smo krenuli, probili led kao prvi u Hrvatskoj, prvi u Sisku, prvi u županiji, prvi u Hrvatskoj privatni. Ne znam da li ima... Trenutno mislim da ne funkcioniра ni jedan. Još uvijek smo jedini u Hrvatskoj gdje je privatna društveno odgovorna kompanija, ne neka udruga, zadruga ili nešto, osnivač inkubatora, tako da živimo i radimo. Što je vizija? Vizija je, prije svega, završiti projekt. Vizija je završiti projekt "Startaj s Piskom" i opravdati sredstva, ali raditi dalje. Sada je to jedna puno šira priča.

Motivacijski natpis na steperištu Piska, Caprag, 2019.

Te naracije i u njima opisane budućnosti predstavljaju životni svijet Siska koji se kreće naprijed. One ne zatvaraju rascjep koji postoji u društvenom tkivu, ali "stvaraju nova značenja za sadašnjost i budućnost u njoj" (usp. Ringel 2018: 17). To znači da

su temporalne orientacije koje smo prepoznale u narativima naših sugovornika dio kompleksne, nedovršene, ali i nedomišljene heterokronije Siska. Narativi koji obuhvaćaju sjećanja na rad, današnji rad i viziju rada u svom se temporalnom sažimanju međusobno kose i lome te bore za diskurzivnu dominaciju nad različitim poimanjima rada i grada – industrijskog vs. post-industrijskog, stalnog vs. prekarnog, normalnog vs. nenormalnog, prošlog vs. budućeg. Slušati Siščane ponekad nam se činilo kao da gledamo sjenu ruševina Željezare kako pada na ljude i grad. Biti u sjeni ili daleko od nje značilo je imati različite ideje o vremenu.

Rušenje sisačkih tvorničkih dimnjaka¹¹

Žalosno

Sve se ruši, a ništa ne gradi..

Tako je Branka....- nekad se gradilo.....

Napokon, vrijeme je da se sagradi, nova moderna željezara. Svaka čast!

Rušaaaj komunističke spomenike!

Jedino da posle svega to postane građevinsko zemljiste, to je poslednja prilika da ostane kakvo-takvo sećanje na Željezaru.

Prvo ce se sve porusiti i onda neka zagrnu i nas jer sa svim tim dimnjacima srusili su i nas.

Mnoge generacije su ti dimnjaci odhranili i odskolovali. Sad nepreostaje nego da nam djeca budu evropske sluge.

Ovdje je radio moj otac, brat, nećak, prihranjivanje su svoje obitelji. Sve lagano po čemu je Sisak bio poznat i prosperirati, odlazi.

Ti dimnhaci su nekad i moju obitelj hranili

Nestankom željezare nestao je Sisak.

Budala koja je napisala da je Tito sagradio željezaru nezna koliko je željezara stara.

Koliko usta su hranila ta dva dimnjaka...

Tugo moja

Koliko je zivota hranila ova Zeljezara

Grozno je ovo gledati. Pretuzno.

Nasa zeljezara..

Nisu oni samo "oštećeni" u potresu nego puno prije u privatizaciji imovine RH građana!!!

Rusi se i sisačka industrija s tim dimljcima zulosno sisak umire kao industrijski grad.

hahahaha pa sisak je umro prije 20godina kao industrijski grad

Mozda bi bilo najbolje da i citavu željezaru poruse....

¹¹ Komentari na videoobjavu sisačkog novinara Danijela Prerada povodom rušenja tvorničkih dimnjaka oštećenih u potresu 2020. godine na Facebook stranici Večernjeg lista. Dostupno na: [https://www.facebook.com/vecernji/videos/sisak-ru%C5%A1enje-%C5%BEeljezarinih-dimnjaka-o%C5%A1te%C4%87enih-u-potresuizvje%C5%A1tava-danijel-prerad/538874763685155/](https://www.facebook.com/vecernji/videos/sisak-ru%C5%A1enje-%C5%BEeljezarinih-dimnjaka-o%C5%A1te%C4%87enih-u-potresuizvje%C5%A1tava-danijel-prerad/)

Ruine, sjene, praznine: napušteni prostori postindustrijskoga grada

Razvrstavam ih prema fisionomijama i karakterima, baš kao i ljudi. Pokušavam sebi da objasnim unutrašnju snagu kojom odolevaju iskušenjima i savlađuju životne drame. Pratim ih u malim i velikim radostima, volim njihov smisao za humor, ako ga imaju, i spremam sam da im oprostim manje, bezazlene nastranosti. Ali, pre svega, zanima me njihova samosvest, njihovo osećanje kontinuiteta... Jer, plašim se gradova bez memorije, baš kao što se plašim i ljudi bez podsvesti (Bogdanović 2001: 11).

Neki se gradovi u javnom diskursu nerazdvojivo povezuju s de-industrializacijom i njezinim negativnim efektima. Njihove reprezentacije često su negativne i poružnjujuće te tvore trajnu sliku propadanja, a njihovi stanovnici u pravilu “nemaju moći i alate da dovedu u pitanje slike stvorene o svom mjestu” (Cowie i Heathcott 2003: 11). To su gradovi koji su javno prepoznati kao “gradovi u problemu”, a negativne asocijacije koje ih prate nisu nužno temeljene na iskustvu življjenja u njima. U našem slučaju često nije bilo potrebno ni zakoračiti u Sisak da bismo čule percepcije o ružnom i propalom deindustrializiranom gradu, o tome da je Sisak jedan od tih gradova u problemu. Činjenica da smo istraživale u Sisku često je izazivala retoričko pitanje: “Pa zašto? Tamo je sve propalo!”, “Zašto idete tamo, tamo nema ničeg”. Negativna slika Siska kontinuirano se stvara i održava u javnim predodžbama, dio je političkog i medijskog diskursa

potpomognutog vizualnim ilustracijama propalih tvornica. Priča o Sisku kao prostoru strukturno promijenjenom deindustrijalizacijom jedna je od najupečatljivijih i već duboko ukorijenjenih hrvatskih suvremenih priča o tranziciji.

Nakon devedesetih godina prošlog stoljeća ta je priča o propadanju zauzela mjesto jedne druge priče o gradu, one u kojoj je nekadašnji dugovječni predsjednik SFR Jugoslavije učio zanat u Sisku, a o njegovoj je mladenačkoj epizodi svjedočio memorijalni kutak u lokalnom muzeju. Pored te priče možda je još samo ona o industrijskom zagadenju bila trajnija u društvenom sjećanju. Suvremeni dojam grada kao prostora nad kojim se nadvila sjena propale industrije, grada industrijskih ruina koji ljudi napuštaju, zbog čega njime dominiraju prazni prostori, stalno je mjesto i u govoru stanovnika Siska. Velikim dijelom naši susreti s njima bili su upravo susreti s naracijama o nemoći, propadanju i definitivnosti kraja koji se ogleda u novostvorenim prostornim prazninama. Naše traganje za značenjima vezanim uz deindustrijalizaciju postalo je traganje za sjenama i njihovim efektima, za pričama o tome kako su realne, afektivne i simboličke praznine odredile nekadašnji industrijski urbani prostor.

Istraživanje i razmišljanje o društvenoj proizvodnji prostora, odnosno oprostorivanju deindustrijalizacije jednoga grada može ići u raznim smjerovima i realizirati se na različite načine. Pristup koji ovdje koristimo proizlazi iz ideje da se fenomeni poput deindustrijalizacije prate na konkretnim mjestima propadanja, značenjski ispunjenim prostorima, u zamišljenim krajolicima, metaforičkim prostornim naracijama – svakodnevnim, radnim, umirovljeničkim, nezaposlenim, podjednako u življenim iskustvima, kao i u umjetničkim i muzejskim praksama vezanima uz prostore propadanja. Mogu to biti zatečena, konstruirana, ponovno proizvedena mjesta i prostori ili krajolici koji u sebi sadrže i metaforički sažimaju “materialnu topografiju” (usp. Cresswell 2015: 17) propadanja jednog dijela urbane vizure bivšeg industrijskoga grada.

Izgrađeni urbani okoliš grada Siska, posebice predgrađa Caprag, sistemski je obilježen industrijalizacijom, idejama progresa i modernizacije. Stambene zgrade za radnike, rezidencijalne kuće za direktore i stručnjake, parkovi, sportski tereni i olimpijski bazen, tržnica i robna kuća, škola i vrtić – sve je to od šezdesetih godina prošlog stoljeća davalо oblik nastajućem prigradskom urbanitetu. Priljev radnika iz drugih krajeva tadašnje države utjecao je na cjelokupni razvoj Siska i stvaranje specifične industrijske kulture. Po jednakom principu domino-efekta s propašću industrije počinje i urbano propadanje, podjednako prigradskih radničkih naselja kao i užeg dijela grada te rastakanje industrijske kulture grada Siska. S ostacima vizije industrijskog progrusa i arhitekture Sisak pregovara posljednjih dvadesetak godina. Tranzicija, transformacija, privatizacija, deindustrijalizacija kao koncepti i prakse nošenja s restrukturiranjem socijalističke ekonomije i prilagodbe kapitalističkoj ekonomiji, imali su različite prostorne manifestacije u ovom gradu. Nova tranzicijska geografija polako je istiskivala, preoblikovala, zaklanjala i ogradićivala materijalnu topografiju i industrijsku geografiju socijalizma ne bili njavila kapitalističku ekonomiju sa svom njezinom popratnom ikonografijom.

Deindustrijalizacija se prvo pojavila kao signal, a potom i kao činjenica u fizičkom krajoliku, da bi se uskoro kao trop ovjekovječila u književno konstruiranim krajolicima Siska, u medijski proizvedenim slikama, u umjetnički prorađenim idejama, u muzealiziranoj (ne)materijalnosti. Utjecala je na ideje o baštinizaciji industrijskih krajolika, umjetničke i utopiskske rekonstrukcije ruina, na stvaranje krajolika koji kreiraju industrijsku teleologiju prostora izvan fizičke realnosti ruševina. Ti i takvi refleksi deindustrijalizacije uvjetovali su da postindustrijski prostor promatramo kroz tri aspekta: napuštenosti, rekreiranja i inoviranja. U ovom poglavlju zanima nas manifestacija deindustrijalizacije koju tumačimo kao napuštenost, od toga da nastojimo proniknuti

kako ona oblikuje današnje iskustvo prostora, suvremene nacrije te prakse vezane uz ruševan prostor i ruševne objekte na njemu. Zanima nas kako su industrijske kulture rada danas oprostorene u Sisku, kako su bile i kako jesu fizički smještene u prostor, kako se manifestira praznina i oronulost, koje ideje cirkuliraju krajolikom ruina (engl. *ruinscape*).

Deindustrializacija se, ponovimo, prostorno manifestira na različite načine. U krajoliku ruina ona je vidljiva kroz tragove napuštene industrije, ali i kao propadanje i oronulost komunalnih i prebivališnih prostora. Krajolici ruina mogli bi obuhvaćati čitave sekcije tvornica koje su napuštene. Mogli bi uključivati i "smanjivanje" proizvodnih zgrada, prenamjenu tvorničkih kompleksa, gašenje pogona, premještanje, zatvaranje i rušenje ili prelaženje u manje i održivije proizvodne prostore. Nekadašnji prostori proizvodnje koji više nisu funkcionalni; napušteni proizvodni pogoni, podivljali zeleni otoci – industrijske džungle i divljine, urušena i zapuštena infrastruktura poput cesta, industrijskih pruga, rampi, vodotornjeva, elevadora, čitavih pogona – sve su to potencijalni ili stvarni krajolici ruina. Oni bilježe tragove nestajanja i nestanka, a prije svega se očituju u vidljivom propadanju samih tvorničkih prostora. Krajolike ruina ipak treba promatrati šire, kao materijalnu topografiju industrijske kulture koja se osim u tvornici ogleda i u planiranoj industrijskoj okolini. Na točkama dodira – ogradi koja je definirala perimetar industrije spram grada i prividno dijelila mjesto proizvodnje od mjesta življenja, zahrdaloj ili urušenoj i probijenoj te podignutoj rampi, ispražnjenoj čuvarskoj kućici, obzoru industrijskoga krajolika s obrisima zagašenih tvorničkih dimnjaka i, napokon, u gradu s javnim površinama, ulicama, mostovima, industrijskim i civilnim prugama, industrijskim stambenim naseljima. Postupno propadanje u Sisku, o kojem će biti riječ u ovom dijelu rada, bilo je toliko polagano i sustavno, protegnuto na dugi niz godina da je postalo "nevidljivo", utopljeno u svakodnevnicu. Naprsto je

postalo stanje za koje je bilo potrebno uložiti napor promatraњa, osvrтанja oko sebe i promišljanja o procesima urušavanja da bi ga se pojmilo.

Ruine kao fizički krajolik

Propast · razoriti · uništenje · razvaline · slom · ruina · rasulo · razvalina · uništavati · porušiti · upropastavati · razrušiti · razarati · pad · propadanje · bankrotirati · razdjevičiti · ruiniranje · smrt · ruševine (<https://hr.glosbe.com/en/hr/ruin>).

Nastajanje ruiniranih i napuštenih prostora prati ekonomске zanikosti restrukturiranja. To su ostaci nekadašnjeg rada, otisci vidljivi na urbanom tkivu na mjestima prošle industrije, u gradu (kroz razgradnju stambene, komunalne i prometne arhitekture i infrastrukture), u zelenoj infrastrukturi (kroz njezino divljanje ili ponovno oprirođivanje). Oni tvore postindustrijski krajolik, drugim riječima “urbani prostor u kojem su nekada djelovale proizvodne industrije, a koji je trenutačno neupotrebljavan, zanemaren, uglavnom napušten” (Ekman 2004: 23), ispunjen ostacima industrijske aktivnosti, njezinim tragovima. Industrijske ruine najčešće su “identificirane kao opasne i ružne” (Edensor 2005: 21). Ta se određenja ogledaju kroz svakodnevne prakse kojima se taj prostor sve više tretira kao neupotrebljiv, a činjenicom da je ostavljen da propada sve se više premeće u nenjegovani ambijent prema kojem se odnosimo s nepažnjom. Prostor industrijskih ruina tijekom vremena ne gubi samo produktivne sadržaje, već nepovratno gubi lijepe i dobre asocijacije koje bi se uz njega vezale. Njegovo se zanemarivanje, ali i proizvodnja novih sadržaja događa kroz svakodnevne neindustrijske interakcije ljudi i ruiniranoga krajolika (ibid.: 22): kroz prakse odbacivanja smeća, skrivenog seksa, nelegalnih poslova odraslih, pljačke otpadnog materijala ili predmeta te skupljanje otpadnog

metala, nedozvoljenog prolaska i ometanja posjeda, pijančevanja, partijanja, probijanja divljih puteva, provaljivanja, privremenog besplatnog stanovanja beskućnika. No to su i prostori djeće igre i ekstremnih sportova, to su turističko-istraživačke lokacije urbanih istraživanja urbex-era i trekkinga po zgradama te dreniranja infrastrukture otkrivanjem mjesta u intimnim topografijama svakodnevnih urbanih šetnji stanovnika grada. Industrijske ruine o kojima ovdje govorimo koriste se na najrazličitije načine: najčešće kao polja s kojih se ubire ostavština industrijske ljetine, divlja samoposluga metala i drugih sekundarnih sirovina, kao pozornica umjetničkih akcija i kuriranih izložbi i projekata, divlje smetlište, ali i poligon za nove ekonomske djelatnosti o čemu ćemo više pisati na drugom mjestu. Ruine stoga tretiramo kao geografske, socijalne, ekonomske i kulturne pojave koje su djełomično ili u potpunosti izgubile svoju prvobitnu namjenu, ali su zato postale mjesta transgresije, mjesta potonula u neformalno, izvaninstitucionalno, u kojima se intenziviraju nove i donedavno nepredviđene prakse (usp. Edensor 2005). Industrijske ruine tretiramo kao novu marginu, prostor nastao kao rezultat promijenjene pozicije industrijske kulture u urbanoj hijerarhiji koji aktivno čini novi društveni prostor grada.

Predmet našeg interesa posebice su spore *ruine*, na kojima se procesi deindustrializacije razvijaju polako i zajedno s krajolikom koji su tvorile predstavljaju okvir za razumijevanje industrijske tranzicije, rastakanja i pretakanja industrijskog u postindustrijsko doba. Industrijske ruine o kojima je ovdje riječ proizvod su ekonomskih kriza i ekonomskih zastoja i prije devedesetih godina, zatim rata kao velikog cenzusa, privatizacije i strateških državnih odluka kojima je restrukturirana socijalistička ekonomija, odgovora globalne ekonomske krize dvije tisućitih. One su na neki način kasni odraz modernizacije. Kao proces koji se vezuje uz političko-ekonomske slom i rat devedesetih na prostoru Jugoslavije sisačka deindustrializacija kasni za globalnom

transformacijom ekonomije i globalnom deindustrijalizacijom. Kao posljednji trag socijalističke modernizacije čije se rastakanje više vezuje uz krah socijalizma, nego uz globalne procese nestajanja masovnog industrijskog rada, spore efekte zakašnjele ruiнације pratimo kao dugo trajanje kraja jedne industrijske kulture na periferiji europske industrijske geografije.

Napušteni prostor Željezare Sisak, 2020.

Pogon Željezare Sisak, 2020.

Industrijske ruine Željezare Sisak, 2021.

Industrijske ruine Željezare Sisak, 2021.

Industrijske ruine Željezare Sisak, 2021.

Sisak je kao mjesto industrijske propasti, već smo to naznačile, u popularnoj predodžbi simbolički usidren kao grad ruina. Međijsko praćenje propadanja Siska započinje vrlo rano, s prvim naznakama sloma sisačkih industrija željeza i nafte. Propadanje koje se vezuje uz neuspjele cikluse ekonomskog restrukturiranja polako postaje metafora koja opisuje ne samo gubitak posla i industrijskoga kapaciteta grada, već i sam grad koji počinje zrcaliti svoju ekonomsku sudbinu. Od druge polovice dvije tisućitih medijski se diskurs glavnih novinskih portala oblikuje reportažama o nezaposlenima, socioekonomskoj devastaciji, a potom se "puni" narativnim i vizualnim prizorima ruina kojima se počinje opisivati grad. Feljton Branimire Lazarin među prvima je progovorio o "pornografiji ruina" (engl. *ruin porn*) (High, MacKinnon i Perchard 2017: 8). Poetski skrojena uvodna scena njezina teksta o deindustrializaciji navodi na promišljanje o preobrazbi grada koji se iz priče o modernizacijskom uspjehu premetnuo u priču o gradu spore, ali sigurne industrijske smrti:

Tko je ikad spomenuo romantiku postindustrijskog pejzaža,
morao bi doći pred tjeskobno lice Željezare Sisak, njezinih

sablasno praznih postrojenja i dirljivo ljubaznog osoblja koje se [...] trudi sakriti sramotu polaganog umiranja svog kombinata (Lazarin 2006).

Stalno iseljavanje stanovništva, fizičke ruševine i puzajuća deindustrijalizacija ukorijenili su se u višegodišnjoj i sad već rezigniranoj medijskoj slici Siska. Novinske vijesti o Sisku uglavnom donose snažnu sliku o gradu gubitniku, s poraznim socijalnim, ekonomskim i kulturnim posljedicama deindustrijalizacije. "Sisak [...] već godinama ima neslavnu ulogu simbola propadanja hrvatske industrije" (Kegelj 2015). Sisački novinar i lokalni kroničar deindustrijalizacije Danijel Prerad konstatira u jednom kolegijalnom novinskom intervjuu: "Nema tu velike mudrosti. Kad iz Siska maknete Rafineriju i Željezaru – sve se ruši" (Prerad u Kegelj 2015). Reportaže poput one naslovljene "Bilješke za monografiju propadanja Grada Siska" ističu da je "nekadašnji ponos državne industrije, rastao uz Rafineriju i Željezaru, danas [...] grad slučaj. Sisak je reprezentativan primjer svakodnevice koju pustoši transicijska grabež" (Car 2012). Novinski komentari i intervjuji s poznatim Siščanima, poput onog s dramatičarem Dinom Pešutom, prepoznavaju kraj industrijske ere u svojem gradu na sličan način:

Sisak je grad simbol i grad metafora, a prije svega jedan socijalni problem... To je jedan prostor koji dokazuje koliko brzo i koliko progresivno jedan koncept može propasti, ponovno i ponovno! Iako, unutar zagađenja i nezaposlenosti, svaki put kada dođem u Sisak, osjetim i stanoviti otpor, ako ne i nadu (Pešut u Jeraj 2016).

Grad je to koji živi "propast, očaj i depresiju" te je svojevrsno "mitsko opće mjesto jada i užasa" (Ljubobratović 2015); "grad duhova" na koji se prenijela sudbina Željezare – "nekad ponos Siska i bivše države danas je samo zgarište nekih sretnijih vremena".¹² Grad u

¹² 24 sata, "Grad duhova: Kako je propala nekada moćna Željezara Sisak", 27. prosinac 2011., <https://www.24sata.hr/news/grad-duhova-kako-je-propala-nekad-mocna-zeljezara-sisak-247656>.

kojem je buku industrije zamijenila odsutnost zvuka. Pa se tako “tišina [...] razljeva među ogromnim industrijskim pogonima Željezare Sisak”, kako je ustanovila Barbara Matejčić pišući elegiju o Sisku kao gradu koji prolazi transformaciju od industrijskog raja do grada duhova (Matejčić 2012).

Priča o sisačkim industrijskim ruinama diskurzivno se oblikuje u konstatacijama o nepravednom i/ili neopravdanom nestanku onoga što je bilo, tuzi na mjestu radosti, depresiji na mjestu nade, propasti na mjestu progresu, praznini na mjestu punine, odsutnosti na mjestu prisutnosti. Metafore nestanka industrijske kulture Siska snažno se naslanjaju na globalne reprezentacije o propasti industrije i s njom povezanog urbanog propadanja.

Nema nikakve sumnje da je danas Sisak hrvatska verzija Detroita – nekoć slavnog američkoga grada koji je zavila u crno propast lokalne autoindustrije. Ipak, problemi u Sisku nisu isključivo posljedica promjena tržišno-ekonomskih okolnosti i industrijske paradigme, već možda i najočitiji primjer kumulativnog užasa koji su svojim političkim upravljanjem u Hrvatskoj stvorile dvije najveće stranke (Biočina 2015).

Kada je Predrag Sekulić, rafinerijski radnik, sindikalist, politički aktivist te političar, ispred stožera za obranu sisačke Rafinerije 2015. godine izjavio da “neće dopustiti da se ova dva ‘dimnjaka’ ugase, niti da ovaj kraj postane hrvatski Detroit” (Skenderija i Leskovac 2015), on je ponovio misao koja je te 2015. godine uhvatila korijene puno dublje no ikoja druga o propasti Siska kao industrijskoga grada – s jedne strane to je povezivanje gašenja dimnjaka i smrti industrije i s druge strane pojava analogije kojom se sudbina Siska povezuje s katastrofičnom sudbinom Detroita, a kojom se kraj industrije izjednačuje sa sumrakom grada. Upotreba detroitskog imaginarija propadanja i njegovo povezivanje s imaginarijem o sudbini Siska snažna je medijska poruka kojom se Sisak smješta u globalni kontekst dramatične industrijske

preobrazbe američkih industrijskih divova i američkih industrijskih gradova, ali s periferijskim reperkusijama ne samo za Sisak, nego i za cijelu Hrvatsku. Kao što se bivša američka prijestolnica autoindustrije može razumjeti kao lokus za “tjeskobu propadanja”, čije se ruševine “nadvijaju nad nacijom i šire” (Apel 2015: 5), tako i Sisak često predstavlja primjer za razloge i posljedice propasti industrije u mnogim hrvatskim gradovima. Tjeskobu propadanja Dora Apel tumači kao tamnu stranu moderniteta koju obilježavaju ekonomske i ekološke krize, siromaštvo i propadanje urbanih sredina te erozija vjere u napredak i racionalnost. “Dok se nacionalni ekonomski imperativi sukobljavaju sa zahtjevima globaliziranoga kapitala, kontinuirani pad i propast gradova sve jače hrani sveobuhvatni kulturni pesimizam koji predviđa nasilnu dezintegraciju i kolaps” (ibid.). Sisačke ruine poput detroitske sjećne koja se nadvila nad grad svjedoče mračnu stranu moderniteta, podjednako onog socijalističkog, kao i onog postsocijalističkog. Naime, neki naši sugovornici navodili su da “Sisak ni u doba prosperiteta nije izgledao kao ‘Sisak u doba prosperiteta’”, odnosno da je to “uvijek bio razvaljen grad, a sad je razvaljeniji nego ikad”. Njihove konstatacije osim što dovode u pitanje ideju nekadašnjeg industrijskoga prosperiteta, govore i o tome da Sisak u svojim godinama uspona nije nužno bio ono što se doživljava kao *lijep grad*. Međutim, ruine u kojima je fiksirana “tjeskoba propadanja” i koje premrežavaju sisačku topografiju deindustrializacije metaforama kraja, rezervirane su za posljednjih desetak godina, za godine gašenja dimnjaka.

Borba za vizuru dva krajolika moći

Već pri ulasku u grad promatrača dočekuju dva “krajolika moći” (v. Zukin 1991). Jedan odsječak gradske panorame danas blješti krajolikom potrošnje sazdanim od trgovačkih centara i sportskih

dvorana, dok drugi u sebi sadrži sisačke industrijske krajolike ruina. Bez obzira ulazite li u grad automobilom ili vlakom, pogled vam se disperzira na ta dva začudno supostavljena krajolika. Krajolik potrošnje sabijen je u četvrt robnih centara i tzv. maloprodajnog parka Supernova Sisak West s trgovinama Müller, Pevex, JYSK, Lidl, Kaufland. Smješten je uz državnu cestu i na sam ulaz u grad, s mega natpisima koji pozivaju na potrošnju – od kućnih potrepština i hrane do opreme za uradi sam. Njemu je supostavljen krajolik industrijskih ruina u kojem vam pogled zahvaća stari silos, pa silos Mlina i pekare, pretovarne kranove uz stara lučka skladišta i željezničku prugu, zatim stari granik niže uz gradsku šetnicu, danas djelomično srušeni dimnjak nekadašnje industrije Segestice te daleke dimnjake južne industrijske zone. Potonji tvore obrise vertikalnog industrijskoga krajolika koji se jasno profilira kao protuteža posavskoj i pokupskoj ravnici. Ta se dva krajolika temporalno i materijalno nadopunjaju i sukobljavaju, jedan predstavlja kraj industrijskog modernizacijskog ciklusa s napuštenim industrijskim građevinama i ostacima moćnih institucija poput tvorničkih hala i dimnjaka, a drugi navljuje postindustrijsku eru globalne kulture potrošnje – krajolik velikih montažnih građevina i bliještećih neonskih reklama koji nudi prostore za masovnu kupovinu roba i usluga. Nekadašnje sisačkom krajoliku industrije tako se istodobno supostavlja i suprotstavlja “postmoderni maloprodajni krajolik trgovačkih centara” (usp. Cowie i Heathcott 2003).

Kraj industrijalizacije kao modernizacijskog procesa temeljenog na masovnim proizvodnim i ekstraktnim industrijama te pripadajućim tehnologijama u izgrađenom, kulturnom i društvenom krajoliku označen je promjenom vizure. Kraj industrije sličan je po razmjerima slikama njezina početka i ućincima koje su u prostornom smislu ostvarili masivni građevinski zahvati vezani uz industrijsku infrastrukturu. Početak i kraj, slični u svojim draštičnim vizualnim efektima, proizvode specifičan urbani krajolik

i vizuru oko koje se raspleće učinak deindustrijalizacije. Vertikalni krajolik industrijskih dimnjaka koji je kao zavjesa dominirao obzorom tijekom intenzivnog industrijskog razdoblja u mnogim je bivšim industrijskim gradovima zamijenjen novim obrisom u okolišu koji čine objekti izgrađeni u svrhu pružanja trgovачkih usluga, zabavljanja ili odmaranja. U procesima koji se nazivaju urbana revitalizacija ruinirani proizvodni krajolik zamjenjuje se krajolicima trgovачkih centara, šetališta, sportskih dvorana. Sharon Zukin u knjizi *Landscapes of Power*, slijedeći misao Josepha Schumpetera da ekonomski čimbenici nisu dovoljni da objasne institucionalnu promjenu, ekonomski i kulturni krajolik dvadeset i prvog stoljeća promatra i kao društveni, kulturni i politički proizvod kreativne destrukcije (Zukin 1991: 5). Mjesta koja ostaju dio proizvodne ekonomije, piše Zukin, smatraju se gubitničkima, dok se mjesta koja su povezana s razvojem nekretnina, financijskim razmjenama i zabavom smatraju pobjedničkima u borbi i smjeni dvaju krajolika moći. Za potonja se smatra da su proživjela svoju tranziciju i postala visokotehnološka mjesta, s novim zajednicama koje su napustile proizvodnu industriju (ibid.). Doba industrijskog urušavanja, doba opisane smjene i borbe krajolika moći, za Siščane se odvijalo usporedno s procesima razgradnje, ali i izgradnje prometne, kulturne, komunalne i gospodarske infrastrukture. Ovdje ostavljamo po strani procese razgradnje grada, čemu ćemo se posvetiti kasnije, i pažnju posvećujemo novim vizurama koje su u našim razgovorima pojedini sugovornici istaknuli kao projekte novog doba nakon propasti industrije. To uključuje projekte poput novog i prometno adekvatnijeg ulaza u grad koji je višetračnom prometnicom povezao Odranski most i Most Gromova, izgradnju obilaznica, lučkog pristaništa, kolektora ili pročišćivača otpadnih voda, parkovnih prostora (npr. posebno istaknute šetnice na Fulinoj grabi, trim-staze i šetnice do Staroga grada), igrališta za djecu u gotovo svim stambenim dijelovima grada, obnovu gradskog središta – Druge ulice, gradske

šetnice. O tim procesima Siščani govore na dva načina. Jedni ih hvale kao pomake u politici koji idu u dobrom smjeru, kao znakove oporavka i kao ulaganje u kvalitetu života građana. Pozitivne konotacije vezane uz projekte doživljavaju se kao mudre i vještne političke akcije nastale trudom dugogodišnje gradonačelnice. Drugi pak, neovisno o svojim godinama, mjestu stanovanja, odnosno mikrolokaciji na kojoj žive, ističu i to često vrlo energično, da je održavanje gradske infrastrukture posao gradske uprave, a ne nešto vrijedno hvale. Oni bi u našim razgovorima kritički naglašavali da je suština dobrog vladanja gradom strukturno rješavanje problema poput onih sa sanacijom napuštenog i zagađenog industrijskog zemljišta, rješavanje pitanja industrijskih zona na kvalitetan način, pitanja vizije grada kao mjesta rada, odgovorno upravljanje otpadom, a da su pitanja održavanja infrastrukture zapravo pitanja funkciranja i odgovornosti gradskih uprava koje su se toga posla prihvatali kandidaturom i osvojenim političkim mandatima. Ti bi sugovornici često ogorčeno skretali pozornost na ruinirane krajolike i površine pod industrijskim otpadom, kao i neobičnu dinamiku razvoja grada koja prednost stavlja na uslužnu djelatnost i izgradnju trgovačkih centara, a ne na domišljanje proizvodnje, odnosno regeneracijskih aktivnosti koje bi radno aktivnom stanovništvu nudile razloge za ostanak u gradu. Osim naracija koje su se razvijale oko priča o kvaliteti života, nas je zanimala i fizička promjena koja se dogodila u gradskoj vizuri. Ta je promjena obilježje većine gradova i ekonomija u transformaciji kasnog industrijskog razdoblja nakon osamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Ona se može pratiti na mnogim lokacijama koje su temeljile svoj razvoj na proizvodnoj industriji pa su je napustile. Uzmicanje industrijskoga krajolika pred krajolicima potrošnje (High i Lewis 2007: 36) u Sisku su bili vidljivi kao nova urbana život koja privremeno dozvoljava paralelizam krajolika industrijskih ruina, krajolika potrošnje i krajolika razonode. Tako su vidljiva, filmskim rječnikom, pretapanja

u kojima se veleplakati teleoperatera lijepe na nekadašnje lučko skladište žita ili pak pogled iz perspektive koja nudi tri plana: u prvom napušten industrijski pogon, u drugom aktivno skladište za upravljanje rasutim građevinskim otpadom i skladišni bazeni, ali i trgovački centar s neonskim reklamama u trećem planu.

Reklame na silosu uz Kupu, 2017.

Uređenje šetališta, odnosno edukativno-sportsko-rekreativne staze Fuline grabe tijekom 2016. godine na sličan je način ocrтало supostojanje krajolika deindustrijalizacije, razonode, ali i krajoli-ka toksičnosti. To je mjesto tijekom 2019. godine i aktivističkog prosvjeda protiv onečišćenja postalo mjesto prijepora tipično za mjesta u kojima se sučeljavaju dvije ili više sukobljenih ideja oko svrhe nekog prostora.¹³ U ovom slučaju to su bile ideja edukacije,

¹³ HINA, "Prosvjed u Sisku: Neka svaki grad zbrinjava vlastiti otpad", 1. lipnja 2019., <https://www.24sata.hr/news/prosvjed-u-sisku-neka-svaki-grad-zbrinjava-vlastiti-otpad-632470>.

razonode i sporta i ideja ekonomskog prosperiteta kroz udomljavanje industrije upravljanja opasnim otpadom. Rekreacijske staze i umjetno jezerce nalaze se u blizini bivše kemijске industrije Radonja, na čijem su se dijelu danas smjestili pogoni Remondis medison d. o. o. za gospodarenje medicinskim otpadom iz cijele Hrvatske. Ovaj primjer sukoba i suživota vizura industrijskih ruina, industrije upravljanja otpadom i utopijskog okoliša Sportsko-rekreacijske staze (koje su i same sanirani iskop) pokazuje kako se sisačke ruine u gradskim razvojnim projektima doživljavaju kao tek faza u konstantnom procesu promjene. U slučaju Fuline grabe ruina je prihvaćena kao zaostala materijalnost strog vremena koja će se u novom dobu pretočiti u trkaču stazu i odlagalište otpada. Vizualno ignoriranje ruina koje se događa u šetnji Fulinom grabom strategija je njihove normalizacije kao faze u procesu njihova preoblikovanja. Zato ruine "ne smetaju", one su prihvaćeno naličje. U suodnosu s čistom, osvijetljenom, prostranom i organiziranim arhitekturom prostora potrošnje, zabave i sporta, predstavljaju ono što nestaje. Pritom ukazuju na procese rasta i propadanja i novi smjer razvoja. Ruine su privremeni nered kojem se vizualno suprotstavlja red organiziranog i koordiniranog prostora. One su kulisa nadirućih obrisa novih krajolika moći.

Na obzoru industrijskoga grada, u sjeni ugašenih industrijskih dimnjaka

vidjeli smo
dimnjake koji oblacima probijaju trbuhe
grad koji se širi kao tuberkuloza
vjetar bez smjera koji ne znamo imenovati
rast koji je nemoguće ograditi
(Monika Herceg, Rast, 2021).

Ožiljci industrijskog propadanja vidljivi su kao manjak, izostanak i praznina u gradskoj vizuri, kao odsutnost aktivnosti, građevina i

ljudi koji su prostor činili svrshodnim, živim i aktivnim. Osim u nedavnom potresu vizura industrijskoga krajolika Siska mijenjala se godinama nastajanjem i nestajanjem, gradnjom i rušenjem vertikalnih naglasaka kakvi su bili industrijski dimnjaci. Danas se napuštenost sisačke industrijske arhitekture i infrastrukture ogleda u gotovo sigurnom nestanku ili gašenju dimnjaka na obzoru. Dimovi tvorničkih dimnjaka, koji se inače upisuju u industrijski krajolik kao najvidljiviji i prepoznatljiv znak živuće industrije, gašeni su kako je koji pogon prestao raditi. Provjeravanje “rade li dimnjaci” ili ne i “gore li baklje” ili ne, u Sisku je često bio način praćenja aktivnost sisačke industrije i rada pogona za prerađu nafte ili rada stare Željezare. Sisački dimnjaci bili su i mjesto orientacije u prostoru. Izložba Gradskog muzeja Sisak *Tvornički dimnjaci – industrijske vertikale grada Siska* iz 2016. godine naznačila je u okviru četvrtih Dana industrijske baštine grada Siska upravo značenje “vizure dimnjaka” koja je u prošlosti i danas, kako navodi program Dana, vizualno identificirala grad Sisak kao industrijski grad.¹⁴ Ista je logika “dimnjačku vizuru” prometnula u baštinski vizualni reper 2018. godine kod predstavljanja pobjedničke dokumentacije za izradu urbanističko-arhitektonskog rješenja Interpretacijskog centra Segestica – Siscia. Tom je prigodom građanačelnica Kristina Ikić Baniček rekla:

Grad će dobiti novu vizuru i nova radna mjesta, stručnjake koji će dolaziti u naš grad i istraživati i baviti se arheologijom. Posebno me veseli što je pobjednički rad uključio i dimnjak Segestice na kojem će biti vidikovac, sačuvat ćemo ga i napraviti nešto jedinstveno za grad Sisak.¹⁵

¹⁴ Gradska muzej Sisak. 2016. “Izložba ‘Tvornički dimnjaci – industrijske vertikale grada Siska’”. Dostupno na: <https://muzej-sisak.hr/izlozbe-i-dogadanja/izlozba-tvornicki-dimnjaci-industrijske-vertikale-grada-siska/#&gid=1&pid=46>; <https://muzej-sisak.hr/izlozbe-i-dogadanja/4-dani-industrijske-bastine-grada-siska/>

¹⁵ Grad Sisak. 2018. “U Sisku se otvara jedinstveni interpretacijski centar arheološke baštine”. Dostupno na: <https://sisak.hr/u-sisku-se-stvara-jedinstveni-interpretacijski-centar-arheoloske-bastine/>

I izložba iz 2016. i pobjednička natječajna dokumentacija iz 2018. godine tvore dio naracije o “dimnjačkoj nostalgiji” s kojima se nose bivši industrijski gradovi u razgradnji starog i izgradnji novog vizualnog identiteta. Industrijska se vizura u današnjem krajoliku ruina manifestira na dva načina. To je krajolik ugašenih dimnjaka, ali i krajolik bez dimnjaka. U oba slučaja taj krajolik ne ispunjava očekivanja koja su upisana u vizure industrijskih građova i vizualna iskustva industrijskih građana. Jedan mlađi kazivač, u razgovoru o Željezari i o načinu na koji je spoznavao da je Sisak industrijski grad, navodi svoje viđenje dimnjaka:

To me tad počelo zanimati, a zapravo u djetinjstvu je jedino bilo to znanje da je deda radio u Željezari. Da ima neka Željezara, da ima neka Rafinerija. Da oni imaju dimnjake. Da je to nešto jako veliko i nešto što vidim iz daljine. Sjećam se da je jednom tata rekao da ako se ikad izgubim u gradu, samo idem prema crveno-bijelom dimnjaku. To je dimnjak od toplane. Njega se vidi s nekih punktova i iz grada. Ako njega nađem, onda ću krenuti... (istaknule autorice).

Dimnjak iz ove naracije usmjerava dijete prema kući, orijentira ga u nepoznatom, predstavlja put prema domu. Dimnjaci su vizualno i intimno uporište u vizuri grada. “Oni su nešto što se vidi iz daljine”, poput dimnjaka iz stiha sisačke pjesnikinje Monike Herteg, oni su veliki i “oblacima probijaju trbuhe”. Oni označavaju daleki, ali ipak poznati horizont.

Imaginarij “svršetka svega poznatog” i nestanka industrije u Sisku dodatno je učvršćen dvama javnim i medijski prenesenim rušenjima dimnjaka koja su se dogodila tijekom proljeća 2021. godine. Ta su rušenja nevezana za gašenje dimnjaka zaustavljenih industrijskih pogona, odnosno oni nisu srušeni zbog prestanka obavljanja svoje funkcije. Potaknuta su razornim potresom koji je, osim što je oštetio stambene prostore i javne zgrade, dovršio razgradnju industrijske vizure grada. Prvim organiziranim rušnjem koje se odvijalo u južnoj industrijskoj zoni, u tvorničkom

krugu ABS-a Sisak, nastavljen je pad sisačkih dimnjačkih vizura. Rušenje tvorničkih dimnjaka popratio je među prvima na nacionalnoj razini televizijski novinar, voditelj i urednik Zoran Šprajc u RTL emisiji Direkt. Šprajcova osebujna najava dio je mitotvornog diskursa u kojem se krah socijalističke industrije uvijek opisuje grandioznim pojmovima.

Sisačka industrijska zona, mjesto koje je nekad vrvjelo bukom, dimom, parom i radnicima iz Rafinerije i sisačke Željezare odavno je već tako tužno i ružno i napušteno, a potres je načeo i zadnje simbole nekadašnjeg industrijskog diva. Goleme stupove i dimnjake koji su počeli prijetiti urušavanjem. Pa su danas srušene dvije četrdeset i tri metra visoke betonske grdosije. Ovi dimnjaci prvi su na redu jer je njihovo rušenje organizirala tvrtka ABS u čijem je vlasništvu Željezara, ali neće biti i jedini. Oštećeno je naime još nekoliko dimnjaka u sisačkoj industrijskoj zoni koji će također uskoro biti srušeni. Kontroliranu eksploziju i moguće podrhtavanje tla izvođači su najavili dan ranije za podne, no sve se dogodilo u 17 sati, pa su detonacije i trešnja lokalne mještane protresle do kosti od straha da je u pitanju novi žestoki potres (Šprajc 2021, istaknule autorice).

Osim konstatacije o nekadašnjim vremenima u kojima su “industrijski divovi” normalizirani pojmovi i pojave, Šprajcova najava definira dimnjake kao “zadnje simbole” ere koja je prešla u nešto novo. Svojom veličinom, visinom i golemošću te betonske grdosije danas predstavljaju izgubljenu energiju nekadašnjeg industrijskog postrojenja i onako ugašeni simboliziraju definitivan kraj jugoslavenske industrijske modernizacije, ali u sebi sadrže i snagu vizualnog simboličkog uporišta koje se sad nepovratno mijenja. Videozapis toga rušenja objavio je u realnom vremenu novinar Večernjeg lista i sisački kroničar Danijel Prerad na Facebook stranici toga dnevnog lista.¹⁶ Prilog naslovljen “Na sisačkoj

¹⁶ Danijel Prerad, “Sisak: Rušenje Željezarinih dimnjaka oštećenih u potresu”, 15. veljače 2021, <https://www.facebook.com/vecernji/videos/sisak-ru-%>

Željezari srušeni dimnjaci od 43 metra stradali u potresu” potaknuo je idućih dana niz komentara. Pratitelji navedene objave Danijela Prerada komentirali su širi društveni kontekst u kojem je rušenje Željezarinih dimnjaka nalik rušenju spomenika jednog vremena. Uz očekivane emocionalne reakcije da je gledanje rušenja “žalosno” i “tužno” te da “nema više orientira”, a što je naznačio i prilog Zorana Šprajca, ili pak mnogo puta izrečene opaske kako se “sve ruši, a ništa ne gradi”, komentari Preradovih pratitelja su u velikom broju implicitno ukazivali na socijalne efekte gašenja Željezare koje su doživjeli ovim tehničkim rušenjem dimnjaka. Rušenje dimnjaka iskorišteno je kao još jedna prilika da se naglasi nekadašnja uloga Željezare u dobrobiti zajednice, pojedinih obitelji ili u individualnom iskustvu. Stoga su komentari poput “nekad se gradilo” i sjećanja “moje prvo radno mjesto, Željezara je zapošljavala 15 000 radnika [...] možda će nova da nikne”, inicirali grupnu raspravu koja je artikulirala rušenje dimnjaka kao događaj kojim Sisak neopozivo prestaje biti industrijski grad. Neki su komentari prozivali destruktivnu politiku upravljanja Željezarom, nevoljnost glavnih političkih stranaka da privatizacijskim postupkom Željezaru održe na životu. Dominantna je naracija ona koja prizor rušenja dimnjaka povezuje s osobnom sudbinom radnika Željezare i obiteljskim naslijedom rada u njoj. Pad dimnjaka istovremeno predstavlja i konačno brisanje proizvodnoga krajolika moći čiji je jedan od dva najsnažnija protagonista u Sisku bila upravo Željezara, uz sisačku Rafineriju. Nema industrije s kojom se moć povezuje izravnije od industrije željeza i čelika (Zukin 1991), a njezin slom tumači se kao pokazatelj dramatične transformacije mjesta i kraj jednog oblika življenja, rada i zajednice koja je oblikovana industrijalizacijom.

Dimnjaci, Željezara, 2021.

Dimnjaci, Željezara, 2021.

Dimnjačka vizura grada, pogled s Vidikovca na Viktorovcu, 2021.

Razgradnja grada

Ljubinko Pušić (2009) u knjizi posvećenoj transformaciji Novog Sada naznačio je vezu gradova i kriza te poistovjetio grad i zajednicu, odnosno društvo. Pušić križu koja proizlazi iz raspada Jugoslavije i tranzicije razmatra kao uzrok "razgradnje grada". Razgradnja za njega započinje kad "prestaje sretna epoha prirodnog rasta" (2009: 182). Pušić navodi kako je razdoblje od kraja Drugog svjetskog rata pa do sredine osamdesetih godina dvadesetog stoljeća za Novi Sad predstavljalo fazu "kontroliranog razvoja" grada. Tu fazu obilježavali su i jaki urbanistički kriteriji, standardi planiranja i projektiranja, kako gradskih cjelina tako i njegovih dijelova. Tu vrstu planskog mišljenja grada naziva "pozitivnom rutinom" koja je pridonosila kvaliteti života u gradu (usp. Pušić 2009: 184–185). Razvoj sisačke stanogradnje vezuje se za intenzivnu industrijalizaciju, koja je nametnula veliku potrebu za stambenim smještajem. Izgradnja stambenog smještaja započinje gotovo istodobno s izgradnjom nove Željezare 1947. godine i

trajat će do duboko u razvijeni socijalizam s investicijama u stambenu i komunalnu infrastrukturu (usp. Čakširan 2016). Sisačka je sudbina izgradnje vezana za socijalistički modernizacijski stambenograditeljski uzlet, a sudbina razgradnje jednim je dijelom slijedila putanju Novoga Sada, iako ne u svim segmentima. Posebice snažni efekti sisačke razgradnje grada nastupili su kao posljedica rata, a zatim i depopulacije izazvane zatvaranjem industrijskih pogona i s njima povezanim nestankom radnih mesta koja su Sisak činila dobrom mjestom stanovanja za industrijske radnike. Pušić navodi kako najveći broj gradova nastaje iz "nekakve ideje koja je nadilazila mogući spontanitet" (2009: 228). Ta je ideja u Sisku bila industrijska i u stvarnosti je bila povodom snažnog zamaha izgradnje grada. Deindustrializacija Siska, koja se može promatrati kao suprotnost stvaralačkoj ideji industrijske modernizacije, snažno je odredila razgradnju i utjecala na proizvodnju krajolika ruina. Veliko istraživanje Instituta Ivo Pilar, naručeno gotovo na kraju propadanja sisačke industrije, ocrtalo je socio-ekonomske efekte deindustrializacije uz ocjenu da je Sisak u trećoj fazi svojega razvoja, nakon dvije tisućitih, "grad bez jasnog modernizacijskog predloška" (Rogić 2000). Od Grada naručena, Pilarova procjena potencijala za oporavak Siska pokazala je da je on tih godina imao problema ne samo s "novim industrijskim alternativama", nego i s "novim urbanim alternativama" (*ibid.*: 30). Industrijske ruine postale su stalno mjesto promišljanja gradskih struktura te se putem njih sagledavala nova budućnost grada. Ruine su pokazivale snagu svojeg djelovanja na zajednicu i grad. Već sredinom devedesetih bilo je jasno da produktivni urbani prostori u gradu Sisku postaju neproduktivnima, živući postaju neživućim, a trgovački prostori poput tržnica pasivnim praznimama na kojima se nekad tržilo. Svi ti urbani prostori bili su veliki dio vremena zapuštani, a potom su polako postali praznine. Vidljivim manjkom kretanja te jasnih radnji i zvukova ispunjenih ljudskim radom ili životom, ruine industrije, ali i ruine grada,

pokazuju “ono čega nema” (usp. Gordon prema Edensor 2005: 158).

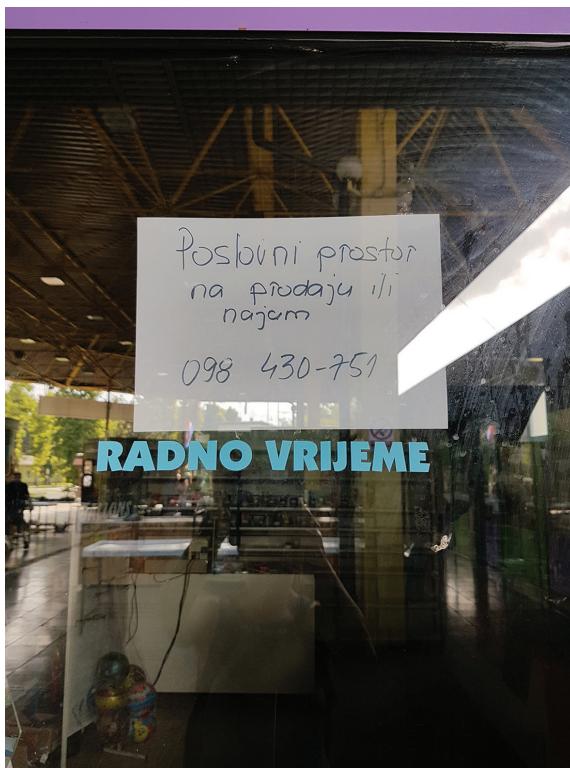
Suočavanje s razgradnjom grada koja je pratila razgradnju industrije za nas je kao istraživačice značilo i novu vrstu pažnje koju smo, osim na industrijske komplekse, počele usmjeravati i na grad. U smislu promatranja, naši su se terenski obilasci proširili s izvornih mjesta rada, sada napuštenih i polunapuštenih industrijskih ruina, na šetnje Siskom. Te šetnje nisu, dakle, više obuhvaćale samo perimetar industrijske zone. Njihov je perimetar bio znatno širi i ritualizirano se ponavljao u tri vrste šetnje. Kraća šetnja koja je obuhvaćala šetnju od Zibela preko groblja i željezničkog mosta do staroga grada, natrag put Vrbine, po šetnici, pa na stari most i do Zibela. Ići u dugu šetnju značilo je zapravo šetati Capragom. Capraške šetnje započinjale su također na Zibelu, odvajale se od glavne ceste kod Osnovne škole “Braća Bobetko” prema naselju, zatim kroz naselje do stadiona nogometnoga kluba Metalac sve do urbanih vrtova, zaobilazno do Trpimirove i Hrvojeve pa natrag južnom stranom Željezarine šume i parka, sve do parka skulptura i dalje do nekadašnje Robne kuće, odnosno današnjeg DM-a. Ta je šetnja nalikovala iscrpljujućem maršu i obuhvaćala je perimetar prve, kraće šetnje, ali se širila na grad. Takva šetnja značila je prijelaz preko željezničkog mosta, probijanje u gustiš zaraslim puteljkom do Galdovskog mosta, praćenje toka Save i prelazak na Tomićev put (nekadašnji neurbanizirani zaselak uzduž Savske obale), te završavala na gradskoj šetnici. Šetnje smo poduzimale vikendom, kao dio prijepodnevnih odlazaka na kavu u grad, ali i kao dio redovitih obilazaka grada u svrhu istraživanja, ciljano, s jasnom namjerom dokumentacije promjena ili novih ruina. Noćne šetnje bile su drukčije od dnevnih prije svega jer nisu imale utilitaran karakter i nisu se, barem spočetka, vodile istraživanjem. One su bile dio redovitog noćnog izlaska na piće u grad i posjeta omiljenim kafićima čije su se lokacije s godinama mijenjale. Noćne

i dnevne lokacije na kojima se pila kava ili išlo na piće nisu se uvijek podudarale, kao ni ljetne i zimske, no svima je zajedničko bilo to da im je prethodila šetnja Prvom, Drugom i Trećom ulicom pa niz šetnicu do noćnog odredišta.

Sve su te šetnje na kraju određivale naš doživljaj razgradnje grada, pomagale nam u prikupljanju dojmova. Grad je malen te se mogao obuhvatiti tim relativno kratkim šetnjama. Upravo prava mjera gradskog tog po veličini malog, u hrvatskim razmjerima srednjega grada, predstavljala je dio šarma Siska o kojem su govorili njegovi stanovnici kada smo ih pitale o razlozima ostanka u njemu. Činjenica da se Sisak mogao obuhvatiti hodajući uvelike je odredila našu metodologiju istraživanja. Sisak se *hodajući mogao razumjeti*. Doduše, dimenzija grada nije bila ista za nas i za njegove stanovnike. Primjerice, dio šetačkih dionica o kojima smo ranije govorile bili su gotovo nepremostiv ili nepoželjan fizički poduhvat za mnoge Siščane, bilo da idu iz centra grada put Capraga ili obrnuto. O tome su svjedočila pitanja poput “Treba li doći po vas na stanicu?” kada bismo dolazile iz Zagreba ili opaska “Ako se umorite nazovite pa da dođemo po vas”. Naše “blizine” s njihove su strane poimane kao “poprilične udaljenosti”. Naša šetnja prevodila se u “imate što hodati” ili “nahodat ćete se ako krenete pješice”.

Praksa etnografskog svjedočenja grada kroz šetnje, njegove razgradnje i transformacije, pomagala nam je u razumijevanju društvenih učinaka deindustrializacije i reakcije na deindustrializirani krajolik (usp. Potkonjak 2020). Vidljivost propadanja bilježile smo u rezidencijalnom krajoliku, gradskoj komunalnoj infrastrukturi gotovo podjednako kao i u industrijskom krajoliku u užem smislu riječi. Svaki je korak tih šetnji, bez pretjerivanja, svjedočio zapuštenim i napuštenim prostorima. Isprva smo bile zatečene brojnošću natpisa na obiteljskim kućama kojima su se oglašavale prodaje ili najam stambenog prostora u stambenim dijelovima grada. U mješovitim zonama na tržnicama, poput

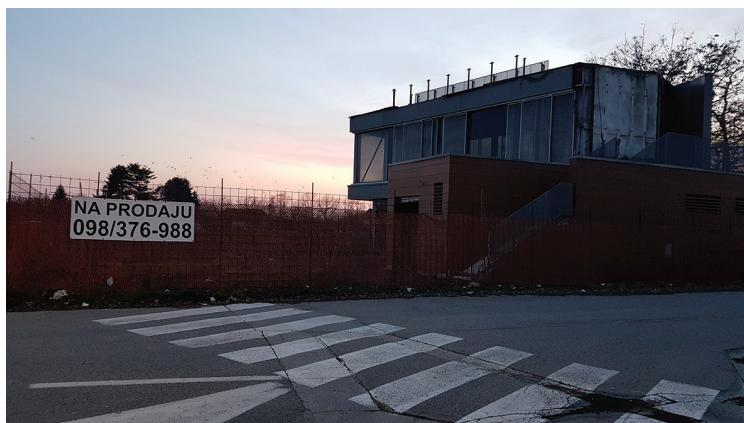
one Capraške, oglasna ploča je svjedočila o zamjeni ili prodaji stambenih prostora, a prostori tržnice zloguko su zjapili prazni ili ustupali mjesto gradskim uredima pripadajućim sportskim, rekreativnim ili karitativnim udrugama, smještenima iza izložba nekadašnjih prodajnih mjesta na tržnici. Prodavalo se i još uvijek se prodaje sve: poslovni prostori u gradu, poslovni prostori u industrijskim zonama, poslovni prostori na šetnici, poslovni prostori netom izgrađeni na obilaznici, budući poslovni prostori u zoni Tanina Gorički (nazvana po davno ugašenoj tvornici za proizvodnju tanina).

Capraška tržnica, poslovni prostor za najam ili prodaju, 2018.

Kuća na prodaju, naselje Zibel, Seljina ulica, 2018.

Napuštena izgradnja, objekt na prodaju, Rimska ulica, 2021.

Kuća na prodaju, Nazorovo šetalište, 2021.

Količina natpisa svjedočila je ne samo o napuštanju gospodarskih aktivnosti, već i o posljednjim pokušajima kapitalizacije postojećih nekretnina, koje su polako gubile na stambenoj i poslovnoj važnosti kako su se stanovnici Siska iseljavali u potrazi za boljim životom. Povoljna cijena stambenog prostora u Sisku tumačena je među Sišćanima koji su otisli iz Siska kao znak propadanja grada, ali je i shvaćana kao mogućnost za mlade obitelji koje bi ovdje mogle osigurati povoljan stambeni prostor za svega trećinu cijene kvadratnog metra prosječnog stana u Novom Zagrebu. No unatoč povoljnoj cijeni stanova i iznimnom broju poslovnih objekata koji su se nudili na tržištu nekretnina, opći je dojam bio osjećaj napuštenosti prostora i bespomoćnosti zbog pražnjenja grada. U Drugoj ulici, kako Sišćani nazivaju ulicu Stjepana i Antuna Radića, gdje živi jedna od naših sugovornica, bilo je u jednom trenutku četrdeset neiskorištenih gradskih prostora. Samo u njezinoj kući u strogom gradskom centru iznajmljivala su se tri poslovna prostora koja, kako nam je rekla u razgovoru 2019. godine, "ni sama ne može iznajmiti, kao što se ne mogu, odnosno

nemaju se kome iznajmiti niti ostalih četrdeset praznih poslovnih prostora od Grada”. Suštinski, postindustrijski krajolik bio je definiran ne samo fizički svim vrstama konkretnih ruina koje smo zatjecale u gradu, a koje su doživljavane kao nastale “propašću Željezare, lančanom reakcijom [zbog čega je] sve nestalo, sve je propalo” (M. iz intervjeta 2018), već i društvenom ruinacijom.

Zato smo, pokušavajući razumjeti “sveobuhvatni osjećaj propasti svega”, širile interes prema krajolicima propadanja u koje se polako uvlačilo sve više značenja. Krajolik industrijskog propadanja bio je vidljiviji i obuhvatniji od krajolika vezanog uz konkretni ekonomski slom specifičnih sisačkih industrija. On je obuhvaćao i krajolik fizičkog propadanja izgrađenog okoliša, krajolik osirošašenja, krajolik migracija, krajolik provincializacije.

Ruine su tako za ljude koji su ih načinili, dizajnirali, nastanjivali, kroz njih prolazili, odlučivali da ih napuste, kao i za one koji tamo više nisu bili, postale prostori u kojima se preslojilo vidljivo i nevidljivo, materijalno i nematerijalno. Pa ipak, odsustvo na koje su upućivale manifestiralo se i kao prisustvo tragova, ostataka, tihih stvari koje su zaostale u jedva prepoznatljivim ili izmaštanim predmetima (Edensor 2005: 154).

Ruine i nekrotopije

Michel Foucault je u svojem izlaganju “O drugim prostorima” (1984) [1967] groblja definirao heterotopijama, odnosno realnim drugim mjestima. Svoju heterotopologiju drugih mesta izložio je kroz nekoliko temeljnih načela. Treće i četvrto načelo kazuju da “heterotopija ima mogućnost supostaviti na jednom realnom mjestu nekoliko prostora, nekoliko mesta koja su sama po sebi nespojiva” (Foucault 1984: 6), odnosno da su “heterotopije uglavnom povezane s odsjećcima u vremenu”, što znači da se otvaraju kroz heterokronije. “Heterotopija počinje djelovati u punom

kapacitetu od trenutka kada se ljudi nađu u situaciji apsolutnog prekida sa svojim tradicionalnim vremenom” (ibid.). Poseban status grobljanskih mesta i vremena koje se vezuje uz “kvazi-vječnost” groblja, daje dobar uvod u zanimljivu umjetničku prostornu intervenciju vezanu za nestanak sisačke industrije koju je 2016. godine izveo radnik sisačke Rafinerije, kulturni i politički aktivist, “radnički kandidat za gradonačelnika Siska”, Sabahudin Aba Gašić. “Domaća umjetnost za male ljude”, kako je o projektu svojevremeno govorio jedan od naših sugovornika, na jednostavan je način posredovana najširoj izvangelijskoj gradskoj publici, a u sebi je sadržavala društveno i prostorno razumijevanje industrije i njezina značenja za grad.

Te 2016. godine smo, kao i mnogih prethodnih godina, na blagdan Svih svetih s prijateljima pohodili groblje noću. Grupa bi redovito zapalila svijeće na grobu “svoje obitelji”, a ponekad bismo, ako smo dosta rano isplanirali šetnju, zapalili svijeću viška na Augustinčićevu spomeniku “Zastava” podignutom u čast ustanka i poginulim partizanima sisačkoga kraja. Potom bismo raspravlјали hoćemo li se uspeti po hrptu tog prelijepog spomeničkog mramornog mastodonta porinutog u zemlju koji je predstavljaо najistaknutiju točku na groblju i makabristični vidi-kovac. Rasprava je zapravo bila izazov za hrabrije članove grupe da ponove mladenačko hodanje po hrptu i evociraju nelagodu koju je takvo hodanje izazivalo. Grupa bi redovito nastavila šetnju preko željezničkog mosta, Vrbinom do grada. Te, dakle, 2016. godine krenuli smo od kuće, pješice, preko Zibela i Viktorovca put groblja. Na križanju Petrinjske, Sejine i Aleje narodnih heroja susreli smo se s ostatkom grupe koja je dolazila iz drugih pravaca. Već negdje na početku šetnje kod Metalurškog fakulteta u Aleji narodnih heroja grupu je začudio niz tabli stihiski pobodenih uz rub trotoara s odštampanim imenima zatvorenih industrijskih pogona u Sisku. Te večeri nitko nije znao tko je postavio table i zapalio grobljanske svijeće. Table su uznemirile

slučajne prolaznike, a u našoj grupi potaknule razgovor o toj kulturno-političkoj subverziji kojom je stvorena nekrotopija. Ta je nekrotopija u sisačkom slučaju oprostорivanje smrti industrije izvan njezina mjesta, ona je jeka industrije i neka vrsta izmještenog ili proširenog industrijskoga krajolika na neočekivanome mjestu. Nekrotopija uspostavljena za noćne prolaznike ovim anonimnim činom, kasnije atribuiranim Sabahudinu Abi Gašiću, podignuta je kao svojevrsni *Sollemitas Omnitum Sanctorum* – spomen mučenika sisačke industrije. Prizvavši u jednu točku prostore svih izgubljenih gradskih poduzeća i industrija, Gašić je obavio ritual sjećanja na preminule sisačke industrijske pretke na netom stvorenome mjestu sjećanja. Tvornice Željezaru Sisak, Dunavski Loyd, Radonju, Metaling, Sipas Plastiku, Posavku, Brezovicu, U.R.O. Stari grad, Gramu, Tiskaru Joža Rožanković i tako redom. Radnički portal već je drugi dan objavio vijest pod naslovom “Sviće za sisačko gospodarstvo. Radnička akcija održana u spomen na propale tvornice i tisuće izgubljenih radnih mesta”. Portal, u fotodokumentaciji i reportaži iz Siska, navodi:

Akcijom su također izrazili neslaganje s politikom koja je unazad isto toliko vremena uništavala grad i pozvali na borbu za opstanak samog grada. U svrhu podsjećanja su duž Ulice Ante Kovačića postavili table s imenima propalih sisačkih firmi i zapalili lampionе, a ulicu simbolično nazvali Aleja sisačke propasti (Radnički portal 2016).

Gašićovo groblje-izvan-groblja te je večeri uznemirilo prolaznike jer je mrtve predstavio živima izvan konteksta ruina, izvan konteksta mrtve industrije, ostvarivši time “narušavanje integriranih društvenih normi vezanih uz prostor” (usp. Edensor 2005: 56). Gašić je svoju radničku akciju nedugo nakon prve intervencije preselio i korak dalje, u prostor grada, na sisačku gradsku šetnicu Slave Striegla, preimenovavši je u trominutnom videodokumentacijskom uratku u “Šetnicu sisačke industrijske

propasti”.¹⁷ Uz zvukove pjesme “Firma” benda Hladno pivo” te dojmljivi refren “Bog, domovina, nacija – svi na pod, ovo je privatizacija! Napravite mjesta za obitelji dyesta”, koje se nastavljaju riječima Zdravka Rumenovića, radnika petrokemijске industrije Dioki: “Sa žaljenjem moram konstatirat’ da ne mogu ući u firmu podignut’ sindikalnu zastavu koja mi je ostala u radnom ormaru zato što mi je firma otišla u stečaj”, u videu vidimo postavljanje tabli s imenima propalih sisačkih pogona. Gašićeva druga akcija postavljanja bijelih tabli s natpisima velikih i malih socijalističkih firmi koje su oblikovale industrijski krajolik Siska, intervencija je u postindustrijski krajolik zaborava, istovremeno umjetnička, ali ipak primarno politička radnička akcija. Iza svakoga “križa” dogodilo se transformiranje ruine u nevidljivo, u kvazivječnost. Gašićeva je akcija oblik mikropolitičke akcije, kritički rad zaognut umjetničkom dosjetkom. To je komunikativna radničko-političko-umjetnička gesta koja poziva na sjećanje na industriju, komentira njezin status, njezinu nevidljivost, izmaknutost iz obzora svakodnevice gradskog života pokazujući kako je moguće da ruina živi izvan same sebe i da je njezina prisutnost, iako u poziciji neprežaljenog pokojnika, još uvijek ovdje i važna za taj grad. Spominjući se sisačkih propalih industrija i njihovim fizičkim zazivanjem u obliku imena na križevima koji su nalik umjetničkoj instalaciji, Gašić kao da slijedi Tima Edensora u njegovoj ideji da “dok ruine uvijek predstavljaju alegorijsko otjelovljenje prošlosti te su fizički podsjetnici na ono što je nestalo, one također upućuju na sadašnjost i na budućnost kao vremenski okvir koji istodobno može biti distopijski i utopijski te pomažu da se domisli kritika sadašnjih konstelacija i potencijalnih budućnosti” (Edensor 2005: 15).

¹⁷ Sabahudin Gašić. 2016. Šetnica sisačke industrijske propasti. Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=zRZyFeWxY2w>

Akcija "Svijeća za sisačko gospodarstvo" Sabahudina Gašića,
put groblja, Aleja narodnih Heroja, Viktorovac, 2016.

Akcija "Šetnica sisačke industrijske propasti" Sabahudina Gašića,
Šetnica Slave Striegla, 2016. (fotografija: Monika Selimović)

Topografije deindustrijalizacije i industrijske ruinacije

Postindustrijski krajolik grada Siska vizualno je određen oronulom industrijskom arhitekturom i njezinom tihom transformacijom u otoke ruiniranosti prozvane industrijskim zonama. Sisačka topografija ruina obuhvaća četiri takozvane industrijske zone i ikonička mjesta industrijske ruinacije. One zaposjedaju prostore gradskih margina koje su nekoć obrubljivale urbane i stambene cjeline te činile periferiju pogodnu za razvoj i smještanje industrijskih pogona. Njihovo je pozicioniranje određeno zatečenom historijskom urbanom strukturom grada, postojećim infrastrukturnim rješenjima, razvojnim planovima, urbanom morfologijom s jedne i krajobrazom s druge strane. Nekadašnja sjeverna industrijska zona vezana je uz bivšu Teslićevu tvornicu alkohola i stakla pa potom Segesticu i današnju tvrtku pod nazivom Mlin i pekare Sisak. Ona je aktivna i danas iako je jednim svojim dijelom potpuno napuštena i devastirana. Istočna zona ili poslovna zona Tanina Gorički, koju se primarno povezuje s nekadašnjim pogonom Herbosa, odnosno još starije Radonje, danas djeluje kao lokacija tvrtki Kemokopa i Remondisa i još uvijek zadržava otočki karakter žicom ograđene industrije. U njezinu se perimetru zbrinjavaju različite vrste otpada, a napušteni ili prenamjenjeni tvornički prostori danas se mogu bolje promotriti s nasipa koji opasuje industrijsku zonu sa sjeveroistočne strane. Bivši tvornički pogon tek je dijelom u upotrebi od strane ovih dviju najznačajnijih tvrtki i samo je poneki pogon umjesto strojevima zapunjeno baliranim sijenom ili pak nagomilanim otpadima odjeće. Na prostoru pogona se mogu vidjeti i ovce koje se slobodno šeću, ali ih se okuplja u jednoj od starijih industrijskih građevina pretvorenoj u priručni stajski objekt. Tek južna industrijska zona, koja se sastoji od dva dijela – onoga koji se vezuje uz prostore bivše Željezare i naziva Južnom industrijskom zonom te drugog dijela koji se nalazi južnije od Južne industrijske zone i vezuje

se uz naselje Novo Pračno – tvori krajolik industrijskih ruina u punom smislu riječi. Broj napuštenih poslovnih i proizvodnih objekata, zanemarenih i napuštenih industrijskih prometnica, cestovnih, pružnih i drugih infrastrukturnih objekata čine ovu zonu najupečatljivijim krajolikom ruina, što zbog ogromne površine koju zaprima, a što zbog broja devastiranih objekata koji se na njemu nalaze. To je i zona kojom smo se mi bavile.

Južna industrijska zona nastala je iz gradske tvrtke Poslovna zona utemeljene 2006. godine s ciljem okrugnjivanja i reguliranja vlasničkih odnosa na području nekadašnjeg industrijskoga kompleksa Željezare Sisak. Ukupno 134 hektara zemlje u južnom dijelu grada u prigradskom naselju Caprag trebalo je postati jedinstvena industrijska zona s razvijenom infrastrukturom, a za-mišljeno je da povezivanje i upravljanje vodi navedena gradska tvrtka. Tadašnja direktorica Poslovne zone, netom poslije njezina osnivanja, izjavila je za novine:

Sisak planira preuzeti sve zemljište koje se ne koristi i nije u planu za buduću proizvodnju Valjaonice cijevi i drugih tvrtki te tome području pridodati velike komplekse zemlje u vlasništvu Grada na prostoru prigradskih naselja Crnca i Novog Pračna. Naime, Željezara Sisak u stečaju, Valjaonica cijevi Sisak, tvrtke Remont Caprag, Metaling, Felis, CIOM, Kisikana, Toplinarstvo, vlasnici su velikih kompleksa zemljišta u krugu nekadašnje Željezare (Piškor 2006).

Novinska vijest iz 2006. godine navodi da već postoji interes investitora za postojeće napuštene kapacitete, prenamjenu i obnovu postojećih proizvodnih industrijskih objekta na području Poslovne zone, najavljujući time “industrijski oporavak Siska” (*ibid.*). No taj se oporavak ipak nije dogodio, a Poslovna zona je tijekom vremena postala Gospodarska zona Sisak Jug smještena u južnom dijelu Siska i južno od naselja Caprag te se povećala opsegom kooptirajući sve veći broj zemljišnih čestica u neposrednom

okružju bivše Željezare te na koncu dosegnula površinu od oko 240 hektara. Taj jedinstveni industrijski tvornički krug je, kako se navodi u Urbanističkom planu uređenja Grada Siska, „opremljen krupnom industrijskom infrastrukturom [koji čini] razgranata mreža željezničkih kolosijeka, parovoda, industrijske vode, vodoopskrbe i odvodnje te elektroenergetskih vodova“ (Urbanistički plan uređenja gospodarske zone Sisak Jug 2015: 1). Isti plan prepoznaje da je dio te infrastrukture neiskorišten, dakle da na prostoru zone postoje nekretnine izvan gospodarske funkcije, ali i gospodarski aktivni poslovni subjekti te da čak postoji i neizgrađeni dio prostora koji „čini šuma, kao svojevrsni tampon između industrijskoga kompleksa i stambenog naselja u blizini, te zelene površine zaštitne namjene“ (ibid.). Unatoč svemu prostor južne industrijske zone napuštan je u više navrata kroz tipične redukcije u korištenju i funkcionalnosti prostora, smanjenja poslovnih i proizvodnih ciklusa, gašenjem tvornica, zatvaranjem pogona, napuštanjem prometnih i komunalnih infrastrukturnih građevina.

Redoviti odlazak u Caprag, do Željezare, za nas je istraživačice značio obilazak i konstatiranje promjena koje su se očitovalе na arhitekturi, infrastrukturi kao i u socijalnom prostoru, osjećaju mјesta. U Željezaru smo odlazile istraživački promatrati, prošetati u nedjeljno poslijepodne, posjetiti sugovornike, uključiti se u umjetnički projekt urbanih istraživača, bescilno lutati ili na točno određeno mjesto na kojem su možda nekad prije zamjećene promjene i ljudska aktivnost koju smo iz nekog istraživačkog interesa i znatiželje htjele dijakronijski popratiti. Taj repetitivni ritual dio je promatračkog razumijevanja procesa rastakanja, propadanja i promjene na prostoru južne industrijske zone. Naše šetnje i hodanje pratili su puzajuće propadanje: „Prošli put nije bilo ovoga ili onoga, zar ne? Svaki put je sve strašnije! Kao da više nikoga nije briga...“. Osvještavanje brzine i neminovnosti propadanja, kao i stalne međuigre čovjeka i industrijskog okoliša, ali

i postojanog takmičenja prirodne divljine s industrijskom infrastrukturom, bili su sastavni dijelovi šetnje industrijskim ruinama. Tijekom šetnji zatjecale smo divlje, odnosno nelegalno bageriranje metalnih ostataka nekadašnje industrijske pruge, podozrije skupljače metalnog otpada kojih smo se bojale na isti način kao što su se oni bojali nas vidjevši u nama prilazeće čuvare. Takve smo “sekundarne industrijske rudare” ostavljale da rade svoj posao i bez previše zagledavanja prolazile pored njihovih uzne-mirenih pogleda, osmjejujući im se i tek ponekad pozdravljujući gotovo uz ispriku što smo naišle, dok su oni netom prikupljeni željezni otpad odbacivali u prazno i šikarom obraslo industrijsko polje pokušavajući se zbog našeg dolaska brzo riješiti opasnog i protuzakonito stečenog tereta. I naša šetnja i njihovo “rudar-je” bile su zapravo ilegalne aktivnosti na ogradištu, čuvanom industrijskom zemljištu koje je jasno definiralo pravo pristupa vidljivim znakovima s natpisima zabranjen ulaz/prolaz. Naše kretanje tim prostorima nije doduše dospijevalo u novine koje su inače donosile reportaže o Romima u potrazi za sekundarnim metalnim otpadom. “Željezara Sisak nemoćna u ratu s Romima koji mjesečno ukradu oko 200 tona starog željeza”¹⁸ samo je jedna od njih koja se nastavljala na lokalne priče o “nemogućim capraš-kim Romima” koji su u vječnom ratu s čuvarima “kopali tunele” ispod ograda i vadili staro željezo, čisteći napuštene željezarske pogone od željeza i nakupljenog industrijskog otpada, ali i od komada tvorničkog alata i dijelova strojeva do kojih su se mogli probitи. Prijateljska upozorenja da “kradu i romska djeca i žene i odrasli muškarci, čitave obitelji”, i da su se neki Romi obogatili te da se pazimo kad idemo u šetnje jedno vrijeme su nas pratili u našim pohodima. Shvaćale smo ih kao dio urbanih priča o

¹⁸ PSD, “Željezara Sisak nemoćna u ratu s Romima koji mjesečno ukradu oko 200 tona starog željeza”, 20. rujna 2010., <https://slobodnadalmacija.hr/vijesti/hrvatska/zeljezara-sisak-nemocna-u-ratu-s-romima-koji-mjesecno-ukradu-oko-200-tona-starog-zeljeza-111812>.

ruinama koja prate deindustrijalizacijsku eru, kao lokalni urbani mit, a tek na kraju i kao djelomičnu istinu koja je svjedočila o sivoj i neformalnoj ekonomiji razvijenoj na razvalinama tvorničkoga kompleksa nekadašnje Željezare.

Dok je radila u svojoj punoj snazi, sisačka se industrija nalažila "iza ograde" i "iza žice". Ta se ograda svakodnevno otvarala u ritmu radničkih smjena, ulazaka i izlazaka brojnih ljudi. Stoga je granicu između industrije i industrijskog naselja, industrije i industrijskoga grada potrebno shvatiti kao poroznu membranu. Ona dijeli prostor, nameće pravila ponašanja i rada, života unutra i izvana, ali i spaja prostor u jedinstveno življeno iskušto života i rada u industrijskom gradu. Ipak, otkrivanje industrijskoga krajolika za neke dolazi tek nakon što on prestaje biti krajolik moći pa je etnolog Vlatko Čakširan, kojem je u fokusu rada revitalizacija industrijske baštine u Sisku, u razgovoru s nama primjetio:

Ljudi zanemaruju da je praktično pedeset posto Siska nekad bilo pod žicom. Tvornice su bile ograđene i vi u njih niste mogli ući ako niste radili. Ja se sjećam da je uvijek ispred Željezare bila velika tabla "Zabрана fotografiranja". I sad kad sam počeo ljude voditi u te pogone, što se sad tu događalo? Ja mogu reći za sebe. Kad sam ušao u riječnu luku, koja zapravo zauzima dobar dio sjevernog dijela grada, i kad sam došao do kraja, do žice, do kraja te luke koja ide do ušća Odre u Kupu, ja se okrenem i vidim vizuru grada koju nisam nikad bio vidiо. Živim tu trideset, četrdeset godina. Možete misliti kad su ovi stariji došli, pogledaju: "Isuse. Kakvi su to objekti? Što mi to imamo u Sisku?".

Međutim i sisačke industrijske ruine su većim dijelom izdvojene te ograđene i osigurane kao i nekadašnja industrija. Stoga je hodati nekadašnjim industrijskim krajolikom ponekad značilo biti zaustavljen od policijske ophodnje ili zaštitara zaposlenih u osiguranju bivših industrijskih pogona, s upozorenjem da ne

snimamo, baš kao što se nekoć sisačka strateška industrija nafte ili čelika nije smjela snimati, fotografirati, nadlijetati i ugrožavati zagledavanjem nepoželjnih znatiželjnika. Ruine se odvajaju od gradskih zona ogradom jer predstavljaju imovinu, prostorni resurs, vlasništvo koje je različito od onoga koje nad korištenjem javnih gradskih prostora imaju njegovi stanovnici. Ruine se podupiru, ograđuju žicom, trakama, natpisima upozorenja i zato jer su opasne. Otvori na njima zatvaraju se daskama kao zaštita od otuđivanja imovine, zbog slučajnih prolaznika, beskućnika i životinja. Nadziru ih digitalni policajci i profesionalno osiguranje, portirske službe. U njima se ukorjenjuje nova priroda, a ponekad nastaje nova industrijska inicijativa. Poneki se pogon reindustrijalizira u segmentu proizvodnje koji je još uvijek ekonomski isplativ ili pak zamjenjuje oblikom industrijskog prerađivačkog rada koji koristi infrastrukturu nekadašnje željezne industrije. Vremenom su se između ruina smjestile neke nove tvrtke sa svojim pogonima, pa je i njih trebalo štititi, a naši ulasci u "zone iza žice" bili su sve teži zbog novih ploča na ulazima na kojima je bilo istaknuto da je zabranjeno kretanje, zadržavanje, fotografiranje.

Zgrada nove električne peći, Južna industrijska zona, 2021.

Pogon tvrtke Oberndorfer, proizvođača AB montažnih konstrukcija, Južna industrijska zona, 2021.

To što su danas na istom mjestu ruševine i neke nove ili obnovljene zgrade pokazuje da su rast i propadanje industrije naizmjenični procesi ovovjekovnih industrijskih krajolika. Industrijski rast i industrijsko propadanje ostavljaju iza sebe čitave nizove povjesno obilježenih industrijskih izgradnji, pregradnji, nadogradnji, rušenja, napuštanja koji su nalik "gradskim palimpsestima". Industrijski palimpesti predstavljaju svojevrsnu scenografiju sukcesivnim gradnjama industrijskih zgrada kroz nekoliko faza industrijalizacije (usp. Edensor 2005: 7), a to se očito nastavlja i u postindustrijsko doba. Ruine sisačke industrije stoga nisu jednostavne ruine. One se mogu istraživati kao primjer koji u sebi sadrži znakove "napuštanja i potencijalnog budućeg razvoja" (usp. Edensor 2005: 8). One su istovremeno pokazatelj krajolika regeneracije ili investicijskog razvojnog krajolika i prostor propadanja. Ostvaruju se planiranjem industrijskih zona u gradskim

generalnim urbanističkim planovima ili u programima mjera za unapređenje stanja u prostoru. One su krajolik kojim se vlast administrativnom moći, ali i krajolik u kojem se očituje “suspensija planova” (usp. Doron prema Edensor 2005: 8). One su, nadaju se gradski upravitelji, prostor između dva jasna i markantna vizualna uporišta prošle i neke buduće industrije, između dva prostorna plana, dvije razvojne epohe. Političke izborne kampanje u Sisku tako su vječito obojene porukama kako je sadašnje stanje ruševnosti strašan, ali savladiv intermezzo između dva razdoblja uzleta, izgradnje, uspona, rekonstrukcije, razvoja.¹⁹

U južnoj industrijskoj zoni industrijske ruine predstavljaju ono što postoji između i istodobno. S jedne strane su trag strog, napuštenih industrijskih kolosijeka i pogona separacije, a s druge znak “plavog, novog” – talijanske ABS-ove čeličane, njemačke Rohrwerk Maxhütte Sisak u nekadašnjoj valjaonici bešavnih cijevi, HEP Topplinarstva, austrijskog Oberndorfova pogona za proizvodnju armiranobetonskih nosača i stupova koje se reklamira sloganom “budućnost gradnje”. Mjesto je to na kojem se otvaraju tvrtke za gospodarenje otpadom koje na ogromnim površinama i otvorenim halama sustavno prikupljaju, skladište te ponekad obrađuju različite vrste neopasnog otpada, poput C.I.O.S.-a, CA TEH-a, CE-ZA-R-a, CIAL-a, DEPOS-a, I.G.K. Reciklaže, MO&RA-e, FELIS Produkata. Uz tragove stare industrijske nastaje nova arhitektura poput zgrade budućeg incineratora ili hala koje služe za prikupljanje i preradu građevinskog, plastičnog i metalnog otpada, arhitektura koja se u vertikalnoj vizuri grada očituje kao novi reljef – brežuljkasta topografija industrije otpada.

¹⁹ V. npr. Matea Ćorić, “Dovoljno problema i bez potresa: Svi kandidati imaju svoja rješenja za Sisak, no gradonačelnica pred kamere želi samo ako se ne snimaju protukandidati”, 6. svibnja 2021., <https://dnevnik.hr/vijesti/lokalni-izbori-2021/izborna-utrka-u-sisku---650623.html>.

Spontana flora i razgradnja kao potencijal u krajoliku propadanja

Suprotno razvojnim i na rast usmjerenim očekivanjima i utilitarnim pogledima kasnoga kapitalizma koji gotovo redovito pristupa praznini nastaloj ruinacijom kao prostoru koji pruža priliku za razvoj, novo uređenje i izgradnju, odnosno priliku za redizajniranje deindustrijaliziranog urbanog okoliša, prazninama pristupaju istraživači u polju urbane ekologije i kritičke geografije. Oni razmatraju druge dimenzije praznina nastalih nakon prestanka upotrebe neke infrastrukturne, odnosno arhitektonske cjeline ili objekta te tematiziraju i problematiziraju konsekvence ideja postrasta ili odrasta. Tako, primjerice, urbani politički ekolog, kulturni i kritički geograf Matthew Gandy (2013) "prazne" prostore (engl. *empty spaces*) tretira kao priliku, ali ne za urbani arhitektonski i infrastrukturni razvoj na tragu urbane regeneracije, nego za promišljanje potencijala koje ti *marginalizirani krajolici* mogu ostvariti izvan primarne ideje obnavljanja i uređenja postojećeg izgrađenog urbanog okoliša. Gandy, naime, pokazuje da postoje i drukčije ideje i pogledi na praznine osim onih sažetih u proturječju investicijskog planiranja kroz modele koje izbor svede na pitanje hoće li investicija biti *brownfield* ili *greenfield* (2013: 1302). Dapače, Gandy naglašava da se neke od artikulacija o "praznim prostorima koji zatravljaju urbane i industrijske krajolike" mogu tretirati kao "pravci razvoja koji omogućavaju pojavu novih umjetničkih praksi, jačanje ekološke svijesti i promjene karakteristika grada" (*ibid.*). Prostori ruina, posebice industrijskih o kojima smo prethodno govorile, rijetko su tretirani kao prostori u kojima njihovo vraćanje prirodi ne bi bilo shvaćeno kao krajnje destruktivno i poružnjujuće. Također, u razgovorim koje smo vodile sa Šiščanima malo je bilo onih koji su ruinirani prostor danas marginaliziranog industrijskog predgrađa promatrali kao novi oblik tzv. "spontane flore" (*ibid.*), "neobičajenog urbanog biotopa" (Jasper 2021: 54) u koji su se smjestili kukci, pauci i ptice

te koji može poslužiti kao "terenski laboratorij" istraživačima da "spekuliraju buduću ekologiju u budućim gradovima" (Jasper 2021: 67). Malo tko od naših sugovornika nije na napuštenu industrijsku infrastrukturu gledao kao na pustoš (engl. *wasteland*), a da ne zapazi moguću afirmativnu transformaciju izgrađenog u neizgrađeno, od prostora za ljudske u prostor koji uključuje i ne-ljudsko (životinjsko, biljno).

Ono što je bitno određivalo naše šetnje industrijskim krajobrazom jest osjećaj tištine i samoće. Unatoč društvu partnera-u-šetnji, susretu s ponekim prolaznikom, zamjećivanju automobila zaustavljenog u daljini, opažanju čuvara u ophodnji i vidljivih oznaka da je prostor nadziran videokamerama koje su dale našluti nečiju prisutnost iako u fizičkoj odsutnosti, krajolik ruina bitnije je određen neaktivnošću no aktivnošću, mirovanjem no gibanjem, tišinom no zvukom. Izmicanjem reda, brisanjem čvrstih granica, širenjem divljeg zelenila – kupina, trave, niskoga grmlja, gotovo u šumu izraslog samoniklog drveća izvan nekadašnje organizirane zelene infrastrukture tvornice s parkovima, zelenim površinama u tvornici i šumskim pojasmom oko tvornice. Ruinama južne industrijske zone dominirao je osjećaj raspadanja i izvan-rednosti koji nije samo dovodio u pitanje to što radimo, kako pristupamo krajoliku, već i to kako u njemu bivamo. Svjedočenje propadanju, koje je motiviralo vizualnu evidenciju procesa, gotovo je uvijek bilo praćeno tjeskobom. Krajolik ruina – ni ružan, ni predivan (Apel 2015), ni čudan, ni gubitnički, već sve u jednom, kumulativan je intimni krajolik suočavanja s krajem jedne ideje i sunovraćivanjem jednoga krajolika moći. Taj je krajolik na neki način "zaustavljen u vremenu" (usp. Jaspers 2021: 53). Ta prividna zaustavljenost zapravo u sebi krije proces oprirođivanja kojim se iz razdoblja kontroliranog rasta prirode prelazi u nekontrolirani rast koji izmiče ideji plana i reda koji oblikuje čovjek.

Početkom dvadesetog stoljeća Georg Simmel pisao je (1958) [1911], u pokušaju da pronikne u antikvarnu fascinaciju ruinama,

o arhitektonskoj ruini kao materiji čiji se unutrašnji smisao (ideja na temelju koje je realizirana kao arhitektonska materija u prostoru) po napuštanju građevine sukobljava s načelom prirode. Simmelova, snažno oprirođena perspektiva promišljanja rui- na, najavljuje suvremena istraživanja disciplina poput okolišne povijesti koja se bavi promjenama u povjesnom imaginiranju odnosa prirodnog i izgrađenog okoliša, odnosom tehnologije proizvodnje, potrošnje, industrije, čovjeka i prirode, kao i estetskim promišljanjima i imaginiranjima kontakta dvaju okoliša. Simmelova promišljanja o arhitekturnim ruinama ukazuju da su one mesta na kojima se “balans između duha, koji je sadržan u ljudskim tvorevinama, i prirodnih sila, narušava u koristi prirode” (Simmel 1958: 379). No Simmelovo razmatranje ruina, iako naočigled primjenjivo, ipak govori o drugoj vrsti ruina i nije samim time usporedivo s ruinama i njihovim oprirođivanjem u industrijskom krajoliku. Industrijske ruine u sebi ne sadrže estetski potencijal “lijepih ruina”, čije je visoko vrednovanje opoviješćeno vremenom i društvenim idejama o vrijednom i lijepom. No one nisu zbog toga ne-ljepe. One, zajedno s prirodom, čine nešto novo. “Tako da ono umjetničko što još uvijek postoji kao trag u ruini i ono od prirode što je u ruini već zaživjelo, iz toga nastaje nova cjelina, karakteristično jedinstvo” (Simmel 1958: 380). Ta veza, koju je ovdje moguće uspostaviti između ruine, sagledane kao gubitak ili ružno, i oprirođivanja, sagledanoga kao nasilje, otvara novi prostor tumačenjima deindustrializiranoga krajolika kao nove forme ili “novog jedinstva”.

Južna industrijska zona je onkraj ideje lijepoga grada te se kao mrtva i napuštena, prazna i zastrašujuća, u naracijama mnogih Siščana ne povezuje s lijepim. Izvan je ideje o lijepoj ruini. Njezino ponovljeno oprirođivanje, koje se događa preuzimanjem nekad izgrađenih prostora od strane divljeg života, urbane i industrijske prirode – samoniklog bilja koje izrasta iz tvorničkih hala, prozora, zabata, gnijezdi se u nakupinama prašine i ruzine,

obuhvaća tračnice industrijskih pruga, brazda tvorničke pro-metnice, zatravljuje mahovinom zidove i površine nekadašnjih pogona, urasta u tkivo infrastrukture – nije isključivo ružni čin destrukcije već proces kojim se krajolik južnih industrijskih ruina pretvara u novi prirodni krajolik. Taj krajolik “novog jedinstva” ruine i prirode, pruža utočište životinjama kao njihovo novo poludivlje, poluurbano, nekad industrijsko stanište.

Tom se oprirođenom i spontanom krajoliku istodobno opiru i s njim koegzistiraju parkovne površine koje se još uvijek dijelom uređuju, odnosno priređuju kao prikladne i pripitomljene površine dizajnirane prirode ili dizajniranoga krajobraza. Riječ je o površinama koje su bile dijelom sustavne modernističke krajobrazne arhitekture Siska, bilo da su smještene u krugu Željezare Sisak ili okolo nje, u parkovima izvan kruga tvornice ili u sklopu tvorničkog naselja. Ta poludivljina, odnosno urbana divljina ili džungla označava krajolike koji su se stvorili obrašćivanjem dizajniranih javnih parkovnih površina, razrašćivanjem samoniklog žbunja, trave i niskoga grmlja nauštrb, uz dizajniranu prirodu ili preko nje. Tako se na imaginarnoj skali urbane prirode mogu naći divljim raslinjem potpuno preuzete građevine i infrastruktura, zaboravljene i poluutonule, zapuštene i urbanom prirodnom obuhvaćene lokacije. To su tvorničke hale, ceste, ali i napuštena i zarasla dječja igrališta, kao i nakupine industrijskog otpadnog materijala nastalog u pre-radi i izradi industrijskog proizvoda, gomile otpadnoga građevinskog materijala i nusproizvoda, bazeni za otpadne vode.

To da će ogromno djelo ljudske volje snagom prirode imati ikakav estetski efekt sugerira da priroda nije nikada otpustila svoje pravo na to djelo, koliko god da je ono oblikovano duhom. U svojoj materijalnosti, svojem danom obliku, ono je uvijek bilo priroda, i ako sada priroda ponovo u potpunosti zavlada njime, radi se o tome da ona samo ponovo poseže za pravom, koje je do tada bilo latentno ali kojeg se ona, takoreći, nikad nije odrekla (Simmel 1958: 382).

Spontana flora, ograđena i zarasla infrastruktura
Južne industrijske zone, 2018.

Zarasla infrastruktura Južne industrijske zone s napuštenim
pogonima u trećem planu, 2018.

Napuštena industrijska pruga,
Južna industrijska zona, 2020.

Dječja penjalica u naselju Caprag, 2019.

Nedizajnirani rast, odnosno razgradnja koja je naličje procesa javljanja spontane flore, oprirođivanja o kojem govori Simmel, a kojeg u Sisku zatičemo gotovo na svakom koraku u prostorima bivše industrije, ponekad i u prostorima stanovanja, igre, sva-kodnevne društvenosti, dio je ukupnog efekta sisačke deindu-strijalizacije. Spontana flora i oprirođivanje djelatni su procesi deindustrijalizacije koji, za razliku od socijalnih, ekonomskih i kulturnih efekata propalog modernizacijskog projekta, nisu u toj mjeri razmatrani i vrednovani u studijama urbane i radne trans-formacije uzrokovane propašću i transformacijom radno inten-zivnih industrija i industrijskih gradova.

Želja/Željezara/Caprag I.

Ja mislim da ovdje ima najmanje Siščana. Nema ni'ko!

– U ovoj zgradi. U ovom našem ulazu... Ima, ima...

– Teta Rozika. Oni su Siščani!

– Ja nju ne vidim uopšte!

– Ona je u vikendici...

– A ovo sve drugo – došlje!

Kod mene u stubištu, možda su tri četiri starosjedoci.

Sve ovo drugi – došli.

Teta Stojanka, teta Behija i ja... Mi smo najstarije!

Kod mene su sve bake, nane...

Zar to nisu bili stanovi od Željezare, prije?

– Jesu. Sve su ovo stanovi od Željezare.

Ovaj dio kompletan.

Sve.

Gore do Koreje je od Željezare.

A šta zovete Korejom?

Sad kad idete prva ulica lijevo...

Od placa gore...

Navodno se uvijek tuklo.

Ko Koreanci...

Fiju...

To je Koreja.

Ja ni ne znam kako se ta ulica zove.

Ova Branimirova, ova Krešimirova...

Ko će to popamtiti...

Ja znam Koreja i ajde zdravo!

Ruine kao krajolik umjetnosti i imaginacije

Dakle, moć imaginacije ne leži u mentalnoj reprezentaciji niti u sposobnosti konstruiranja slika prije njihove materijalizacije. Imaginiranje je pokret otvaranja, a ne zatvaranja, a ono što donosi nisu završeci nego počeci [...] Kolokvijalno rečeno, mašta je sklona lutati, tražiti ili improvizirati put; a ne slijediti nizove koraka prema unaprijed određenom cilju. U tom smislu, mašta je generativni impuls života koji je neprestano vučen naprijed nadom, obećanjem i očekivanjem njegovog nastavka (Ingold 2015: 139).

Predodžbe o industrijskim ruinama kao ružnim i neprivlačnim u oštem su sukobu s onima o pitoresknim ruinama napuštenih povijesnih gradova i građevina. Suvremene industrijske ruine i “ikonografija [njihova] propadanja” ne izazivaju osjećaje poput onih koji se vežu uz krajolike dvoraca, starih gradića ili mjesetašca (Edensor 2005: 11). One nerijetko bivaju živi podsjetnik na nedavna i u pravilu bolna osobna i kolektivna iskustva gubitka egzistencijalne sigurnosti. Nasuprot tomu estetizacija klasičnih i arhaičnih ruina računa s činjenicom da je riječ o propalim građevinama, ali samo onoliko propalim koliko je potrebno da im se možemo diviti, sentimentalizirati ih i romantizirati. Ruine su, moglo bismo reći, pitoreskne samo kada stoje kao znak dalekog i prošlog, s nama nepovezanog života ili životnog ciklusa kojeg promatramo s emocionalne distance i kojeg razumijemo kao prirodno kretanje rasta nakon kojeg slijedi očekivano starenje, pad i propadanje. Pitoreskne ruine su, kaže Edensor, ispunjene

imaginativnom estetikom i nostalgičnim snatrenjem o bukoličkoj prošlosti i baštini (2005: 11). Suočavaju nas s krajem i propašću kao melankolične estetske refleksije prošlog, prije nego makanabristični osvrti na nedavne krizne događaje i iskustva nakon kojih se nije moguće vratiti na staro. No što kada umjetnici posegnu za estetizacijom bivših industrijskih prostora, posebice kada to čine umjetnici koji su odrastali s njima i u njima te ih se sjećaju dok još nisu bili ruine. U ovom poglavljju razmatramo odgovore sisačke kreativne klase na pitanja rada, deindustrijalizacije i sisačkih industrijskih ruina. Analizirat ćemo i interpretirati pojedine radove odabranih sisačkih vizualnih umjetnika: Marijana Crtalića, Gorana Devića, Marka Tadića, Svena Sorića (Grupa M28) i Vesne Mačković.

Njihovi "estetski tekstovi" slikom, zvukom i tekstom na specifičan način odražavaju prostorne, ekonomске i socijalne učinke deindustrijalizacije u Sisku. Oni se ispisuju putem različitih kreativnih procesa stvarajući umjetnički krajolik, ali i imaginativnu geografiju deindustrijalizacije. Njihove umjetničkim postupcima stvorene reprezentacije o propasti industrije dio su političke, kulturne i društvene transformacije koju stvaraju dok istodobno o njoj govore. Shvaćanja da se "mjesta stvaraju praksama poput filmova, književnosti i glazbe" (usp. Cresswell 2015: 116), da umjetnost oblikuje predodžbe o prostoru u najširem smislu riječi putem "estetskih tekstova" i estetskih činova koji transformiraju značenje prostora (Said 1999; High i Lewis 2007: 43), da se prostor iskazuje kroz specifične forme poput radničke umjetnosti ili deindustrijalizacijske umjetnosti (usp. Linkon 2018), da se vrijeme i mjesta pamte, odnosno transgeneracijski prenose kroz slike koje u predodžbama fiksira popularna kultura sa svojim proizvodima, predmetima i idejama te da se iskustvo radničke klase i industrijskog doba fiksira u popularno-kulturnim predodžbama (High i Lewis 2007: 67), samo su neki od načina na koji se u suvremenim studijama o deindustrijalizaciji umjetnost i prostor

dovode u vezu. Nadovezujući se na navedeno, mi prostore rui- na koji stvaraju poseban umjetnički krajolik i, obrnuto, stvaranje umjetničkoga krajolika ruina kojim se djeluje na prostor, ovdje promišljamo kao čin refleksivne nostalгије (usp. Boym 2001). Ona istodobno povezuje geografiju i znanje, sjećanja i umjetnosti te estetski diskurs (usp. Said 1990: 71). Ona prepostavlja novostvoren estetski prostor deindustrijalizacije nastao na ikonografskom ocrtavanju ruina i praćenju propadanja (usp. High i Lewis 2007: 3). Slijedom toga radeve navedenih umjetnika tretiramo kao vrstu refleksivnoga kulturnog teksta, a njihove umjetničke projekte razumijemo kao proizvodni rad iz kojeg je nastao novi estetski krajolik. Taj je kulturni tekst istodobno unutar i izvan tvarnog i ispostavlja se kao umjetnička prorada prošlosti, sadašnjosti i budućnosti sisačke industrijalizacije i modernizacije. On je izraz specifične deindustrijalizacijske umjetnosti kao umjetnosti (re)akcije. Zato ruine u ovoj cjelini tumačimo kao imaginirane prostore izmještene iz fizičkog svijeta u prostor filma, zvuka, slike, izvedbe, muzejske izložbe. Takve, umjetničkim modusima, gestama, proizvodima i akcijama stvorene prostore razmatramo kao prostore za sebe i po sebi. Emancipirani od fizičkoga krajolika ruina oni (su)postoje kao umjetnički i imaginarni krajolici rui- na trajno ili privremeno. Raspršeni su, geografski smješteni, ali i geografski izmješteni, realni i zamišljeni, statični i u pokretu, opovješteni, ali i izuzeti iz povijesti. Bilježe transformaciju prostora nastalog u prošlosti, ali i komentiraju suvremene prostore stvarajući tako krajolike sjećanja, ali i krajolike sadašnjosti i antcipacije budućeg.

Svetlana Boym je, u neznatno izmijenjenom tekstu iz utjecajne knjige *The Future of Nostalgia*, u pojmovniku ključnih pojmoveva za učinke društvenih i političkih promjena s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća u istočnoj Europi – *Atlasu transformacija*, nostalgiju definirala kao “sentiment gubitka i izmještosti, ali i kao romansu s vlastitom fantazijom” (2010). Kontekst

transformacije u koji su urednici pojmovnika uveli nostalgiju, pokazuje da se radi o jednom od ključnih koncepata za razumijevanje globalne političke i kulturne topografije današnjice, koju određuju drastična preoblikovanja političkih i ekonomskih krajolika. Iz tog razloga i mi posežemo za pojmom nostalgije, koji je svoju upotrebljivost velikim dijelom pokazao u promišljanju i kritici koncepta nacionalnih država koje svoju sadašnjost grade u odnosu na "izabranu" veliku, neokaljanu i herojsku prošlost. Nama je cilj ukazati na mogućnost upotrebe pojma nostalgije u pozicioniranju umjetničkog, odnosno estetskog i imaginarnoga krajolika deindustrijalizacije uz bok stvarnim materijalnim krajoblicima ruina. Time nastojimo pokazati i da je odnos umjetnosti i umjetničke prorade deindustrijaliziranog prostora još jedan oblik suočavanja i življjenja s ruinama, reakcije na njih, kao i oblikovanje nove materijalnosti ruina izvan konkretne fizičke umještenosti. Slijedeći uvide Svetlane Boym, upletenost umjetničkih akcija u društvene, kulturne i političke dimenzije deindustrijalizacije, kao i njihovo prevrednovanje krajolika, promatramo kao "sentiment gubitka" (Boym 2010) te način odnošenja spram "osobnog, vlastitog i domaćeg" (usp. Gulin Zrnić 2006). Radi se o modalitetu brige (usp. Liboiron i dr. 2018) koji je stvoren relacijom, ali i koji stvara novu relaciju umjetnosti i krajolika deindustrijalizacije. Ta briga djeluje putem angažmana, djelovanja i komentara koji počele od zadanosti postojećeg prostora, približavaju mu se i od njega odmiču ne bi li se izgradio umjetnički prostor, prostor za umjetnost. Konstituira je nostalgija u kojoj je naglašen "radikalni i opozicijski aspekt – gdje znanje o prošlosti čini dijalektičku intervenciju u raspravama o sadašnjosti" (Strangleman 2013: 28). Odnosno, radi se o nostalgiji koja s prošlosti komunicira kao s poticajem za razumijevanje vlastite društvene, a potom i osobne i umjetničke pozicije. Tu je vrstu nostalgičnog odnosa moguće sagledati kao afektivni odnos s materijalnošću i predmetima jugoslavenskog socijalističkog modernizacijskog projekta čiji je

odvojak prema industrijalizaciji bio ključan za temeljito idejno i materijalno preoblikovanje zajednice.

[Refleksivni tip nostalгије] zadržava se na ambivalentnostima ljudske čežnje i pripadnosti i ne zazire od proturječnosti modernosti [...] ne prati jednu radnju, već istražuje načine nastanjuvanja na više mesta odjednom i zamišljanja različitih vremenskih zona. Voli detalje, a ne simbole. U najboljem slučaju može predstavljati etički i kreativni izazov, a ne samo izgovor za ponoćnu melankoliju [...] njeguje razbijene fragmente sjećanja i demoralizira prostor [...] može biti ironičan i humorističan te pokazuje da čežnja i kritičko mišljenje nisu suprotstavljeni, baš kao što nas afektivna sjećanja ne razrješuju od suosjećanja, prosuđivanja i kritičkog promišljanja (Boym 2010).

Između radikalnog i opozicijskog te refleksivnog prisjećanja umjetničke intervencije pozicioniraju se kao one koje deindustrijalizaciji ne prilaze kao fiksnom konceptu. One ne prilaze ni industrijalizaciji kao jednoznačnom fenomenu, već nerijetko slijede pitanje "je li prošlost zaista bila takva" (Davis prema Strange 2013: 28). Njihov je odnos intenzivno obilježen pokušajem poimanja uzroka i učinaka, događaja i onog što se moglo dogoditi, nastojanjem da se shvate ideje industrijske modernizacije i njihova prostorna i društvena realizacija.

Spekulacija ili refleksija modernističke vizije: mogućnosti i potencijali krajolika u radu Marka Tadića

Činu prorade i suočavanja s ruinama kao obliku stvaranja novoga krajolika rada, ali i obliku kontempliranja novih mogućnosti prostora, ovdje najprije pristupamo kroz umjetničke prakse vizualnog umjetnika Marka Tadića. U svojim radovima Tadić, i sam rođenjem vezan za Sisak, koristi fotografije, odbačene

razglednice, stare planere, kataloge i knjige te razne druge upotrebljene predmete iz druge polovice dvadesetog stoljeća kao sredstva za umjetničko komentiranje socijalističke modernističke utopije. Za interpretaciju Tadićeve refleksivne umjetnosti koristimo i intervju s njim, proveden u svrhu ovog istraživanja, kao i javno objavljene intervjue te kataloške tekstove nastale uz njegove izložbe. Bavit ćemo se trima njegovim radovima – videoanimacijama naslovljenom “1972–2004” (2016), zatim 16 mm videoradom *Events meant to be forgotten* [Događaji koje treba zaboraviti] (2017) te autorskim projektom *Speculative view* [Spekulativni pogled] koji je osmišljen za otvaranje Info centra industrijske baštine – Holandska kuća 6. prosinca 2019. Sva tri rada povezuje Gradska galerija Striegel, odnosno Alma Trauber, ravnateljica i kustosica koja je te izložbe kurirala, kao pokretač novih i radikalno promjenjenih ideja o prostoru. Navedeni radovi nastajali su u različitim vremenima te su izlagani samostalno, a potom i skupno, prolazeći naknadnu doradu, nadogradnju, preoblikovanje i rast. Razmatramo ih u njihovo inačici iz 2020. godine kroz specifičnu prizmu izvedbe u Holandskoj kući (*Speculative view*, 6. 12. 2019. – 19. 1. 2020.) i Gradskoj galeriji Streigl (*Extending the View*, [Proširivanje pogleda], 18. 12. 2020. – 30. 1. 2021). Posebice smo usmjerene na asamblaž *Speculative view*, koji je otvorio priliku da se estetskim prevrednovanjem proizvede novi imaginarij historijski već dovršenog prostora. Tadićevi objekti, crteži, kolажi i videoanimacije polaze od definitivnosti prošlog (imaju zadan vizualni predložak na koji umjetnik reagira – fotografije Siska iz 1970-ih), da bi u sljedećem koraku umjetničkom intervencijom donijeli ideju budućeg, neku vrstu obećanja budućnosti u prošlom. Izložba *Speculative view* je “pogled” upućen Sisku, njegovu imidžu, ideji, glasovima i ljudima socijalističke modernizacije. Temporalno povezivanje gradskog prostora snažno je označeno i u najavi izložbe “Sisak budućnosti odraz je njegove prošlosti”, s jasnom aluzijom da će se “slavna” urbana prošlost uvijek zrcaliti

u budućnosti ako nikako drukčije, onda kroz svoje materijalne ostatke i u mogućnostima koje ti ostaci pružaju. Tadić polazi od (za)danog mesta oblikovanog propagandnim vizualnim reprezentacijama socijalističkog moderniteta i tretira ih u smislu "mjesta-kao-podloge-za-sjećanja". Sposobnost mesta da komunicira ili "oživi prošlost u sadašnjosti i tako pridonese produkciji i reprodukciji društvenog sjećanja" (Cresswell 2015: 121) umjetnik transferira i na predmete koje koristi u radu, a koji u sebi nosi znakove prošle budućnosti (upisane kao industrijalizacija, konzumerizam, urbanizacija, socijalistički polet). U razgovoru s kuratorom Marcom Scotinijem Tadić je vezano za intervencije u *Events meant to be forgotten* izjavo:

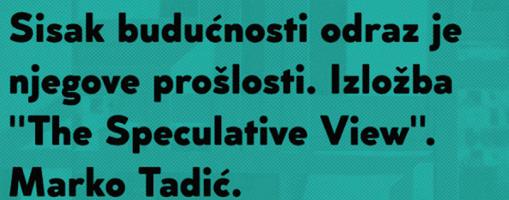
Ti objekti [fotografije], jednom uvedeni u umjetnički kontekst, postaju projekcije moguće budućnosti, podjednako poznate i daleke. Vrijeme postaje nebitno i ta djela postaju univerzalna, poput općih ideja. Ona ilustriraju što je moglo biti i što bi još moglo biti moguće.²⁰

U najavi izložbe *Speculative view* na stranicama Gradske galerije Striegl nalazi se vrlo sličan opis Tadićeve intervencije u prostor s idejom "nadopisivanja" univerzalnog budućeg vremena.

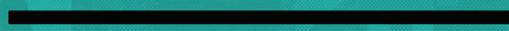
Fotografije ovim procesom [intervencijom na postojeće fotografije] postaju skice potencijalnih budućnosti i ukazuju na spremnost za poboljšanjem i promjenama. Može se primjetiti da su intervencije nevjerljatnih, nadrealnih dimenzija, sve da bi svojom nemogućnošću ukazale na naizgled nerješive probleme današnjice. Kompozicije objekata i kolaža referiraju se na ideju gradilišta i ambijenta u nastajanju.²¹

²⁰ <http://www.tadicmarko.com/web/demonumentalising-history-the-haunting-plots-of-marko-tadic-by-marco-scotini/>

²¹ <https://galerija-striegl.hr/izlozbe/marko-tadic-the-speculative-view/>

**Sisak budućnosti odraz je
njegove prošlosti. Izložba
"The Speculative View".
Marko Tadić.**

Najava izložbe "The Speculative View" Marka Tadića,
<https://mobile.twitter.com/kucasisak>

Speculative view je, dakle, spekulacija o mogućnostima već materijaliziranog, ostvarenoga krajolika, novo povezivanje s materijalnim u krajoliku, njegovo nadopisivanje i naznačivanje njegova potencijala. Tadić umjetničkom intervencijom propituje međuodnos vremena s neživim, izgrađenim prostorom nastojeći pronaći odgovore na "nerješive probleme današnjice" mimo utilitarnog preoblikovanja i regeneracije koju nudi, primjerice, baštinizacija industrije. Ta intervencija započinje gotovo dokumentaristički, traganjem za dokazima da je materijalni svijet socijalističke industrijske modernizacije, ili barem njegova ondašnja

interpretacija, postojao. Zatim, primjerice dojmljivom tehnikom kolažiranja fotografija koje se nalaze u tvorničkim monografijama, Tadić uspostavlja novu, individualnu, viziju modernizacijskih počela te stvara sasvim novi kontekst za iščitavanje kako prošlosti, tako i budućnosti. Ulaženjem u slikovne priloge monografija on kao da ponovno posjeće Sisak kroz knjige i nastavlja vizualno čitanje obećanja budućnosti. Ta se čitanja pojačavaju auditivnom intervencijom zapisa isповједnog tipa, preuzetog iz rada "1972 – 2004", te videoanimacijama.

Vremensku orientaciju koju smo naznačile kao dezorientiranu, kao onu koja se koleba između izgubljene prošlosti i besperspektivne i konzervirane sadašnjosti (usp. Potkonjak i Škokić 2020), Tadić gradi, pa i nadilazi, u imaginativnom krajoliku koji djelatno nastavlja obećanje sadržano u "mogućem" modernizacije. Optimizam modernizacijskog projekta, nedjelatan i nevidljiv u eri postrasta, kod Tadića se pokazuje kao njegov nastavak, ali prije svega kao mogućnost promišljanja i zamišljanja prostora. Njegovi umjetnički radovi nisu nikad zgotovljeni jer računaju na gledatelja i njegovu poziciju, imaginaciju i tumačenje. Fragmentarnost koja se pojavljuje u njegovu radu stoga treba shvatiti kao naznačivanje mogućnosti i potencijalnog na relaciji umjetnik – promatrač. Imaginativni krajolik stvoren u "spekulativnom pogledu" nudi tek neke od odgovara na pitanje što radimo s komadićima napuštenog sna sadržanog u obećanju socijalističke modernizacije. Spekulacija se, tako, odnosi na dozvolu da se nastavi projekt imaginiranja, ona dorađuje ideju skrivenu iza dokumentarnih snimaka i pretvara je u intimističku, pomalo i nadrealnu viziju budućnosti.

Kao evidencija izgubljenih i nestalih potencijala Tadićev videoanimacijski projekt "1972 – 2004" evocira glas radnika smješten u kronološki raspon jednog radnog staža – s početnom godinom 1972. i završnom 2004. Unutar raspona jednog *radnog vijeka* oblikuje se socijalistička industrijska radnička biografija.

Detalj s izložbe Marka Tadića "The Speculative View",
Holandska kuća, 2019.

Detalj s izložbe Marka Tadića "The Speculative View",
Holandska kuća, 2019.

Glas naratora Žarka Domazeta vodi nas kroz njegovo razumijevanje što znači rad i njegovo iskustvo radnika, kroz moderničku ulogu sisačke Željezare u razvoju grada, zajednice, školstva, stanogradnje, prometne i društvene infrastrukture. Tvornica kao generator "mogućnosti postajanja" stvarni je pokretač i protagonist naracije ograničene godinama ljudske radne biografije. Domazetova priča o socijalističkoj tvornici parnjak je priče o postajanju socijalističkim čovjekom i izgradnji socijalističke radničke mitologije (usp. Matošević 2015). Tvornica nije samo mjesto realizacije zamišljenog socijalističkog čovjeka, već realni, ali i utopistički centar koji generira društvo, zajednicu, prostor, mjesto, ideje, u kojem se postaje socijalistički radnik i udarnik. Tadić na fotografije radnika i radnih procesa u Željezari Sisak te snimke radničkog naselja i svakodnevice, preuzete iz knjiga Zlatka Čepe Željezara Sisak 1938. – 1973. te fotomonografije Sisak iz 1960. godine animacijom aplicira crteže, dok se u pozadini odvija naracija bivšeg Željezarina radnika i inovatora Domazeta. U zadnjem panoramskom kadru pretapaju se snimke Capraga s gustom šumom iza koje se propinju tvornički dimnjaci. U tom dugom kadru gubi se glas naratora i ostaju samo šumovi. Pomalo ironično ovaj rad koji je posveta industriji koja je nestala uklopljen je u izložbu *Speculative view* na otvaranju Holandske kuće, sisačkog mjesta industrijskog sjećanja s idejom revitalizacije industrijske baštine.

Videoanimacija *Events meant to be forgotten* svojom je izvedbom nastavila umjetničko promišljanje materijalnosti socijalizma. Komentirana snovitim stihovima pjesme njemačkog pjesnika Hansa Magnusa Enzensbergera znakovito nazvane *Die Verschwundenen* ili *Nestali* u hrvatskom prijevodu, prati rastakanje proizvodnih, prirodnih, svakodnevnih i simboličkih krajolika socijalizma kao prepoznatljivih slika prošlosti. Tadićeva videoanimacijska intervencija sastoji se od ulaska u kompoziciju fotografije i crtačke nadogradnje prostora već nestale stvarnosti.

Grataž tehnikom gravira fizičku površinu fotografija, istodobno naglašavajući da fotografiranih krajolika više nema, ali da se u njihovoј pozadini možda kriju nove mogućnosti života. Tako se kroz dokumentarističku značajku fotografije i artističku crtežu supostavljaju dva vremena – prošlo i buduće, a povremeno ih ispresijecaju međunaslovni “A ruined view” ili “A search for a strange passage”.

Enzensbergerovi suptilni stihovi čitani na engleskom jeziku u ritmičkoj zvukovnoj pratnji animacije posvećeni su nobelovki Nelly Sachs. Oni su ispisani kao trag strahotama nestalih u Drugom svjetskom ratu i holokaustu. Tadićev premještanje Enzensbergerovih stihoslika na slike drugih “nestalih” prostora, ljudi, osjećaja, simbola, gradova i vrijednosti, u kojima se na nekim mjestima i možda tek vičnom lokalnom oku razaznaje Sisak, djeluje kao snažna gesta intimnog osjećaja gubitka. Dramaturškim redom, počev od animacije u kojoj kroz mutno crtačko staklo autor izlaze pronadene tragove u obliku fotografija, zatim “dovršavanjem mogućnosti fotografije” animacijskim intervencijama na fotografiji, do nizanja slika jedne zajednice, društva, ekonomije, svakodnevice i života, Tadić priopovijeda priču o nestalima koje “nije progutala zemlja. Možda zrak? [...] Zbog kojih nitko ne žali. Kojih se nitko ne sjeća” (Enzensberger prema Tadić 2020). Tim je postupkom razradio i ponovo kontekstualizirao socijalističku dokumentarnu zbilju. Naglašavajući naslovom svog projekta da se radi o događajima, ljudima, stvarima, idejama koji “trebaju biti zaboravljeni”, Tadić melankolično ocrtava nestanak povezanosti ideje grada, radnika, rada, obrazovanja i odmora s prostorom, povezanosti koja je svoju materijalnu realizaciju doživjela u modernističkom krajoliku socijalizma. Za razliku od *Speculative view*, čija spekulacija dozvoljava imaginacijama da nedovršeno dovršavaju, neizvedeno izvode, a zatečeno skrivaju, *Events meant to be forgotten* ukazuje da je potencijal događaja i ideje, čovjeka i krajolika, nepovratno nestao.

Dvostruka slika ili refleksija tranzicijskih ruina u dokumentarnim filmovima Gorana Devića

[...] industrijske ruine [...] propituju ustrajni mit o progresu
(Edensor 2005: 13).

To što se doživljaji tako postojano vežu za neko mjesto
upravo je ono zbog čega se to mjesto tako duboko pamti
(Casey prema Cresswell 2015: 120).

Goran Dević, sisački filmski autor koji živi u Zagrebu, svojim dokumentarnim filmovima sustavno ispisuje snažan i kritičan estetski tekst o društvenoj tranziciji kao posljedici deindustrializacije.²² Stoga su analize njegovih triju dokumentarnih filmova u nastavku teksta prožete opažanjima i primjedbama proizašlima iz niza, što neformalnih, što formalnih razgovora. Zanimala nas je dramaturgija pomoću koje Dević u svojim filmovima stvara umjetničke krajolike ruina te za kojim narativima pritom poseže. U fokusu naše analize su filmovi *Dvije peći za udarnika Josipa Trojka* iz 2012. godine, *Buffet Željezara* iz 2017. i film *Hrvatskog narodnog preporoda* iz 2022. godine. Sva tri filma snimljena su u Sisku na različitim lokacijama u naselju Caprag, odnosno na metonimijskom području nekadašnje Željezare, a dijele i iste protagonisti – capraške radnike i stanovnike. Interpretiramo ih kao vrstu deindustrializacijske umjetnosti koja prikazuje i prorađuje razgradnju ključnih institucija društva u jednom bivšem industrijskom gradu. Oni se ne bave tvornicom u užem smislu te riječi niti evidencijom destruktivne sile deindustrializacije na jednom specifičnom proizvodnom mjestu, već “razotkrivaju načine nastavka rada i zajednice u prostorima [ekonomskih] tranzicije” (Köhler 2018: 120). Svojim prosedeom ujedno propituju i

²² Svjesne smo da se ova ocjena može shvatiti krajnje subjektivnom ako znamo da je Dević životni partner jedne od nas, a prijatelj druge. Pa ipak ta nam činjenica, čini nam se, u ovom slučaju ide u prilog jer je Dević tijekom svih ovih istraživačkih godina u Sisku bio naš sugovornik, a u nekim situacijama i suradnik.

potvrđuju davno uspostavljenu više značnost sadržanu u pojmu Željezara, koji istodobno obuhvaća i tvornicu i naselje, zatim pojmovnu izvedenicu željezarac koja označava i radnika Željezare Sisak i stanovnika sisačkog naselja Caprag/Željezara, kao i identitetnu pripadnost radništvu. Dva su filma pretežito ekstrijerna, dok je jedan orijentiran na stambene interijere višestambene zgrade u ulici Hrvatskoga narodnog preporoda. Već samim lokacijama snimanja (tvornički pogon i gostionica, odnosno ulaz u stambenu zgradu, uređena okućnica i stanovi) filmovi se dijele na one koji zahvaćaju javni život nasuprot onom kojeg zanima privatna svakodnevica. Međutim, sva tri povezuje pričanje priče o sisačkoj deindustrijalizaciji kao društvenom fenomenu. Stoga je moguće, unatoč tome što se Dević u gotovo svim svojim filmovima neprestano vraća Sisku, govoriti i o svojevrsnom triptihu, odnosno tematski zaokruženoj trilogiji o raspadu tvornice – mesta rada, *buffeta* – mjesta protočne i privremene radničke društvenosti te stambene zgrade – mjesta radničkog, organiziranog društvenog stanovanja u kojem danas većinom žive stari ljudi. Tim je tročlanim dokumentarnim serijalom Dević uspostavio vezu između grada i umjetnosti karakterističnu za filmsku popularnu kulturu, u kojoj je grad ne samo lokacija zbivanja, već “centralno mjesto u razvoju samog narativa” (Banić Grubišić 2018: 137–138). Odnosno, koristio je te osnaživao vezu između okoliša i krajolika s jedne strane i umjetnosti s druge strane. U slučaju Devićeva filmskoga krajolika, krajolik i okoliš nisu puka scenografija za oduvijanje naracije, već su međusobno prožeti i uvjetovani izgrađeni i prirodni prostori koji postaju prirodna i društvena pozornica. Tom su međusobnom ovisnošću njegovi filmski krajolici postali prostori za sebe, u kojima je moguće ostvariti i komentirati širu sliku. Filmovi otvaraju priliku za analizu kulturne reprezentacije prirode, prostora i mjesta, njihova međuodnosa, kao i odnosa prema društvenim trendovima i ideologijama, odnosno tehnologijama (Gandy 2003; Lukinbeal 2005). Tako je u Devićevu filmskom krajoliku koji se preklapa s realnim krajolikom, ali u njega i

intervenira, moguće prepoznati novi oblik imaginarnoga krajobra u kojem se trenutačno stanje raspadanja postindustrijskih ruina fiksira u trajno.

Deindustrijalizirani grad javlja se u mnogim dokumentarnim filmovima, baš kao i u antropološkim istraživanjima, kao dobro mjesto za dokumentiranje učinaka ekonomske transformacije – bijega kapitala i seljenja proizvodnih tehnologija, uloge korporativne hegemonije u rastakanju sindikalnih pokreta i sindikalne borbe, raspada radničke zajednice, nestanka osjećaja dobrobiti i sigurnosti za šиру industrijsku zajednicu, propadanja industrijskih naselja i nestanka srednje klase (v. Low 2005: 12). Tri dokumentarna dijela deindustrijalizacijskog Devićeva opusa o Sisku koja smo ovdje izdvojile, imaginiranje su triju uporišta socijalističkog industrijskog i modernizacijskog projekta – izgradnje, a potom i postindustrijske razgradnje čovjeka, društva i industrije. Izgradnja i razgradnja središnja su os oko koje se raspliću Devićeve filmske priče o industrijalizaciji i deindustrijalizaciji Siska, njegovoj tranziciji od grada i prostora obilježenog industrijom preko grada u kojem je ta ista industrija nestala do pokušaja da se imaginira prostor budućnosti. Rastakanje ekonomije, političkog i društvenosti, kao temeljni efekti ekonomske tranzicije i postindustrijske ere nekoć prosperitetnog jugoslavenskog industrijskoga grada, u Devićevim filmovima konkretizirani su ruinama “institucija” tvornice, radničkog *buffeta* i radničke stambene zgrade. Međutim, konflikti koji nastaju zbog tih ruinacija u njegovu se filmskom krajoliku ne narativiziraju kao globalni klasni sukob, opća kritika kapitalizma ili nove neoliberalne ideologije, već kao lokalno iskustvo tih sukoba, osobno iskustvo deindustrijalizacije temeljeno baš u tom krajoliku i baš na tom mjestu (usp. Linkon 2018: 121).

“Svaki kadar moga filma u Željezari je direktna negacija uspjeha projekta socijalističke modernizacije”. Tim je riječima Dević naznačio svoju kritičku poziciju, ključnu za formiranje njegova estetskog teksta. Film na koji se referira njegova izjava, Dvije peći

za udarnika Josipa Trojka, prati rastavljanje Siemens-Martinove peći i pokušaj izgradnje nove čeličane s novom peći koju je finansirao američki investitor tijekom 2011. godine u pogonu stare Željezare. Film posvećen udarniku Josipu Trojku, kojeg susrećemo u posljednjim kadrovima dokumentarca, pomoću arhivskih snimaka postavlja okvire priče o "ljudima koji su prošlost". Dvije peći, kako kazuje naslov, pričaju priču o prošlosti i sadašnjosti proizvodne industrije. Filmski zvukovi koji podcrtavaju sliku padaju riječima Josipa Broza Tita, spikerima filmskih žurnala, društvenim komentatorima i govorima socijalističkih političara u različitim prigodama. Zvučnim krajolikom film predstavlja obećanja modernističke i industrijske utopije koju ostvaruje mladi socijalizam i radnička klasa.

Mi ne možemo gledati samo u kilogramima čelika, mi moramo gledati kako se u fabrikama kuju novi socijalistički građani i radnički ljudi [...] Danas će kod nas, u našim fabrikama upravljati sami radnici. Oni će znati za što rade i za što će se upotrebljavati rezultati njihovog rada. Oni će sami određivati kako i koliko raditi [...] Potrebno je savladati zaostalost, potrebno je dići seljake na nivo svjesnih industrijskih radnika koji će shvatiti svoje dužnosti, ali i svoja prava graditelja socijalizma (Josip Broz Tito u Dević 2012, istaknule autorice).

I dok filmskim zvukolikom dominira obećanje prosperiteta, apel izgradnje, poziv na odgovornost i moralni samoprijegor nastajućeg industrijskoga građanina koji se budi iz zemlje zaostalih seljaka kako bi izgradio život po svojoj mjeri, slikovni zapis filma oblikuje i priziva krajolik razgradnje. U prvoj filmskoj cjelini posvećenoj "Prvoj peći za udarnika Josipa Trojka" filmska slika bilježi destrukciju: razgradnju, rezanje, demontažu i odvoženje stare Siemens-Martinove peći. U prijelazu na drugu cjelinu posvećenu "Drugoj peći za udarnika Josipa Trojka" filmski je zvuk ipak najavio prve posrtaje socijalizma: štrajkove, odlazak mlađih radnika, ekonomsku rekonstrukciju. Druga cjelina filma slikovno se nastavlja izvozom stare

peći iz pogona i ulaskom nove peći u prostore novoizgrađene hale. Oba krajolika, onaj stari i industrijski i onaj koji ga smjenjuje – reindustrijalizirani, povezuje zvukolik modernizacijskog uzleta i industrijskih obećanja socijalizma. Tranzicijska reindustrijalizacija tom je gestom stavljena u kontekst socijalističkog projekta, a zahvat novog modernizacijskog ciklusa približen idealima i optimizmu socijalističke industrijalizacije. Supostavljući zvuk optimizma i sliku razgradnje stare peći, odnosno sliku izgradnje nove uz zvukove prošlosti za koje znamo da su već potrošeni kao progresivistička obećanja, Dević propituje obećanje i konkretizaciju uspjeha modernizacijskih zahvata socijalizma i onoga što slijedi kao novo tranzicijsko obećanje. Snaga obećanja sadržana u govoru Josipa Broza Tita, podcrtava “agensnost ruina ‘koje se sjećaju’ i omogućava “ne samo slikovito oživotvorene ‘življenih prošlosti’ već alegoričnu reprezentaciju sjećanja na gubitak” (Stewart prema Edensor 2005: 140). Andrea Matošević u svojoj analizi filma *Dvije peći* ističe da Devićovo suprotstavljanje prošlog i sadašnjeg nema sintezu, “evoluciju i nadvladavanje” koji bi imali proizaći iz opozicije” već predstavlja “umrvljenje ideje industrijskog modernizma” (Matošević 2015: 187–188).

Dvije peći prvi je film oblikovan kroz ideju dvostrukе slike u kojem se preklapanje i supostavljanje koriste kao filmsko sredstvo, ali i kao načelo promišljanja efekata modernizacije i industrijalizacije. Pritom koncept dvostrukе slike za Devića označava materijalnu istodobnost ruine i ideje sadržane u nekadašnjoj arhitektonskoj formi. Dvostruka slika za ovog autora jest umjetnički postupak i intelektualni okvir koji zatečenom krajoliku, zapuštenim idejama, otiscima prošlosti te novim krajolicima i novim idejama dozvoljava da umjetnički komuniciraju, da supostoje i da se preklapaju. Dvostruka slika zahvaća miješanje prošlog i ovoga sada, izgrađenog i srušenog, realnog i zamišljenoga krajolika, zamjenjuje i preklapa krajolik socijalističke utopije s krajolikom korporativnoga kapitalizma. U njoj se navješćuje promjena u krajoliku koji postaje prostor društvene patnje i izostale radničke i političke borbe.

Devićovo praćenje efekata deindustrijalizacije i bilježenje “dvo-slika” deindustrijaliziranoga grada nastavlja se izvan tvorničkoga kruga, u drugom ovdje komentiranom filmu naslova *Buffet Željezara*. Nekadašnji industrijski građanin kojeg je zvučno portretirao Josip Broz Tito u prvom Devićevu filmu protagonist je i nositelj filma *Buffet* snimljenog na lokaciji zadnje autobusne stanice – autobusnog okretišta u naselju Caprag. Dokumentarni film obuhvaća posljednje dane rada lokalne radničke gostione koja se nalazila na ulazu u nekadašnju Željezaru. Gostioničku estetiku kasnoga socijalizma, koju pozajmimo i pod pojmovima stoj-bar, *buffet*, bife, kakve pamte socijalistički, ali i drugi industrijski gradovi i koja se na specifičnoj lokaciji po uređenju i klijenteli preklapa s tipičnom kolodvorskrom gostionom, Dević prati zaticajnom kamerom, promatruјuci slučajne prolaznike koji “nemjesto” posjećuju i zaposjedaju iz različitih razloga. Društveno iskustvo deindustrijalizacije portretirano je u dramaturškom vremenu od tri dana, u kojima se kondenziraju suočavanja s krajem rada, epohe, životne dionice, života kakvog su poznivali vlasnici gostionice Erna i Đevad i njihovi posjetitelji. Nostalgični je to lament o “bitkama bivših radnika i njihovih obitelji, u tipično depresivnom i postindustrijskom ambijentu” (Edensor 2005: 39), odnosno realistička konstatacija kraja jedne ere prebačena na obiteljski portret vlasnika gostione s kraja grada. Susjedstvo sisačke Željezare i svakodnevica nekadašnjih radnika, slučajnih putnika i stanara naselja Caprag raspliće se kroz susrete vlasnika gostionice i namjernika. *Buffet*, nekada prepun smjenskih radnika, sada pohodi pokoji poznanik, prijatelj, bivši radnik, umirovljenik, netko koji čeka autobus gradske linije ili pacijent koji čeka na red kod liječnice u obližnjem Domu zdravlja, nekadašnjoj radničkoj ambulanti. Film je satkan od razgovora vlasnika s gostima o uobičajenim sisačkim problemima: vremenu “kad je Bog hodao zemljom i kad se imalo novaca”, o zatvaranju Željezare i prodaji za kunu, o tridesetpetogodišnjem radnom vijeku u čeličani, o ukidanju autobusnih linija za Dvor, Dubicu, Kostajnicu,

o iseljavanju ljudi iz Siska, o zatvaranju obližnjih kioska, o birou za nezaposlene, pravu na mirovinu i pravu na socijalnu pomoć. O tome da nema nijednog sindikata, da sindikat nikoga ne može zaštititi, o poslodavcu koji čovjeka može otpustiti bez ikakvog obrazloženja, o migrantima koji dolaze i o tome što je to socijalna država, o odlascima u Njemačku i teškim rastancima; o tome da su kolodvor i ulaz u Željezaru prazni, da "nema nikoga. Žive duše", kako kaže Erna, vlasnica Buffeta; o tome da su se tu "nekad znali sudarat", da se nije moglo proći". Film *Buffet* je film opserviranja deindustrijaliziranog nemjesta u kojem se talože naracije o prošlosti, sjećanja gostiju o tome što su radili, ali i što su željeli raditi. To je doslovni i imaginarni prostor gubitka koji podsjeća koliko je vrijedio i što je omogućavao plaćeni rad (usp. Linkon 2018: 38). Film je to beznađa i prisjećanja na industriju koja se teško može svjedočiti slikama industrijalizacije ili industrijske ruinacije. Autor u njemu zamjetno izostavlja vizualno portretiranje industrijskoga krajolika kako bi uspostavio umjetnički krajolik deindustrijalizacije kao kritički krajolik sjećanja.

Prizor iz dokumentarnog filma *Buffet Željezara*,
2017., režija Goran Dević.

I posljednji Devičev film koji analiziramo orijentiran je na ono što izmiče, što je nestalo i fizički i simbolički. Njime nastavlja bilježiti intimni krajolik deindustrijalizacije kroz portrete stanara stambene zgrade. Film neobičnog naslova Hrvatskog narodnog preporoda (HNP) nastaje motiviran izradom murala na bočnoj fasadi višestambene zgrade u ulici Hrvatskoga narodnog preporoda u Capragu. Snimanje toga filma pratili smo tijekom ljeta 2018. godine te provodile intervjuje s izabranim protagonistima filma u svrhu vlastitog istraživanja, a u filmu je jedna od nas sudjelovala i kao istraživačica i terenska antropologinja. Naslova preuzetog od imena ulice film je posljednja cjelina u Devičevoj deindustrijalizacijskoj “trilogiji”. I kronološki posljednji u autorovu opusu film o sisačkom naselju i jednoj zgradi sniman je sa stana rim capraške stambene zgrade s ulazima broj 10, 6 i 4. Oni prate aktivnosti vezane uz projekt Festival ulične umjetnosti Re:Think Sisak u sklopu kojeg se svake godine zgrade oslikavaju muralima kao dio “ponovnog” promišljanja sisačkog javnog prostora kroz umjetničke intervencije”.

Murali na pročeljima zgrada sve više dobivaju na važnosti u većim urbanim središtima, ali ni manji gradovi ne zaostaju po tom pitanju pa tako ni Sisak. Projekt je nastao prvenstveno iz želje da se **Sisku i Siščanima** ponudi drugačiji oblik umjetnosti, odnosno da se upravo u Sisku oformi svojevrsna “galerija na otvorenom”. Uz potrebu za **uljepšavanjem** dotrajalih ili neuglednih površina, primarna misao vodilja organizacijskog tima Re:Thinka bila je potreba za promjenom negativne slike Siska kakva je godinama plasirana u medije. Na kraju, čitav ovaj **festival** poklon je građanima Siska (Festival ulične umjetnosti Re:Think Sisak 2020, istaknuto u originalu).

Film HNP započinje kolažem arhivskih snimaka iz dokumentarnih reportaža Televizije Zagreb iz 1965. godine, naslovjenih *Oko tvornice* *nikao je grad i Grad željeza*. Narativna linija prati arhivske snimke te opisuje industrijski uzlet koji prati modernizacija,

elektrifikacija i urbanizacija. Taj se uzlet poistovjećuje s izgradnjom socijalizma i socijalističkog čovjeka, o čemu u filmu HNP svjedoči tekst televizijske scenaristice i spisateljice za djecu Palme Katalinić, koji u *off-u* prati arhivske snimke:

Stotine u svako jutro, popodne, noću nakon osmosatnog rada napuštaju pogone giganta Željezare Sisak i odlaze kućama. Put mnoge vodi do željezničke stanice i onda dalje u svim pravcima. I ovako svaki dan. Vlakom od sela do tvornice, dugi sati rada, a onda opet putovanje. Polovina od dvadeset i četiri sata prođe sigurno u tvornici i na kolosijecima i cestama. Kolosijeci i ceste žive ritam tvorničkih smjena. Kad jedna smjena ustupa mjesto drugoj, tada ovdje sve uzavri, a zatim se smiri. Vlakovi ponesu pospane i umorne do njihovih sela i naselja, a tamo što ih čeka – odmor ili opet posao?!

Još prije mnogo godina kad je Željezara, danas jedan od najvećih industrijskih giganata Jugoslavije, bila tek jedno veće poduzeće, počelo je oko nje nicati naselje. Po uzoru na predratna radnička naselja, radile su se i ovdje tipske prizemnice. Takve, jednake, skučene, zamišljene bez mašte, nizale su se jedna do druge u sumorno sivo naselje, u sjeni tvorničkih dimnjaka. Ali i ovakvo značilo je mnogo. Mnogo oslobođenog vremena nakon napornog rada. Mala Željezara rasla je i raste u godinama poslijeratnog industrijskog poleta u golemi metalurški kombinat. Od jedne visoke peći, tri, i četvrtu su u pokusnom pogonu. Čeličana, valjaonica, pogon bešavnih i šavnih cijevi, pogon prerade. Željezara će rasti i dalje, modernizirati se i usavršavat će se proizvodni proces ali bez obzira na to bit će tu uvijek napornih, teških poslova koji od čovjeka traže mnogo, koji iscrpljuju. I *radnik, danas upravljač*, ne brine samo za rast svog poduzeća, za poboljšanje uvjeta rada, nego i za svoj udobniji život. Evo slike tih nastojanja. Novo, moderno, svjetlo naselje na prostoru donedavno pod starom posavskom šumom.

Čitav grad s nekoliko hiljada stanovnika. Grad asfalta i bučnog prometa, grad parkova i zelenih površina. Grad koji se jednom stranom gotovo naslonio na tvornicu, a drugom tone u tišinu

šume. Suvremeno uređeno, suvremeno organizirano naselje. Jedan između nekoliko stotina stanova za samce [...] Dvosobni i trosobni porodični stanovi... Željezara zapošljava preko šest hiljada radnika, a broj ovakvih stanova već je odavna prešao hiljadu i povećava se iz dana u dan. Želite li autobusom ili vla-kom doći ovamo, zatražit ćete kartu za Sisak predgrađe. Zar je u našoj svijesti riječ predgrađe zazivalo ikad ovaku sliku? To je uvijek bio dio grada nalik na selo, niskih kuća, slabo organiziranih ulica s oblicima života koji nisu ni gradski, ni seoski. Da! To je bilo! Nekadašnja predgrađa danas najviše odražavaju suvremenim rast grada i proces industrijalizacije. Odavde šetajući ulicama možemo pratiti kako je grad rastao u vremenu otimajući od šume sve veći dio prostora. Ali i više od te njegove vanjske slike nas zanima kako taj grad živi, što sačinjava njegov organizam, kako on funkcioniра? Kako je i po čemu to prava životna zajednica ljudi? (Oko tvornice nikao je grad u Dević HNP 2022, istaknule autorice).

Umjetnički krajolik deindustrijalizirane zajednice Dević konceptualizira kao odgovor na pitanja iz posljednje rečenice uvoda u film. Kako je to [Caprag] i po čemu prava životna zajednica? Šezdeset godina od arhivskih snimki naselja u izgradnji, koje je načinila ondašnja Televizija Zagreb, izgrađena radnička zajednica postala je deindustrijalizirana zajednica umirovljenika. Susjedi u nekadašnjem industrijskom naselju vođeni ritmom penzije, žive zadnje dane u svojem radničkom domu, raspravljuju s nezaposlenom odraslošću djecom, vode prijateljske razgovore sa susjedama umirovljenicama poput njih samih, brinu o svojoj bolesnoj djeci, brinu o susjedima, pregledavaju kataloge Plodina prateći popuste i planiraju kupnju povoljnijih poklona za unučad. Usporedo, u zgradu u kojoj se stanari više i ne poznaju useljavaju se obitelji azilanata po posebnim državnim programima skrbi. Tako su se u jednom trenutku u istoj zgradi našli muslimanska obitelj kojoj nikako ne odgovara smještaj, samac s tetoviranom svastikom na ruci, jedva pokretna starica i bivša radnica u Željezarini Institutu

za metalurgiju koja čeka odlazak u dom umirovljenika, obitelj s bolesnim sinom i niz drugih društveno marginaliziranih protagonistova filma. Njihov se društveni život oblikuje oko razgovora o Merhametovoju pučkoj kuhinji, beskućnicima koji koriste tavanske i podrumske prostore njihove zgrade, u čuđenju nad sudbinom beskućnika nekadašnjeg radnika Željezare koji, iako ima mirovinu, nema gdje stanovati, u susjedskom nadzoru stranaca i prolaznika, razmišljanjima o "nekadašnjem sistemu", o vremenu "dok je radila Željezara" i dok "je sve to bilo puno [ljudi]" i kako su "danас ostali samo starci", u praćenju oslikavanja fasade koje postaje privremeni poticaj za okupljanje i druženje. U filmu se suptilno prikazuje i rodna dimenzija konfliktnog odnosa majki i odraslih sinova koji neuspješno nastoje realizirati svoj radnički maskulinitet i odraslost, čime se gledatelje podsjeća "da ekonomski promjene ne mijenjaju samo strukturne uvjete, nego i identitete i odnose" (Linkon 2018: 18). Tako ispada da je film pretežito snimljen u interijerima capraške višestambene zgrade portret ljudskoga krajolika nakon progresa.

Prizor iz dokumentarnog filma Hrvatskog narodnog preporoda,
2022., režija Goran Dević.

Registriranje procesa raspadanja koji je uslijedio po padu modernizacijskog i industrijalizacijskog projekta i značenje koji tvornica kao ključni simbolički motiv ima u naracijama i vizualnom portretiranju deindustrijalizacije u ovom je filmu dobilo nastavak u problematizaciji suštinskog odnosa "industrijskog poleta", ne samo kao strategije industrijskog uzdizanja ruralne i seljačke zemlje, već i kao projekta u zajednici i projekta (pre)oblikovanja predratne ruralne zajednice. Zaista, već u poetskim rečenicama scenaristice Katalinić koje je Dević integrirao u svoj film jasno se određuje kontekst i imperativ socijalističke izgradnje koja ne obuhvaća samo malo poduzeće i njegovo pretvaranje u "giganta", nego i totalnu preobrazbu krajolika, njegovo "otimanje" od prirode (posavske šume), izgradnju zgrada, asfalta, infrastrukture željezničkog i autobusnog prometa, gomilanje ljudi u novooblikovanu predgrađu – novoorganiziranu urbanom prostoru, buku grada, rast grada. Osim poratne obnove, dizanja industrijske proizvodnje, izgradnje i industrijskog rasta, naracija o socijalizmu obuhvatnija je od klasične naracije o industrijalizaciji. I arhivsku sliku te naraciju, kao i nastavak oslikavanja socijalnog iskustva ekonomske ruinacije grada koje je uslijedilo po ekonomskom kolapsu industrije, povezuje ideja "tranzicijskog" (Köhler 2018). Osim tranzicije industrije i grada u filmu se ustrajava i na tranziciji zajednice. To više nije poletna zajednica radnika, samaca ili mlađih obitelji koji se useljavaju u svijetle i moderne stanove, već zajednica življena u postindustrijskoj tranziciji. Pretežito starije životne dobi, protagonisti Devićeva filma nisu više nositelji vizije budućnosti. Pa ipak, oni nose važan impuls za (solidaran) život svake zajednice, čine susjedstvo te nastavljaju život grada i rada na neki drukčiji način od proizvodnog. Zbog toga je moguće i o ovom Devićevu filmu govoriti kao o dvostrukoj slici. Iako u njemu nećemo naći eksplicitne znakove urbane obnove, zabilježene prakse ili projekte koji predstavljaju ostvarenje "onoga što je došlo poslije industrije", Devićeva je slika krajolika dvostruka u smislu da evidentira "ambivalentnu viziju promjene". U njoj i nadalje postoje

i rad i zajednica i grad, ali u skromnijim izvedbama. Jednako tako Devičevi krajolici nisu krajolici napuštenih prostora, dekontekstualizirani, teorijski estetizirani, lijepi u svoj ružnoći, oni nisu tip pornografske estetizacije ruina koja će živjeti od apstraktne simbolizacije ruina i nauštrb patnje, već će se javiti kao “produktivna kritika” (usp. Wells 2018: 23). Dvostruka slika kod Devića vodi se promjenama koje polaze od industrijskog otiska koji su tvornice ostavile na organizaciji grada i njegovoj oprostorenoj društvenosti. On polazi od industrijskog nasljeda kako bi se umjetnički osvrnuo na tranziciju grada, rada i zajednice čije rastakanje oblikuje kao bolnu odu krajoliku ruinacije.

(Ne)vidljivi krajolici deindustrializacije ili poništavanje zaborava u radovima Marijana Crtalića

To je karakteristika velikog broja urbanih ruina, poput onih koje su još naseljene [...]. U tim slučajevima, ono što nas sigurno začuđuje, nije da jedni ljudi uništavaju ono što su drugi ljudi napravili – to će, uostalom, učiniti priroda – već da ljudi puštaju da stvari propadaju. S ljudskog stajališta ta je indiferentnost, recimo to tako, pozitivna pasivnost kojom čovjek postaje suučesnik prirode i time jedne, prirodi inherentne, tendencije koja je zbiljski suprotna čovjekovim osnovnim interesima. [...] Takva mjesta, iz kojih nestaje život, ipak nas začuđuju kao pozornice života (Simmel 1958: 381).

Ruinu često doživljavamo kao tragičnu – ali ne i tužnu jer destrukcija ne dolazi izvan (nje same) već kao ostvarenje tendencije inherentne najdubljim slojevima postojanja onog uništenog (Simmel 1958: 382).

Sisak je grad samo po definiciji. U duhovnom smislu je bezidejna ruina (Crtalić u Konjikušić 2011).

Zagrebačko-sisački multimedijalni umjetnik Marijan Crtalić (1968. – 2020.) u prvoj je polovici dvije tisućitih započeo s umjetničkim intervencijama, akcijama i radovima koji su se pretvorili u najveći

umjetnički korpus posvećen umjetničkoj baštini Siska iz razdoblja socijalizma. U fokusu njegova rada je propitivanje sjećanja na socijalizam, obećanja progresa i rasta na prostoru grada Siska, specifično na prostoru industrijskog stambenog naselja Caprag te u okrugu tvorničkoga kompleksa bivše Željezare. Formalni intervjui s Crtalićem obavljeni su u Zagrebu 2015. godine zbog našeg istraživanja socijalističke umjetničke baštine i u studenom 2019. godine za potrebe ove knjige. S Crtalićem smo razgovarale o njegovu umjetničkom i javnom angažmanu, o umjetnosti kao zajedničkom dobru, životu u Zagrebu i povratcima u Sisak te Festivalu Željezara, koji je pokrenuo i čiji je bio umjetnički direktor. Neformalne i prijateljske razgovore o Sisku, Siščanima i umjetnosti s Marijanom Crtalićem vodile smo pri mnogim našim susretima. Posljednja takva jesenja vikend-šetnja industrijskom zonom Tanina zbila se 18. listopada 2020., šesnaest dana prije njegove smrti.

Ovdje analiziramo njegove umjetničke projekte *Nevidljivi Sisak i Razine i mete* te kratki dokumentarni film *Industrijski raj*, koji su zamišljeni kao longitudinalni projekt i izvedbeni patchwork. U njima se taj sisački umjetnik s "najlojalnijom dijasporskom" vezom sa Siskom, bavio poništavanjem zaborava. Potaknut uočenom nebrigom, zapuštanjem, padanjem u zaborav, mržnjom i nerazumiјevanjem umjetničke baštine nastale unutar Likovne kolonije Željezare Sisak, Crtalić djeluje kao Siščanin uznemiren zaboravom. Zbog toga je, koristeći javni govor, a onda i aktivistički i umjetnički, povratno uznemiravao zaborav (usp. Potkonjak 2016: 36). To poništavanje zaboravljanja "crvenog nasljeđa" (*ibid.*), pripisanog i upisanog u socijalistički umjetnički projekt Likovne kolonije Željezare Sisak, središnja je os Crtalićevo dugogodišnjeg bavljenja socijalističkom umjetničkom produkcijom, industrijskim nasljeđem i nasljeđem modernizacijskog socijalističkog projekta na prostoru Siska. Skulpture, nastale u sklopu kolonije, smještene su između radničkih stambenih zgrada u Capragu, ostvarujući

ambijentalnu intervenciju moćne industrije izvan prostora rada i produktivnosti u prostor svakodnevnog. Nastale su kao dio “pri-bližavanja umjetnosti radnom čovjeku”. Crtalića zanimaju upravo takva, nekoć jedinstvena estetska mjesta, danas pretežito shvaćena kao ostatak socijalističkog nasljeđa. Skulpturalni krajolik likovne kolonije tranziciju prolazi kroz svojevrsno prevredovanje, postajući “ekstenzija industrijske kulturne baštine” (usp. Potkonjak i Pletenac 2011: 202; Marjanić 2011). Upravo je tom sintagmom Suzana Marjanić označila i suvremene umjetničke prakse, odnosno umjetničke intervencije koje kritički progovaraju o mehanizmima zaborava i angažirano tematiziraju socijalističku industrijsku modernizaciju i s njom povezanu infrastrukturu, tvornice, naselja, umjetnička djela. Te bi se intervencije mogle nazvati modelima umjetničke brige o socijalističkom krajoliku rada, kulture i stanovanja, a kod Crtalića ih promatramo kao izgradnju imaginarnoga krajolika.

Projekti Nevidljivi Sisak. Fenomen Željezara, Razine i mete te Industrijski raj nastaju u razdoblju od otprilike pet godina, od 2007. nadalje, i dio su opsežnog dokumentacijskog, arhivskog, izvanumjetničkog terenskog istraživanja, filmskog dokumentiranja, svakodnevnog fotografskog i videosnimanja. Moguće ih je tumačiti kao cjelinu koja se pojavljuje i predstavlja kako koji dio nastaje, no koja se kroz godine sa svakom novom izložbom puni novim sadržajem. Sva tri projekta autor je predstavio kao pojedinačne izložbe, ali i skupno, za što je 2010. godine dobio nagradu T-HT-a i MSU-a. Nevidljivi Sisak. Fenomen Željezara sadrži dijelove prethodnih izložbi (tako i izložbe Razine i mete) i dokumentarni film *Industrijski raj* te je u nagrađenoj koncepciji izložba postavljena iznova, kao skupno djelo, u Muzeju suvremenе umjetnosti u Zagrebu.²³ Nevidljivi Sisak je naziv, odnosno

²³ Grad Sisak. 2010. “Nagrade sisačkim umjetnicima Crtaliću i Tadiću”. Dostupno na: <http://sisak.hr/nagrade-sisackim-umjetnicima-crtalicu-i-tadicu/>.

prefiks serije Crtalićevih izložbi, a kasnije i umjetničke organizacije, koja sredinom dvije tisućitih započinje uznemiravanjem zaborava usredotočujući se na Sisak i sisačku socijalističku baštinu. Kontinuiranim radom, kako navodi Crtalić, bavi se zbog zaštite „željezarske baštine”, a umjetničkim intervencijama praktično nastavlja i dograđuje model brige. Za svoje fotomontaže i fotokolaže koristi arhivske i nove fotografije, dokumentarnu građu modernističkog uzleta Željezare Sisak, fotografije radnika, sportskih postignuća, izgradnje, rada, tvorničkih prostora, objekata – snažne heroizacijske, omasovljene i modernističke poruke izgradnje novog svijeta i čovjeka.

Gradski muzej Siska, izložba Marijana Crtalića
„Nevidljivi Sisak – Fenomen Željezara“, <http://marijanCRTALIC.blogspot.com/2011/04/nevidljivi-sisak-invisible-sisak-2008.html>

Crtalić građu komponira i kolažira u vertikalne postere i izložbeno predstavlja u nizovima. Ti panoptički postavljeni kolaži u svim su svojim galerijskim postavama stavili promatrača u središte su očivši ga s uznemirujućim slikama odnosa tehnologije i prirode, rasta i propadanja, razvoja i destrukcije u prostoru. Taj doslovni i imaginarni krajolik, koji je fotografiski kolažiran u plakate, tvori

snoviti modernistički sociotehnološki krajolik (usp. Jasanoff i Kim 2015). On je sačinjen od sisačkih tvornica, napuštenih tvorničkih prostora, oronulih strojeva, u koje su fotomontažom insertirani različiti vidovi protoživota (bioživota), lansirnih rampi, raketa, efekta požara, eksplozija, aviona. Njime dominiraju slike antropocenoga krajolika i sociotehnološki imaginarij modernizma u koji se uvlače slike i predmeti ranih geoloških doba ili onih koje prethode industrijskom dinamizmu i ekspanziji. U najavi antropocene kritike industrijskoga krajolika i postindustrijske krize Crtalićevi imaginarni krajolici propituju značenje baštinjenog, odnos zajednice prema umjetnosti, način na koji industrijski krajolik ruina definira osjećaj prostora. Sociotehnološki snolici, dvostrukе ekspozicije onog prije i onog poslije, zamišljenog i zatečenog, mogućeg i ostvarenog, prisutnog i odsutnog koriste se kao umjetnički komentar i mehanizam iskazivanja brige kroz estetsku intervenciju u izmijenjeni industrijski krajolik. Oblikovanje začudnog prirodnoga krajolika koji se preslikava na krajolik industrijskih ruina te suvremene i napuštene industrijske pogone, priča priču o izgubljenim krajolicima ekološke i arheološke prošlosti, ali i nestalim krajolicima socijalističke industrijske modernizacije, kao sigurnim krajolicima. Umjetnički interes za širi kulturni i politički kontekst koji je proizveo krajolik ruinacije postaje svojevrsna kritika sociotehnološkoga krajolika i postindustrijskoga krajolika Siska. "Jezovitost" napuštene industrije s jedne strane te bizarnost zamišljenog prekambrijskog evolucijskog okoliša umetnutog u toksični okoliš te iste industrije s druge strane spajaju se u uništavajućem efektu industrijalizacije. Istodobne slike "bolje prošlosti", omasovljene scene rada, sporta, solidarnosti, fizičke snage i progresivnosti dio su izgradnje imaginarija obećanog prosperiteta i tehnološkog dinamizma (usp. Gandy 2003: 222).

Dokumentarni film *Industrijski raj* dio je cjeline Nevidljivi Sisak, ali funkcioniра i zasebno. Za razliku od kolaža u Nevidljivom Sisku – fenomenu Željezara i Razinama i metama, koji

su u sebi sadržavali "slike prošlih vremena", evocirali romantičnu nostalgičnost povezanu sa slikama dinamizma i prospexiteta industrijskoga kombinata Željezare Sisak ili podsjećali na destrukciju koju je taj dinamizam nosio, *Industrijski raj* (2009) gradi filmski krajolik postindustrijskog Siska u kojem značajnu ulogu ima odnos čovjeka i izgrađenog ili baštinjenog okoliša. Crtalić polako ocrtava preostatak nekadašnjeg industrijskog raja – deindustrijalizirani krajolik nekadašnjeg "tvorničkoga kruga" u sjeni dimnjaka Rafinerije i Željezare, u vrtovima siromašnih radničkih kućica, u demografski starim radničkim i industrijskim naseljima. Briga za sudbinu skulptura nastalih u sklopu Likovne kolonije u sisačkoj Željezari sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog stoljeća pojašnjava nevidljivo i podvlači modalitet nebrige. Ostarjelo stanovništvo, capraški penzioneri koji se kreću javnim prostorima gotovo ispražnjenog radničkog naselja predstavlja ljude prošlosti. "Filmske reprezentacije industrijskih ruina razotkrivaju se i preklapaju s određenim kulturnim pretpostavkama o negativnim stranama suvremenih gradova i urbanih procesa, posebice nudeći distopijsku viziju turobne budućnosti" (Edensor 2005: 35). Komponiran kao film koji estetski vrednuje zatečene skulpture – detaljem, izostankom ambijentalnog zvuka, atonalnom glazbenom pratnjom – Crtalićev uradak oblikuje se na način da pojedine skulpture prvo kontekstualizira, a potom ih na identičan montažni način dekonstruira i obezvremenjuje kao estetske kompozicije. U dramaturškom smislu narativna se os gradi oko skulptura u ambijentu infrastrukturno i arhitektonski ruiniranoga grada u kojem "izabrani" prolaznici nose scenografiju prošlosti. Uspostavljenim ritmom šetača izmjenjuju se deindustrijalizirane vizure i susreti s "generacijom koja izumire", kako navodi jedan od rijetkih sugovornika, odnosno komentatora u filmu. Ulogu ekspertnih tumača nose stanovnici, a kao "svjest filma" i nositelj iskustva preživljavanja tranzicije pojavljuje se govornik koji otvara mogućnost razmatranja sisačkih ruina u širem, globalnom kontekstu deindustrijalizacije. Protagonist koji

se pojavljuje pred kraj dokumentarnog uratka i govori engleskim jezikom ponudit će praktički autorski stav o identitetu grada i njegovo vezi s industrijom te nepovratnoj izgubljenosti te veze, ali i naznačiti mogućnosti novog "starta" Siska kroz baštinsku industriju. Film završava telopom o Likovnoj koloniji Željezare Sisak u kojem se definiraju i kontekstualiziraju apstraktne skulpture nastale u socijalizmu te ih se povezuje s vrstom korporativno organizirane umjetničke kolonije u kojoj je umjetnost nastala u suradnji s proizvodnom industrijom. Na kraju telopa ispisuje se podatak o tada aktualnom stanju restrukturiranja Željezare Sisak (2009. godina), što je i konstatacija koja dovršava Crtalićevu filmsku naraciju o kraju pogonske snage Željezare koja je oblikovala i skustveni industrijski krajolik. No možda najznačajniji aspekt filma je kontekstualizacija deindustrializiranih javnih prostora i status socijalističke umjetničke baštine nakon industrije. Osim što snažno podcrtava interakciju umjetnosti i prostora (usp. Cresswell 2015: 2) – ideju da se umjetnost razumijeva kroz prostor i da se prostor otkriva kroz industrijsku umjetnost – Crtalić naznačuje i jednu dimenziju koju ne nalazimo u prethodno analiziranim imaginarnim krajolicima. Komentiranjem gubitka simboličke veze između mjesta i ljudi uslijed društvenih i ekonomskih promjena (usp. High i Lewis 2007: 93), ali i zbog smjena generacija, Crtalić postavlja pitanje budućeg prostora koji se oblikuje zatečenom i iniciranom interakcijom skulptura i capraške djece. Kako se skustvo privrženosti mjestu gradi kroz odstanje i rad te svakodnevni život, Crtalićevo skretanje pogleda na djecu ima dvojak učinak. On registrira nove vidove interakcija u imaginarnom prostoru koji kreiraju djece u igri. No Crtalićev pogled na djecu je više od komentara dječje igre kao takve. To nije samo i jedino prostor za igru lišen konteksta deindustrializacije, već je to prostor koji postoji unatoč deindustrializaciji, nebrizi i zaboravu, odnosno reakcija je na navedeno. Posebice kada grupa djece na nečujno pitanje "gdje tu ima spomenika i tko ih je građio" zborno odgovaraju "radnici, radnici, radnici su to radili".

Tražeći i ispisujući nevidljivu topografiju sisačke Željezare izvan realiteta ruine s kojom se svaki dan susretao u deindustrijaliziranu obliku postojanja svojega grada, Crtalić je Nevidljivi Sisak – Fenomen Željezara započeo i dovršavao iz iskustva boli i opiranja. Njegova briga razvijala se kao umjetnička izvedba “nostalgije kao álgosa [čežnja za nečim što više ne postoji ili nikada nije postojalo]” (Boym 2010, istaknule autorice), kao vid refleksivne nostalgijske koja propituje, kao modalitet brige o krajoliku koji kritički komentira i traži angažman, a kao deindustrijalizirana umjetnost situira nevidljivu kulturu rada i njezine estetske efekte nakon deindustrijalizacije.

Transatlantski krajolici ruina i imaginarni zvukolik sisačkih ruina u radovima Vesne Mačković i grupe M28

Stoga, priznajući nemoć programiranja budućnosti i odvraćeni od pretresanja prošlosti okrećemo se sadašnjosti kao jedinom vremenu u koje možemo i znamo intervenirati. Kao što je budućnost pluralna tj. *mudi mnoge scenarije, u cilju nam je producirati paralelne sadašnjosti* (<https://m28.cargo.site/>).

Posljednja dva rada koja analiziramo svojom se materijalnošću razlikuju od prethodnih postindustrijskih krajolika umjetnosti. Riječ je o dvama modalitetima kreiranja imaginarnoga krajolika, radu *Pozdrav* Vesne Mačković i radu grupe M28²⁴ pod nazivom *Arhiv Koordinate 45.448927, 16.395571, id 12.6.2020.*

Rad Vesne Mačković nastaje kao završni projekt umjetničke stipendije u Robert Wilson's Watermill centru u New Yorku tijekom ljeta 2017. godine. Projekt je inspiriran videom *Pozdrav/*

²⁴ M28 je neformalni kolektiv umjetnika, istraživača i dizajnera, a čine ga Tin Dožić, Andro Giunio, Lana Grahek, Vanda Kreutz, Luana Lojić, Sara Salamon, Sven Sorić, Hrvoje Spudić, Bojan Crnić i Ana Kontrec.

Salute koji je izведен u suradnji s Anom Opalić 2014. godine i koji je 2015. godine dobio treću nagradu za suvremenu umjetnost koju dodjeljuju T-HT i MSU. Njujorška izvedba sastoji se od izgradnje umanjene replike tvorničke hale Željezare Sisak načinjene u New Yorku za ovu svrhu, a u kojoj se izvodi akcija slična onoj u originalnom projektu *Pozdrav* na lokaciji u Sisku, u jednom od pogona bivše Željezare Sisak. Dokumentarni ostaci toga projekta danas se mogu pogledati u dvama zapisima – eksperimentalnom zapisu pod nazivom “Vesnina kuća”²⁵ i follow up videu izgradnje replike hale te pripreme za performans *Pozdrav*.²⁶ Stvoreno mjesto izvedbe njujorške verzije, odnosno performans pozdrava s radom, u američkom se gradu izvodi u praznoj “Vesninoj kući”, kako se neformalno naziva scenska konstrukcija pripremljena za izvedbu drugog dijela performansa. U odnosu na originalni *Pozdrav*, koji se izvodi u stvarnoj napuštenoj tvorničkoj hali, okvir njujorške izvedbe je dekontekstualizirani bijeli izgrađeni prostor koji oponaša tvorničku halu. Ta je bjelina na svojevrstan način poništila postindustrijski okoliš bivšeg pogona i naglasak stavila na djelatan čin “pozdrava”, koji je izvela umjetnica odjevena u radno odijelo.

Izvedba njujorškog performansa obuhvaća, poput sisačkog, niz repetitivnih kretnji fokusiranih na usporene udarce čekićem o zid, kojim umjetnica/radnica razgrađuje vrijeme, ideju i prostor manualnim djelovanjem karakterističnim za teški fizički rad. Performans izведен u “Vesninoj kući” pogled usmjerava na “tijelo koje pamti”, u prostoru lišenom sjećanja i u kojem se izvodi dramatična gesta rušenja/destrukcije. Mačković svoj gestovni jezik pojašnjava: “Nabijam lažnim čekićem, žbuka otpada, u svojim mislima rušim i komunizam i kapitalizam i korupciju i činim to dva sata

²⁵ <http://www.vesnamackovic.com/en/press-clipping/2017-10-start-magazine-new-york-croatian-artist-in-creative-impulse-at-the-area-of-long-island-as-a-resident-of-great-robert-wilson/>

²⁶ <http://www.vesnamackovic.com/hr/video/izgradnja-replike-zeljezare-sisak-za-performans-pozdrav-u-watermill-centru/>

bez predaha.”²⁷ Njujorška publika Pozdrava uskraćena je za osjećaj prostora industrijske ruinacije u kojem se događa izvedba prvog, sisačkog pozdrava. Napuštanjem ruiniranog prostora i njegovom zamjenom – izgradnjom patvorine napuštenog industrijskog prostora – bijelog okvira za rad, omogućava se upisivanje industrijskog iskustva rada kao tjelesnog iskustva krhkog tijela umjetnice. Istodobno omogućava da se na “bijelo platno” upišu i deindustrializacijska bol i jezovita prisutnost “slomljenog” tijela globalnog manualnog radnika. Mačković kao da podsjeća da doživjeti krajolik rada, oživiti industrijski krajolik ne znači rekonstruirati i ponoviti industrijski prostor kao repliku fizičkog prostora, nego omogućiti reminiscenciju prizora fizičkog rada kao tjelesnog čina u anonimnosti globalne industrijske kulise. Stoga je transatlantski imaginarni krajolik sisačke Željezare mjesto otjelovljenog prisjećanja na rad, a ne toliko heritizacija prostora industrije.

Drugi rad na koji se kratko osvrćemo jest onaj Grupe M28 pod nazivom Arhiv Koordinate 45.448927, 16.395571, id 12.6.2020. u kojem Lana Grahek, Sven Sorić i Tin Dožić rematerijaliziraju sisačku Željezaru dvama postupcima. Pomoću asembliranja pronađenih ostataka i industrijske dokumentacije oni arhiviraju nekadašnju sisačku industriju kao muzejsko ovjeravanje dijela za cjelinu, komada otpadnog željeza za sisačku Željezaru, nacrt kao ideju nepostojeće materijalnosti nepostojećeg proizvoda, šum ugašene industrije kao zvučni otisak njezina nekadašnjeg rada i proizvodnje industrijske buke. Dva dijela rada, materijalni i zvukovni, bitno su različita, ali ih povezuje refleksija i stvaranje postindustrijskog umjetničkoga krajolika Željezare Sisak kao arheološkog industrijskoga krajolika i deindustrializacijskog zvukolika. Nakon otvorenja izložbe u terenski dnevnik smo zapisale:

Divna mala izložba troje ljudi koji su se, osim Svena, ovom prigodom prvi put upoznali s prostorom južnog dijela nekadašnje zone Željezare Sisak i, svatko na svoj način, pokušali oblikovati

²⁷ <http://www.vesnamackovic.com/hr/category/iz-medija/>

mali arhiv Željezare. Lana je prikupila fragmente željeznog otpada zatrpane plitko ispod hodne površine i izvukla ispod prašine dijelove arhivskoga gradiva nekadašnje tvornice. Tin i Sven napravili su *soundscape* današnjih postrojenja Željezare ABS-a i industrijskog pulsa na otvorenom prostoru (E-terenska bilježnica/dnevnička bilješka, 12. lipnja 2020., Sisak, s otvorenja izložbe).

Arhiv koordinate predstavljen je kao dokumentacijska izložba koja ocrtava suvremeni arheološki krajolik koji je tvoren predmetno i dokumentacijskom rekonstrukcijom procesa ili oblikovanja predmeta s jedne strane te *streamom* zatečenih industrijskih zvukova emitiranih "uživo", "prikupljenih", "dokumentiranih" i "otkrivenih" na prostoru južne industrijske zone. Autori izložbe na otvorenju pojašnjavaju:

Sven: Za ovu dionicu projekta nas troje se bavilo arhiviranjem nađenih elemenata unutar jednog dijela Željezare Sisak. To je najistočniji dio, neposredno uz prugu koja spaja Sisak sa Sunjom, u prostorima nove, nikad dovršene, aglomeracije koja je napravljena 1989., ali nikad nije profunkcionirala do kraja, zbog rata. Ono je sad u lošem stanju, ali se oko njega može kretati. Tako da su te neke koordinate koje smo sve vrijeme *streamali* i arhivirali u nazivima mikrolokacija. Lana je pronalazila odbačene artefakte ispod tankog sloja prljavštine. Kojih ima jako puno. Dok smo Tin i ja, na sličan princip, arhivirali sve zvukove koji su nam se učinili zanimljivi u tom prostoru. Konkretno nas dvojica smo odradili šest takvih sessiona u tri dana. Pa smo svaki put pristupili tako da ćemo snimiti sirov zvuk kakav je, koji možete čuti na ova dva zvučnika, dok na ova druga dva zvučnika, kako smo to isprocesuirali i filtrirali kroz neke efekte, što smo shvatili zapravo kao interpretaciju toga što čujemo, kao što je Lana interpretirala ono što je našla.

Tin: U biti nama je zanimljiva ta nepredvidivost da ljudi mogu slušati šta se događa i bez naše intervencije. Mi smo se sjeli

i odmeditirali dvadeset minuta, četrdeset minuta, pola sata i na miksetu snimali ambijentalni zvuk prostora. I drugi pristup je bio kontaktni mikrofon koji ustvari pokupi vibracije. Oni ne snimaju zvuk s prostora, već vibracije nekakvih predmeta koji su se nalazili u industriji, recimo, jedan od njih je cijev s parom... Koja se sad čuje. Ovo je možda neki prikaz koji je možda hermetičan za svakodnevnu uporabu, ali ljudima koji se bave zvukom su to dobro poznati uređaji i utilitarni. Ali nas je zanimalo ipak da pokažemo i taj tehnički dio i naše opreme i procesa kao nekog alata s kojim se koristimo.

Lana: Rad je prvo nastao kao *hommage* nizozemskom dizajneru Karelju Martensu koji se u jednom dijelu svojeg rada bavi odbačenim dijelovima tiskarskih strojeva, odbačenih kao nusproizvod i višak. To je u njegovom slučaju jako estetizirano, čisto i nizozemski, da tako kažem, a taj isti princip prebačen na hrvatski kontekst dobiva jedno malo drugačije značenje zato što je to praktički neka arheologija prostora koji više ne postoje. [...] Pronađeni predmeti na licu mjesta, sve je skenirano, to je metoda digitalnog otiska... Indeksi svega što je nađeno i grafike koje spajaju ta dva dijela... Na istoj smo lokaciji radili... Dečki i ja...To je sve oprano.

Alma: Zanimljiv je paradoks tog tretmana, u odnosu na suvremenu arheologiju i arheološki predmet kao takav... Ne samo kao predmet koji je pronađen, nego i u interpretacijskom elementu [...] (Govori autora izložbe i kustosice Alme Trauber na otvorenju izložbe, 12. lipnja 2020., Sisak, Gradska galerija Striegl).

Arhiv "zvučnih slika prostora"²⁸ koji naoko djeluje prazan, beživotan, bez aktivnosti i tih, lišen zvučne kulise industrijskog rada,

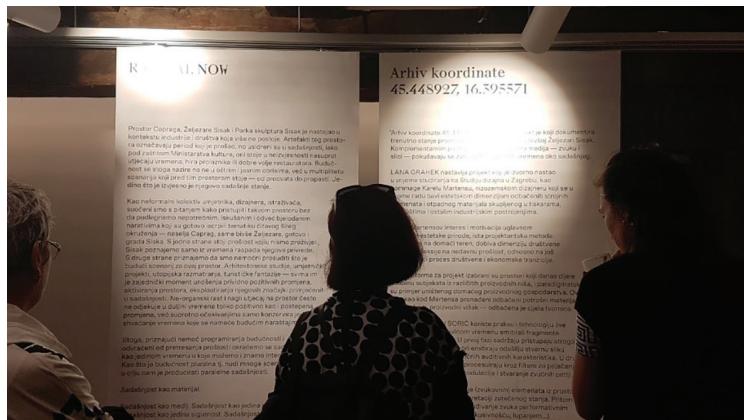
²⁸ Gradska galerija Striegl. 2020. "Radikalna sadašnjost/Radical Now: Arhiv koordinate 45.448927, 16.395571...". Dostupno na: <https://galerija-striegl.hr/radikalna-sadasnjost-radical-now-arhiv-koordinate-45-448927-16-395571-otvorenenje-izlozbe-12-6-2020-1900-sati/>.

oblik je deindustrijalizacijske umjetnosti koja kreira zvučni post-industrijski krajolik. Kao što je fizički industrijski krajolik definiran i determiniran prostornom relacijom industrijskih predmeta i građevina, tako je i industrijski zvukolik određen zvukovima, šumovima i bukom koja postoji zbog industrijske aktivnosti. Stoga ni ruiniranost industrijskoga krajolika nije samo fizička, nego se ostvaruje i kroz redefiniranje zvučnoga krajolika industrijskih prostora. Umjetnički projekt *Arhiv koordinate* svoju zvučnu diionicu ostvaruje upravo na detektiranju i reflektiranju nestanka tvorničkoga zvuka i detekciji postindustrijskog zvukolika. Traganje za bukom kao jednom od ključnih odrednica industrije i promišljanje nekadašnjih zvučnih krajolika Željezare pokazuje da "sjećanje nije samo prizivanje unutrašnjih slika, pohranjenih u umu, već i stalno angažiranje s okolišem koji je i sam bremenit prošlošću" (Ingold 1993: 153). Iskustvo krajolika kao totaliteta u sebi sadrži i zvučnu dimenziju, odnosno plastičnost. Shvaćanje akustičkog okoliša kao prirodnog, ali i društveno ostvarenog i posredovanoga krajolika (Samuel i dr. 2010) omogućava da se bavljenje deindustrijalizacijom protegne i na promjene koje ona čini u zvučnom aspektu industrijskoga krajolika.

Zvukolik je donekle analogan krajoliku, s obzirom na to da je u njemu sadržano sve ono čemu je uho izloženo u danoj zvučnoj okolini. Poput "krajolika" pojam u sebi sadrži kontradiktorne sile prirodnog i kulturnog, slučajnog i oblikovanog, improviziranog i osmišljenog. Kao što kulturna povijest, ideologija i prakse promatranja tvore krajolik, zvukolik također podrazumijeva slušanje kao kulturnu praksu (ibid.: 330).

Tehnološko posredovanje arheoloških ostataka industrije i ambijentalnih zvukova deindustrijalizacije ostvareno u projektu *Arhiva koordinate* pomiče pažnju prema zaboravljenoj vezi zvuka i industrije, industrije kao zvučnoga krajolika, odnosno industrije i njezina nematerijalnoga koliko i materijalnog otiska. Ostaci

industrije i kao predmeta i kao proizvođača bijele buke, zvuka i zvučnog zagodenja u nostalgično kritičkoj proradi Grupe M28 podsjećaju na još jedan nestali i složeni krajolik konstitutivan za shvaćanje prožetosti industrija, industrijskoga grada i industrijskog iskustva življjenja.

Projekt Radikalna sadašnjost / Radical now, otvorene izložbe "Arhiv koordinate 45.448927, 16.395571", Gradska galerija Striegl, 2020.

Kritičke refleksije postindustrijskog stanja ili sisačka deindustrijalizacijska umjetnost

Gradovi zanemarenog, zaturenog, zaboravljenog identiteta, obično su gradovi bez budućnosti ili bar bez sopstvene budućnosti (Bogdanović 2001: 22).

U ovoj cjelini promatrале smo pet različitih umjetničkih praksi koje su bile dio stvaranja umjetničkih krajolika postindustrijskog Siska. U njima se adresiraju nekadašnje ideje rada i napretka te današnja deložirana kultura rada i posljedice propasti koncepta industrijske modernizacije. I spekulativni pogledi te dvostruka

slika i nevidljivost, kao i pozdrav, i arhive i koordinate upućuju na vizualnu detekciju nestajućeg. Prostorna elegija posvećena propaloj industriji, radu, klasnim odnosima, eri koje više nema, ljudima kojih više nema, oblikovana je umjetničkim sredstvima, prije svega vizualnim, a onda i akustičnim. U tim se umjetničkim krajolicima deindustrializirana topografija zamišlja i duboko promišlja, u nju se domeće nevidljivo, budi nestalo, konstatira se prostorna mijena, propadanje i nastanak ili preobrazba. Oni su istodobno imaginarni i stvarni, stvoreni i zatečeni, vidljivi i nevidljivi, dokumentirani i arhivirani, obilježeni sinkronicitetom propadanja konkretnog mjesta, ideja te ljudi i stvaranja diskurzivnog mjesta, ideja i ljudi. Premda su kao "umjetnost koja je orijentirana na prostor" (engl. *site-oriented art*, *site-specific art*) podređeni diskursima koji proizlaze iz polja znanja, intelektualne razmjene ili kulturne rasprave o određenom mjestu, ipak predstavljaju kritiku i prevrednovanje jer "umjetnost nastoji proizvesti svoje vlastito mjesto iz isprepletenosti postojećih diskursa" (Cresswell 2015: 155).

Kao reprezentacije industrijskog rada i industrije "značenja industrijskog rada i njegova gubitka za raseljene radnike, njihove obitelji i zajednice te za autsajdere" umjetnički su krajolici i "svremena skladišta sjećanja koja odražavaju i utječu na pamćenje i perspektivu" (Strangleman i dr. 2013: 9). Te se reprezentacije mogu tretirati kao svojevrsni "moralni krajolici" koji iskazuju vrijednosti i ideje svojih stvaratelja, ali i "zahvaćaju nerazriješene političke, kulturne i društvene napetosti povezane s deindustrializacijom" (ibid.: 10). One nude promjenu, slobodu interpretacije i imaginacije, kritiku i aktivaciju drukčijeg čitanja grada (usp. Edensor 2005: 5). Prorađuju ono što je ostalo nakon "progresa", nakon modernizacije, ali i postavljaju pitanje što je bila modernizacija ili što je mogla biti. Slijedom nadahnutog tumačenja učinaka modernizacije koje je ponudila Svetlana Boym umjetničke krajolike deindustrializacije moguće je tretirati i kao kritičko

promišljanje modernog stanja. Konceptom *postrani-od-modernog*²⁹ (engl. *off-modern*) Boym je ponudila svojevrstan objasnjeni model kojim se zahvaća problem odnošenja spram onoga što je istodobno modernost, ali joj ne pripada u potpunosti, kao spram onog što dolazi poslije modernosti, ali nije linearno i logično poslije. Ona predlaže da se koncept *postrani-od-modernog* upotrebljava kao oblik “kritičke refleksije koja inkorporira nostalgiju” (Boym 2010a) kako bi se njime označilo:

podjednako pripadanje kritičkom projektu moderniteta i njegov višak. Označava istodobno intimnost i otuđenje, pripadanje i žudnju za odmicanjem. U 21. stoljeću modernizam je naša antika. Mi živimo u njegovim ruinama koje ugrađujemo u svoju sadašnjost ostavljući vidljivima ožiljke ili skrivajući znakove svojeg starenja pomastima zaborava. Postrani-od-modernog stoga nije antimoderno; bliže je zapravo kritičkom i eksperimentalnom duhu modernosti, nego postojićim oblicima industrijske ili postindustrijske modernizacije. Drugim riječima, otvara mogućnost prema modernosti “koja se mogla dogoditi”, a ne samo modernosti kakva jest bila (Boym 2010a).

Industrijski krajolik prostor je u kojem se ljudi orijentiraju, on nudi simboličke repere i predstavlja pozornicu umjetničkog promatranja socioekonomskih transformacija. Kao arena koju određuje vrijeme raspadanja industrije ili deindustrijalizacija shvaćena kao dugotrajan proces bivši industrijski krajolik trajno oblikuje identitete nekadašnje radničke klase. Zadani prostorom,

²⁹ Pojam *off-modern*, koji je domislila Svetlana Boym i koji se pojavljuje u njezinu pisanju od 2000-ih na ovomo, nije prijevodno zaživio u južnoslavenskim jezicima. U posthumno objavljenoj knjizi čiji je naslov upravo *The Off-Modern* (2017) autorica razrađuje navedeni pojam. Slijedom činjenice da pojam nije korišten u hrvatskom jeziku konzultirale smo se s nizom kolegica i kolega, a povjesničar umjetnosti Miodrag (Miško) Šuvaković predložio je termin “*postrani-od-modernog*”. Postranično i postrani pojmovi su kojima se značenjski najблиže zahvaća kritička pozicija koju nudi koncept *off-modern* kako ga je zamislila Svetlana Boym te ga iz toga razloga i upotrebljavamo.

iskustvima i osjećajem prostora umjetnički krajolici deindustrializacije bilježe gubitak posla, propadanje izgrađenog okoliša, polako nestajanje infrastrukturnog okvira urbanog života, pojavu praznina na mjestima nekadašnjeg intenzivnog rada i življenja (Linkon 2018: 18). Kao žanr deindustrializacijska umjetnost prožeta je zajedničkim iskustvom dramatične promjene oblika rada i tipa življenja. Iako se kao umjetnost vezuje uz iskustva radničke klase, deindustrializacijska umjetnost je u pravilu praksa socijalno mobilne srednjoklasne djece, potomaka radnika koji se intergeneracijski povezuju i ostvaruju refleksijom radničke perspektive (Linkon 2018: 10). Kao krajolici koji se konstruiraju nakon realizacije utopije, kao zapisi o “iznutra ranjenim” gradovima (Bogdanović 2001: 26), “poslije utopije”, sisačka deindustrializacijska umjetnost u postutopijskom krajoliku podsjeća na mogućnost utopije.

Želja/Željezara/Caprag II.

Meni je Zagreb ružan...

Ja ne bih živjela u Sisku, a kamoli u Zagrebu.

A zašto?

Zato što smo naučili... U kvartu!

Ovo je meni Pariz...

Lijek za dušu...

Sada ovdje nas nema puno.

Nema djece.

Tišina...

Nema buke... Ništa

Moj je sin u Vrbiku.

Moja snaha radi u Križevcima.

Moja kćer je u Zagrebu.

Ugodno je u našoj Željezari...

Hoće li se išta dogodit u ovom kvartu?

Kako ide, jel se trguje šta? Ni d od dobrog!

Duplo je skuplje tu na placu nego u Sisku. Možete provjerit!

Penzioneri imaju besplatnu kartu pa idu u grad.

Jel radiš? Il ćeš u penziju?

Eto, radi zanimacije, malo.

Da ne sjedim u stanu.

Radim vrt.

Vrtovi su sve od Male porte do Metalca...

Krajolici ruina kao institucionalni krajolici, krajolici sjećanja i novi krajolici rada

Institucionalne strukture podržavaju pamćenje, bilo ono slabo ili dobro (Douglas 1986: 81).

Za društveni poredak javno pamćenje je sustav skladištenja. Razmišljanjem o njemu u najvećoj mogućoj mjeri približavamo sagledavanju uvjeta vlastitog mišljenja (Douglas 1986: 70).

Politička antropologinja Rebecca Bryant u javnom predavanju iz 2021. godine naslovljenom “In the Ruins of Futures Past: Potentia-lity, Planning, and the Contested Revival of Cyprus’s Ghost City”,³⁰ posvetila se problematizaciji krajolika ruina na primjeru Varoshe. Varosha je ciparski turistički grad koji su stanovnici napustili tijekom turske invazije 1974. godine i koji je do 2017. bio dostupan samo turskoj vojsci. Godine 2020. godine ovaj “grad duhova” ponovno je otvoren javnosti te od tada traju polemike kakva bi trebala biti njegova budućnost. U svojoj konceptualizaciji krajolika ruina Varoshe Bryant preuzima Appaduraijevu tezu da je lokalnost “prvenstveno relacijska i kontekstualna, a ne prostorna” te da je uvijek uronjena u globalne procese (Appadurai 2005: 178). Na primjeru

³⁰ Predavanje je održano virtualno 28. listopada 2021. godine u organizaciji Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity i istraživačke skupine Empires of Memory: The Cultural Politics, of Historicity in Former Habsburg and Ottoman Cities, koju vodi Jeremy Walton.

napuštenog turističkog ljetovališta, opterećenog složenim političkim konotacijama grčko-turskog sukoba na Cipru, stoga vrijedi ponoviti i Appaduraijevo pitanje: "Što bi lokalnost mogla značiti u situaciji u kojoj se nacionalna država suočava s određenim vrstama transnacionalne destabilizacije?" (ibid.).

Naglašavajući društveni aspekt ruina, Bryant ih tretira kao dio društvenog poretku te razmatra ruinu/Varoshu kao dio nacionalnoga krajolika oko kojeg se diskurzivno gradi mir i sukob na Cipru. Razrađujući relacijsku dimenziju ruina, Bryant podvlači da je odnos s njima složen i višestruk, nacionalan i nadnacionalan te da su krajolici ruina, među ostalim, i odraz političkog. To znači, smatra ona, da krajolik ruina nadilazi fizičku ruinu i omogućava imaginaciju i stvaranje budućih političkih prostora ili vizija prostora te da je idejno povezan s društvenim samopoimanjem. Bryant razlikuje četiri budućnosne orijentacije prema ruinama u Varoshi: muzealizacijsku (engl. *museuming*), baštinizacijsku (engl. *heritagizing*),³¹ spekulativnu i utopijsku. Iako se one terminološki podudaraju s nekim našim, dosad već spomenutim pojmovima i konceptima, objašnjenja i upotreba koju predlaže Bryant idu u ponešto drukčijem smjeru i naznačuju neke druge aspekte odnosa prema ruinama. Zato ih vrijedi navesti: s jedne strane da bi se izbjegla zabuna u različitoj upotrebi termina, a s druge da bi se naznačilo njihovo značajnsko "klizanje" i preklapanje.

Muzealizacijska orijentacija vidi ruine kao "zamrznute" i pretvorene u scenografiju zatečene prošlosti, a samu Varoshu kao muzej na otvorenom. Time se ruine i turistificiraju, odnosno priželjkuje se njihova monetizacija turističkim iskorištavanjem. Ta se orijentacija može pronaći među pojedinim ciparskim Turcima i osobama iz Turske. Baštinizacijska orijentacija ruine promatra

³¹ Engleski pojmovi *museuming* i *heritagizing* koje upotrebljava Rebecca Bryant teško su prevodivi na hrvatski jezik. Stoga smo se odlučile koristiti pojmove muzealizacija i baštinizacija koji barem dijelom sadrže intenciju engleskih pojnova koje koristi autorica, a što će se vidjeti dalje u tekstu.

sentimentalno, odnos prema njima je nostalgičan, često privatан i idiosinkrastičan. Raširena je među prognanim ciparskim Grcima, koji preko društvenih mreža i komemoracija održavaju sjećanje na Varoshu kao “izgubljeni raj” i pozivaju na njezino oživljavanje. Spekulativna orijentacija pripada finansijskom svijetu investicijskih ulaganja koja uključuju transformacije krajolika i rada u njemu. Ta je vizija budućnosti bila prisutna i u prošlosti Varoshe. Utopijska orijentacija temelji se na pažljivu planiranju budućnosti grada koja će pridonijeti izgradnji mira te kritičkom prevredovanju i komentiranju ruina. U svim navedenim odnosima važan je politički aspekt *infrastrukturnog nasljeđa*, ali i *mnemoničkoga konstitucionalizma* (engl. *mnemonic constitutionalism*). Potonji aspekt upućuje na ulogu “naslijedenih” ruina u procesima izgradnje nacionalnog identiteta i suvereniteta (brisanja ili naglašavanja prošlosti), a k tome i na njihovu ulogu u suvremenim globalnim geopolitičkim procesima u kojima se suverenitet gradi uvrštavanjem u posebne zakone ili pod ustavnu zaštitu onih ruina koje predstavljaju simboličko nacionalno sidrište.

Kako se u ovo uklapa priča o krajoliku sjećanja na industriju koju oblikuju sisačke kulturne institucije? Kako se u Sisku gradi baštinizacijski odnos prema ruinama, a kako spekulativni? Prije svega valja reći da u našem slučaju baštinizacijska orijentacija pripada institucijama u kojima postoji formaliziran, profesionalni rad na identifikaciji i valorizaciji industrijske kulture kao kulture prošlosti i naslijedenog resursa. Valja također reći da su institucije u kulturi ujedno muzealizacijski i baštinizacijski akteri, odnosno da se u Sisku ove dvije budućnosne vizije spajaju. Pritom pod institucijama u kulturi podjednako podrazumijevamo ustanove koje se bave muzejskim djelatnostima i djelatnostima zaštite kulture kojima je osnivač gradska, županijska i državna uprava, kao i nevladine organizacije, tijela, skupine ili osobe koje su svojim sustavnim djelovanjem postale akteri refleksivne i kritičke baštinizacije. Ovi drugi su u pravilu izuzeti iz djelovanja koje bi obilježavao mnemonički konstitucionalizam, odnosno nemaju program i politiku

pamćenja pripadnu nacionalističkoj i/ili suverenističkoj političkoj ideji, niti su usmjereni na snažnu komercijalizaciju baštine. Iako je njihov odnos s krajolikom ruina programski formaliziran i dugotrajan te je u aktivnostima prepoznatljiva "institucionalnost" i konzistentnost njihovih kulturnih politika prema ostacima industrije, oni su zapravo jezgra građanskog i izvaninstitucionalnog imaginiranja ruina kao dijela zatečenoga krajolika. Unutar njih se stvaraju mali mogući krajolici postruinacije koji u sebi ne sadrže nužno tržišno isplativ cilj, već im je primarno osnaživanje zajednice i kritičko propitivanje i proizvodnja mjesta.

Nadalje u tekstu ćemo razmatrati (kratkotrajnu) aktivnost i ideje vezane uz otvaranje Holandske kuće u Sisku te događanja vezana za Dane industrijske baštine grada Siska. Oni pripadaju formalnim oblicima institucionalnog djelovanja, a smatramo ih ključnima za oblikovanje i legitimiranje društvenog sjećanja na industrijsku prošlost te za muzealizacijsku i baštinizacijsku budućnosnu orijentaciju. Osim toga, razmotrit ćemo ideje i prakse vezane uz Festival Željezara kao oblik izvanformalnog, ali institucionalnog djelovanja na/u krajolicima deindustrijalizacije, koje uključuje i pregovaranje o značenju industrijalizacije i deindustrializacije u lokalnom i globalnom kontekstu. Temeljno je polazište poglavlja da je nemoguće govoriti o ruinama bez razumjevanja političkog i ekonomskog procesa uz koji se one oblikuju i unutar kojih se oblikuje sjećanje na ruine (usp. Stoler 2013).

Krajolik baštine i institucionalni krajolik sjećanja

Snage i slabosti društvenog prisjećanja oslanjaju se na mnemonički sustav, a taj je sustav čitav društveni poredak (Douglas 1986: 72).

Ako je prihvatljivo konstatirati da su društveni poredak i formalizacija sjećanja usko povezani, kako to ukazuje Merry Douglass, onda je pitanje snaga i slabosti društvenog sjećanja na

industrijsku baštinu, uz to što je estetsko, znanstveno, muzejsko i konzervatorsko, ujedno i ozbiljno političko pitanje. Drugim riječima, kada Douglas primjećuje da je mogućnost oblikovanja sjećanja preduvjet društvene moći, potiče nas na razmišljanje o ulozi kulturnih institucija u kreiranju društvenog pamćenja. Prije svega zato što u svojem odnosu prema industrijskoj kulturi i načinu njezina prikazivanja, periodizaciji, naglascima, odabiru tema i mesta, estetizaciji ruina, izgovorenom i neizgovorenom, pokazanom i nepokazanom zrcale današnji društveni poredak i ono što je njemu relevantno. Institucionalno pamćenje kao dio društvenog poretka važno je i za razumijevanje kako se tumače i predstavljaju procesi sisačke deindustrializacije. Postavljamo pitanje kako institucionalizacija sjećanja na te procese tumači i predstavlja krah omasovljene, socijalističke industrijske utopije, kraj modernizacijskog perioda i obećanja nade, rasta i progresa. Kako se institucionalizacija sjećanja odnosi spram klasnog pitanja koje u sebi sadrži sudbine dugotrajno nezaposlenih, poluzaposlenih ili prijevremeno penzioniranih industrijskih radnika? Kako tumači napuštanja zanatskih vještina, obezvrijedivanje rada i dekvalifikaciju? Pitanje sisačke deindustrializacije i institucionalizacije sjećanja na nju jest i političko pitanje jer u sebi sadrži refleksiju predatorskog i korporativnog, kronerskoga kapitalizma te naposljetku sadrži i "tranzicijski otisak", odnosno prepoznavanje i vrednovanje promjene njezinih socijalnih, ekonomskih i kulturnih učinaka. Kao vrstu sjećanja institucionalno sjećanje ovđe promatramo prije svega kao ono putem kojeg se gradske kulturne institucije bave društvenim pitanjima i pitanjima društvenog poretka iskazanih baštinskim jezikom.

Holandska kuća, o kojoj je bilo riječi u poglavlju o temporalnosti u kontekstu vizioniranja budućnosti, idejno nastaje na tragu prepoznavanja i vrednovanja industrijske baštine unutar muzejskog i konzervatorskog te znanstvenog područja od sredine sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća. Potom se, kao tipičan

primjer europskog projekta kulturnog turizma, realizira finansijskim sredstvima Europskog fonda za regionalni razvoj. Kao "jedinstveni projekt industrijske baštine u Hrvatskoj" i "infocentar industrijske baštine"³² Holandska kuća naoko djeluje kao tek jedan od europskih obilno financiranih projekata u kulturi. No ona je puno više od toga. Holandska kuća predstavlja i institucionalizaciju sjećanja na industriju i rad na baštinskom krajoliku. Trenutačno je zatvorena zbog posljedica potresa, a to je i razlog zašto njezine aktivnosti nismo pratile prema planu istraživanja. Stoga ćemo se ovdje isključivo koncentrirati na stalni postav, ali ne i planove koji se nažalost zbog razornog potresa s kraja 2020. godine nisu ostvarili.

Holandska kuća u rekonstrukciji, 2018.

³² Turistička zajednica grada Siska. 2019. "Jedinstveni projekt industrijske baštine u RH – Holandska kuća". Dostupno na: <https://tzg-sisak.hr/info-centar-industrijske-bastine-holandska-kuca/>.FF>

Holandska kuća nakon rekonstrukcije, 2019.

Holandska kuća može se obići kao razizmlje i podrum, koji su i najznačajniji galerijsko-izložbeni prostori zbog multimedijskog sadržaja kojim se obuhvaća povijest sisačke industrijalizacije i industrije. Središnji reprezentacijski alat su različiti mediji koji ujedinjeni pripovijedaju o "Industrijskoj baštini grada Siska" s naglaskom na "Industrijsku rutu Sisak". Priča započinje prikazom gradske mape, bijele transparentne tlocrtne sheme s naznačenim riječnim tokovima i grafički izlučenim i zaokruženim industrijskim zonama. U multimedijskim su postavkama, osim zona, mapirane i aktivne geotočke koje predstavljaju mjesto kontakta i informacije o pojedinom objektu/"spomeniku" industrijske baštine. Kratki osmominutni film, koji donosi i informaciju o interaktivnoj ploči i tlocrtu, zaokružen je povjesni prikaz industrijskog razvoja. Započinje kadrom gradskog tlocrta, a završava slikom i naracijom o ulozi Holandske kuće kao novog "centra susreta u gradu Sisku". Osmominutna prezentacija koncipirana je

kroz pokretnu fotografiju. U vizualnom smislu počiva na izabranom nizu razglednica grada Siska s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća, sve do sredine pedesetih godina dvadesetog stoljeća. Oko njih se gradi naracija o industrijskoj povijesti Siska. Sve razglednice osim jedne vizualno definiraju objekte, spomenike, industriju i industrijsku baštinu, građevine i postrojenja koji pripadaju ranom razdoblju sisačke industrijalizacije. Izuzetak čini fotografija lučkog silosa na kojoj je jasno vidljiv natpis Tito. Osim nje multimedijiški uradak o sisačkoj industrijskoj baštini nema nijednu ilustraciju razdoblja sisačkog industrijskog razvoja vezanog uz socijalizam. Praćena glasom naratora multimedija prezentacija definira ulogu rijeka u razvoju sisačke trgovачke ekonomije te ulogu transportne i pretovarne infrastrukture i arhitekture u određivanju urbanog rastera. Komentar potom prati daljni razvoj Siska naglašavajući izgradnju prometne (cestovne, željezničke), mostovne i lučke infrastrukture. Naracija povezuje ekonomiju i razvoj grada putem proizvodne industrije (industrije građevinskog materijala – ciglana, industrije alkoholnih pića, industrije prerade nafte i željeza) oslikavajući prožetost gradskog života i gradskih vizura te industrijskog razvoja. Industrijska baština grada Siska filmom je predstavljena od svojih početaka i periodizirana je, jasno se navodi, od devetnaestog stoljeća do “danas”. Međutim, industrijska baština u ovoj prezentaciji ne prepoznaje niti konstituira sjećanje (ideje, slike, priče) na industrijsko razdoblje od 1945. do 2022. godine. Taj multimedijiški industrijski krajolik kreiran je i narativiziran na način da se današnjica mnemonički izbjegava. Samo su tri situacije u koje se uvodi koncept današnjice: navodom da je nakon Prvog svjetskog rata postavljen temelj industriji alkohola “koja i danas postoji” i koju je “naslijedila [...] Segestica”; konstatacijom “s godinom 1927. s radom započinje Anglo-jugoslovensko petrolejsko dioničko društvo, danas je to Ina Rafinerija” te “godine 1938. započinju radovi na izgradnji Talionice Caprag, današnje Željezare Sisak”. Taj

smo materijal pogledale 6. prosinca 2019. godine na otvorenju Holandske kuće, kada Željezara Sisak više ne postoji i kada Ina Rafinerija prolazi zadnje dane višegodišnje privatizacijske agonije. Slijedom zapaženog mogle bismo zaključiti da je proizvodnja industrijskoga krajoličkog društvenog poretka, kao mesta slabog sjećanja postupak institucionalne prakse zaborava ne samo socijalističke prošlosti, nego i neugodne sadašnjosti.

Tim Strangleman podsjeća da su povjesničari rada i radničke klase Jefferson Cowie i Joseph Heathcott u svom zborniku *Beyond the Ruins* (2003) upozorili na “sentimentalizaciju prošlosti”, “puzajuću industrijsku nostalgiju” i “nostalgiju za tvorničkim dimnjacima” (engl. *smokestack nostalgia*) (Strangleman 2013: 23). Strangleman isto tako podsjeća na paradoksalnu tezu Kate Dudley da se romantiziranje industrijske prošlosti kao izgubljenog zlatnog doba može poistovjetiti s antropološki njegovanim romantiziranjem nezapadnih društava “uhvaćenih u stisak okrutnih programa razvoja i modernizacije” (*ibid.*). Ti mu primjeri služe da bi naznačio početke akademske kritike estetske fetišizacije ruina u radovima urbanih istraživača i njegovanje estetike napuštenosti na umjetničkim fotografijama deindustrijaliziranih gradova. Zbog “nekritičkog slavljenja industrijske prošlosti” i “estetske objektivizacije materijalnih ostataka tog doba” (*ibid.*: 25) urušava se razumijevanje što su industrijske kulture bile, ali i dovodi pod upitnik mogućnost vrednovanja klasnog pitanja i pozicije radnika u deindustrijaliziranim zajednicama. Zahtjev za rekontekstualizacijom ili pobuna protiv estetske dekontekstualizacije traži da se u središte bavljenja poviješću rada i radnika vrati zanemareni nositelj industrijske revolucije – radnik sam. Slično je ustanovila Alice Mah (2012) koja svojim inzistiranjem na istraživanju ruina kao življenog procesa industrijske propasti kritizira bavljenje ruinama kao primarno estetskim i kulturnim fenomenom. Mah je tako ponovno skrenula interes na aktere deindustrijalizacije – radnike, radničke zajednice i rad. *Estetizacija prostora bez ljudi*

sud je kojim se studije poput Stranglemanovih kritički osvrću na umjetničke prerade postindustrijskih i deindustrializiranih krajolika, ali i industrijsku baštinu komodificiranu uključivanjem u tematske parkove i centre (Strangleman 2013: 27).

Industrijski krajolici, mjesta i prostori mogu se rekonstruirati stvaranjem industrijskih baštinskih prostora i krajolika, ali i "baštinskim radom". Iako ovdje razmatramo kako se krajolik ruina pretvara u baštinski krajolik putem muzealizacije i institucijskog sjećanja, važno je barem spomenuti novi oblik rada koji tretman ruina kao baštine nosi sa sobom. Prije svega želimo ukazati na mogućnost da se baštinskim radom koji uključuje i "volontere i lokalne entuzijaste, lokalne konzervatore i dobro plaćene profesionalce, koji su svi radnici u kulturi s iznimno različitim klasnim pozicijama" (Berger i High 2019: 20) stvaraju postindustrijska mjesta koja postaju novi prostorni i radni resursi. No jednako je tako važno napomenuti da se njima stvaraju i prostori sjećanja na rad i industriju. Baštinske institucije, muzeje, konzervatorske i restauratorske zavode važno je koristiti i kao mjesta za "raspravu o temama industrijskoga rada i života radničke klase" (Shackel i Palus 2006: 50). Vrstu historizacijskog spora na tragu kojeg su Paul Shackel i Matthew Palus razvili svoju kritiku industrijske povijesti koja isključuje povijest rada i radničkih borbi možemo potražiti u radu institucijskih oblika sjećanja poput Holandske kuće ili u programima Dana industrijske baštine grada Siska.

Zaista se može reći da je industrijska povijest grada jedna od ostavština u krajoliku po kojoj je Sisak poznat. Osim kao grad blizu Zagreba, grad na rijekama i prometno središte, grad što keltske, što rimske, a što junačke antiosmanlijske i suverenističke prošlosti, ponekad prepoznat i kao grad antifašističkog uzleta, Sisak je poznat i po prirodnom resursu Lonjskog polja. Svi ti elementi čine mozaik resursa ili ostavštine, kako Alice Mah naziva trajna društvena i materijalna obilježja industrijske i urbane ere (2012: 10), oko kojih se gradila struktura grada. Oni su

bili privlačna sila za rad i stanovanje i osnova njegove ekonom-ske geografije. No ono na što ukazujemo kroz razmatranje uloge muzeja i drugih baštinskih institucija, pa tako i interpretacijskog centra industrijske baštine, jest snažna orijentacija na izgrađene industrijske krajolike i neobična nevidljivost radničkih zajednica i klasnih borbi koje su dio industrijske povijesti Siska. Povijest industrije i industrijskoga kapitala praćena je uvijek poviješću rada, radničke borbe i radničkih zajednica. Ta je povijest iz nekog razloga slabo vidljiva u oblikovanom muzealiziranom krajoliku industrijske baštine.

Dani industrijske baštine u Sisku: rad na industrijskom baštinskom krajoliku kao resursu

Dani industrijske baštine grada Siska kao institucionalni oblik muzealiziranog sjećanja na prošlost, ali i budućnosna orijentacija dio su šireg programa Ministarstva kulture pod nazivom Dani europske baštine. Ministarstvo kulture od 2006. godine i formalno evidentira provedbu ove europske manifestacije, odnosno razna događanja u Hrvatskoj vezana za nju. Tu je manifestaciju 1991. godine pokrenulo Vijeće Europe, a Hrvatska joj se priključuje 1995. godine sustavno je planirajući i provodeći. U okviru raznih programskih aktivnosti Grad Sisak putem svojih institucija (Gradskog muzeja Sisak i Gradske galerije Striegl) priključuje se Danim europske baštine 2013. godine s tematskim naglaskom na industrijsku baštinu. Portal Ministarstva povodom prvog si-sačkog sudjelovanja te godine navodi:

Manifestacija “Dani industrijske baštine grada Siska” tijekom dva tjedna bit će podijeljena na dva programska dijela. Prvi se dio odnosi na programski sadržaj u okviru projekta “Tvornica baštine Željezara Sisak”, odnosno na valorizaciju i kontekstualizaciju kulturne baštine bivše tvornice Željezare

Sisak putem konzervatorsko-restauratorske radionice u Parku skulptura nastalih za vrijeme održavanja Kolonije likovnih umjetnika Željezare Sisak, te na teorijsko-umjetnički program "Interpolacije".³³

Rad dugogodišnjeg ravnatelja Gradskog muzeja Sisak i sisačkog povjesničara Vlatka Čakširana zajedno s nizom drugih javnih ustanova, ali i lokalno aktivnih građanskih udruga, neodvojivo je povezan s institucionalizacijom industrijske baštine Siska. Taj je rad povezan s aktivnostima Dana europske baštine bez obzira na njihovu tematsku i programsku usmjerenost koja se godinama razilazila od usmjerenja sisačke dionice. Ta veza pokazuje dvije stvari. Prije svega, sisačko sudjelovanje u Danima europske baštine programski je intenzivnije i ambicioznije od gotovo svih drugih koji su uključeni u Dane europske baštine te ide dalje od programske obveze – što se vidi iz usporedbe sa svim postojećim programskim sadržajem objavljenim u brošurama Ministarstva kulture. S druge strane, najznačajniji je aspekt sisačkog uključivanja u europske dane baštine tematiziranje industrijskog nasljeđa. Dani su se, za sada, organizirali u kontinuitetu i već traju deset godina. Na samom početku Dani industrijske baštine Grada Siska tematizirali su dvije ključne teme povezane sa sisačkom industrijom: Tvornicu baštine Željezare Sisak i Park skulptura Željezare Sisak. Snažna kulturna politika koju je Željezara Sisak provodila od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća značajno je pridonijela današnjoj vidljivosti kulturne baštine vezane uz industriju. No nakon tog inicijalnog prepoznavanja kulturne baštine u prvim sisačkim danima industrijske baštine u kasnijim se godinama javnosti predstavlja iznimno široko promišljen plan "slavljenja i interpretacije" baštine (Shackel i Palus 2006). Kao oblik baštinske pedagogije i oblikovanja baštinskoga krajolika kasniji sisački dani

³³ <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/dani-europske-bastine-7217/dani-europske-bastine-2013/9259>

okrenut će se različitim publikama, ciljajući svojim programima i aktivnostima različite profile sudionika – specijaliste i eksperte, zainteresirane građane, djecu školske i predškolske dobi, mlade i mlade obitelji, ljubitelje piva, konzumante kulturnog turizma. U programu za 2014. godinu tako stoji:

Manifestacija će započeti 19. rujna 2014. otvaranjem izložbe *Nova namjena starih industrijskih građevina. Četrdeset godina zaštite industrijskih spomenika u Njemačkoj*, te predavanjem autora izložbe Axela Föhla iz Radne grupe za zaštitu industrijskih spomenika Udruženja za zaštitu spomenika u Saveznoj Republici Njemačkoj. U sklopu navedene manifestacije javnosti će se putem izložbe prezentirati projekt uređenja Holandske kuće kao i cjelokupni projekt Info centra industrijske baštine Holandska kuća. Gradski muzej Sisak organizirao je ponovo razgledavanje industrijske baštine: razgledavanje tvornice "Segestica 1919." d. o. o. nakon čega će biti održana predstava – Steiner: Skica u suradnji s Domom kulture "Kristalna kocka vedrine", razgledavanje riječne luke te razgledavanje starih sisačkih pivovara – "Ruta sisačkih pivovara" kojom se nastoji prezentirati tradiciju proizvodnje piva u gradu Sisku od 1855. godine. U suradnji s fotogalerijom "Siscia Obscura" bit će predstavljena izložba *Industrijska baština Siska u starim fotografskim tehnikama*. Izložba Književna nagrada Željezare Sisak 1976. – 1990. u organizaciji Narodne knjižnice i čitaonice "Vlado Gotovac" Sisak i Gradskog muzeja Sisak predstavlja ostavštinu nekada cijenjene nagrade koju je kontinuirano davao Metalurški kombinat "Željezara" Sisak od 1976. do 1990. godine. Književna nagrada zajedno s Likovnom kolonijom Željezare Sisak bila je kulturni brend tadašnje tvornice i grada Siska, a izložba nastoji prezentirati i duhovno naslijede tvornice kao dio industrijske baštine.

Tijekom dva tjedna organizirat će se razna predavanja, izložbe, edukativne radionice te niz drugih događanja. Također, već treću godinu za redom, u sklopu projekta "Tvornica baštine

Željezare Sisak” održat će se konzervatorsko-restauratorska radionica u Parku skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezara Sisak tijekom koje će se provoditi radovi na skulpturi Josipa Diminića Objekt II u prostoru Parka skulptura nastalih u sklopu Kolonije likovnih umjetnika Željezare Sisak. Na kraju radionice prva stručno obnovljena skulptura bit će postavljena na području zaštićenog parka. Radionicu provodi Odsjek za konzervaciju – restauraciju Umjetničke akademije u Splitu i Gradska galerija Striegl.³⁴

Iz godine u godinu Dani su se sve više okretali “baštini kao gospodarsko-razvojnom resursu” s ciljem “podizanja svijesti šire javnosti o važnosti naslijedene tehničke i industrijske baštine kao i o važnosti njezina očuvanja”.³⁵ U program su se uključile različite dimenzije industrijske baštine kao industrijskog izgrađenog nasljeđa i turističkog te gospodarskog potencijala koji se vezuje uz povijesne gradske industrije. Organizirali su se okrugli stolovi, međunarodni skup, surađivalo se sa znanstvenicima iz različitih područja, profesionalnim upraviteljima baština. Raspavljalo se o “budućnosti industrijske baštine” kao budućnosti institucija. Ovjeravanje industrijskoga krajolika, kao što smo već ranije spomenule, bilo je dokumentirano izložbom dimnjačkih obrisa/krajolika Siska – izložbom tvorničkih dimnjaka s kraja devetnaestog i početka dvadesetog stoljeća koji su izmijenili izgled i narav trgovačkoga grada. U brošuri programa Ministarstva kulture za tu 2016. godinu, kada je postavljena izložba *Tvornički dimnjaci – industrijske vertikale grada Siska*, istaknuto je da bi se “uvrštavanjem tvorničkih dimnjaka u dio ostavštine očuvane kulturne baštine Republike Hrvatske te osmišljavanjem projekata

³⁴ <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/dani-europske-bastine-7217/dani-europske-bastine-2014-11063/11063>

³⁵ <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/dani-europske-bastine-7217/dani-europske-bastine-2015/12484>

s atraktivnim sadržajem uvelike pridonijelo stvaranju novih urbanističkih vrijednosti grada Siska”.³⁶ Iste godine u istoj brošuri stoji da će “u sklopu manifestacije Gradski muzej Sisak predstaviti izložbu *Nepoznata baština – predmeti iz Zbirke ambalaže Gradskog muzeja Sisak*, koja sadrži iznimno vrijedne primjerke ambalaže, primjere industrijskog dizajna 19. i 20. st.”. Nastavila su se i predavanja o industrijskoj povijesti s gostujućim predavačima, dok se lokalnoj zajednici nudila “pivska ruta” – Ruta sisačkih pivovara i Ruta industrijske baštine “koja će uključivati istočnu industrijsku zonu. Time se zajednica upoznaje s nepoznatim, neotkrivenim dijelovima grada”. Stalni pratilec Dana industrijske baštine grada Siska je program radioničkog tipa nazvan Dobra industrija “čiji je cilj predstavljanje bogate industrijske baštine grada Siska na kreativan i zanimljiv način prilagođen mlađim dobnim skupinama”.³⁷

Iznimno bogat program koji se već deset godina nameće kao najopsežniji i najobuhvatniji, a rekle bismo i najdomišljeniji program Dana europske baštine, 2017. godine je izložbom obilježio stogodišnjicu osnutka tvornice Segestica Sisak. Izložba naziva *Gutljaj jedan, ali vrijedan. Segestica Sisak 1917. – 2017.* “prezentira razvoj tvornice i vizualnu komunikaciju njihovih proizvoda”. Iste se godine održao i III. sisački festival piva, a naznačavanje pivarske lokacije “ističe važnost očuvanja pivarske tradicije grada”. U aktivnosti je te godine uključen i sisački Metalurški fakultet s događanjem Sisak Metal Fest koje je “usmjereni k očuvanju industrijske kulturne baštine”, a održale su se i prezentacije po put one naslovljene “Novi život industrijske baštine – interijeri,

³⁶ Brošura “Dani europske baštine 2016”, https://min-kulture.gov.hr/User-DocsImages/arthiva/NAJNOVIJE%20NOVOSTI/DEB%202016/DEB_2016_brochure.pdf

³⁷ Brošura “Dani europske baštine 2016”, <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/medjunarodni-projekti/dani-europske-bastine-7217/dani-europske-bastine-2016-13590/13590>

krajolici, perspektive”, u kojima su predstavljeni stari industrijski objekti, upravne, poslovne, skladišne ili proizvodne zgrade, obnovljene i prenamijenjene.³⁸ Svake godine sisački gradski muzej dane industrijske baštine iznova započinje muzealizacijom jedne industrijske teme/institucije. Tako šeste Dane održane 2018. godine nosi izložba Željezara Sisak – nedovršeni gigant, ponovila se uspješna Ruta sisačkih pivovara, potom su se ponovno iskoristili resursi sisačkih profesionalnih i amaterskih fotografa u organizaciji Fotomaratona – *industrijska baština Siska* koju je provela sisačka galerija Siscia Obscura, predstavljena je projektna knjiga Sagite Mirjam Sunare i Andrewa Thorna *The Conservation of Sculpture Parks* te ugošćena izložba riječkog Centra za industrijsku baštinu Sveučilišta u Rijeci pod naslovom *Obnova školskog broda Galeb i palače šećerane unutar kompleksa Benčić*, a planiran je i obilazak bivšega kompleksa tvornice Željezara Sisak i proizvodnih hala.³⁹ Sedmi Dani 2019. godine obilježeni su prvim POP-UP galerijskim događanjem – izložbom i promocijom *Industrijska baština Siska – Bila jednom industrija, bili jednom ljudi.*⁴⁰ Sljedeći, osmi Dani industrijske baštine grada Siska održani su u novootvorenoj Holandskoj kući. Tematska izložba te godine imala je propitivački naslov *Što je industrijska baština?*. Njome su predstavljeni prikupljeni predmeti industrijske baštine, ali i *Priručnik za prikupljanje industrijske baštine Siska* “koji ima za cilj lakše prepoznavanje predmeta koji su vezani uz Sisak i kvalitetniju brigu o njima”. Ugostila se nova izložba i nastavila suradnja s

³⁸ Brošura “Dani europske baštine 2017”, <https://min-kulture.gov.hr/User-Docs/Images/arkiva/MINISTARSTVO%20KULTURE/Dani%20Eu%20bastine%202017%20brosura.pdf>

³⁹ Brošura “Dani europske baštine 2018”, <https://min-kulture.gov.hr/User-Docs/Images/arkiva/2018%20poziv/Dani%20EU%20bastine%202018%20ZA%20WEB.pdf>

⁴⁰ Brošura “Dani europske baštine 2019”, <https://min-kulture.gov.hr/izdvojeno/kulturna-bastina/novosti-12934/dani-europske-bastine-2019-17540/17540>

turističkom zajednicom grada Siska na Festivalu piva te na Biciklijadi po industrijskoj baštini “koja ima za cilj prezentiranje Siska kao cikloturističke destinacije”.⁴¹ Prvi poslijepotresni Dani 2021. godine smanjenim opsegom aktivnosti jasno su pokazali da su grad i njegovo stanovništvo pretrpjeli stradanje. Izložba *Željeznička baština Siska na starim razglednicama i fotografijama iz zbirki Gradskog muzeja Sisak*, kojom se prezentirao tek segment industrijske baštine grada te potvrđile već postojeće suradnje, bio je način da se ta teška godina muzejski premosti.

Što “slave” baštinske institucije grada Siska? Raspravljaju li i kako o temama industrijskog rada i života radničke klase, industrijske borbe, odnosa politike i rada? Ta su nam pitanja posebice važna u kontekstu teze da su Dani industrijske baštine grada Siska mjesto institucijskog sjećanja i institucijskog rada kojim se oblikuje ono čega se sjećamo ili čega bismo se trebali sjećati. Ako pogledamo programe sisačkih Dana, kroz brojne izložbe postavlja se okvir prepoznavanja i tumačenja industrije. Međutim, ta prepoznavanja i tumačenja potpomažu i djeluju na razvijanju derelikcijske baštine i nerijetko su u funkciji poticanja razvoja derelikcijskog turizma (urbanih šetnji, pivskih ruta, industrijskih ruta i biciklijade) kao turizma napuštenih prostora i posjeda (Edensor 2005; Mah 2012).

“Industrija heritizacije”, koja se naslanja na ono što mi nazivamo muzejskom baštinizacijom ili muzejskom institucionalizacijom sjećanja ili institucionalnim krajolikom industrijske baštine, specifična je vrsta dekontekstualizacije iskustva rada, ali i snažne rekontekstualizacije izgrađene baštine kao novog resursa. Industrija heritizacije “je specifična po svojoj kombinaciji memorijalizacije, stručne analize i komodifikacije” (Edensor 2005: 133).

⁴¹ Brošura “Dani europske baštine 2020”, https://min-kulture.gov.hr/User-Docs/Images/arhiva/Publikacije/Dani%20EU%20ba%C5%A1tine2020/final/Dani%20EU%20bastine%202020%20bro%C5%A1ura_final.pdf

Ranije spomenuto nasljeđe industrije i urbanosti tako postaje središte nove stare političkoekonomskog geografskog kapitalizma. Razdvajanjem industrijske povijesti od povijesti radničke klase i radništva u praksama memorijalizacije (Shackel 2019), pogoduje se strategijama revitalizacije i razvoja naslonjenima na zaborav, u sisačkom slučaju presloženima preko krajolika socijalističke industrijske modernizacije kao da ga tu nikad nije bilo.

Festival Željezara kao kontinuitet krajolika rada

Institucionalne prakse muzealizacije, vidjeli smo u prethodnom potpoglavlju, u prikazu industrijske baštine ispuštaju povijest radnika, rada i radnih odnosa. No zato se industrijalizacija i radničko industrijsko nasljeđe kao tema muzealizacije pokazuje plodnim tlom za izvaninstitucionalno ili neformalno institucionalno djelovanje. Kulturotopije baštinskog rada, postindustrijska utopija, historizacija industrijskog rada i masovnog zapošljavanja teme su umjetničkog projekta i manifestacije pod nazivom Festival Željezara, čiji je umjetnički direktor od njezinih prvih dana 2014. godine bio sisački umjetnik Marijan Crtalić. Razgovor s Marijanom Crtalićem iz studenog 2019. godine vodile smo povodom šestog održavanja Festivala. Festival je počeo kao glazbeni, umjetnički i aktivistički program koji se održavao na prostoru nekadašnje Željezare Sisak i industrijskog naselja Caprag. Nastao zbog "uznemirenosti zaboravom" te kao mnemonička praksa otpora, Festival Željezara i njegovi programi zamišljeni su kao oblik umjetničke i aktivističke valorizacije industrijskog nasljeđa Željezare Sisak i način da se oblikuje živa i aktivna umjetnička scena u Sisku (Potkonjak 2020). U pozvanim umjetničkim radovima (u okviru Festivala) problematiziraju se teme poput rada, migracija, nezaposlenosti, propasti industrije. Festival cijelo vrijeme svoja postojanja djeluje u prostoru prijepora – naznačava problem

historijske dekontekstualizacije klasnog aspekta rada; uvodi pitanja klasnog, rodnog i političkog određenja industrijskog rada; razmatra važnost sustavnog bavljenja socijalističkom industrijskom modernizacijom kao najsnažnijim zamašnjakom lokalnog razvoja; uočava probleme diskursa koji preskaču socijalističko razdoblje u vrednovanju industrijske baštine. Festival je u šest izvedbi mijenjao veličinu, ambicije dosezanja publike, vrste publika, tip programa (nestaje ambiciozni festivalski glazbeni program), što je dijelom posljedica izvora i veličine finansijske podrške projektu. Iako smanjivanje opsega Festivala i njegove javne vidljivosti nije značilo promjenu u programskim polazištima, Festival Željezara/Sisak iz 2014. godine bila je najambicioznije planirana i izvedena manifestacija od svih koje su se održale u narednim godinama.

Festival pokušava reanimirati prostor od izuzetne vrijednosti u kulturno-industrijskom, ali i sveopćem društvenom kontekstu, a svaki posjetitelj svojom će podrškom, dolaskom i/ili sudjelovanjem direktno participirati u revitalizaciji grada Siska i mogućoj platformi za promjene. Socijalni angažman i kritika osnova je umjetničkog programa Festivala Željezara.⁴²

Tekst prenesen na stranicama Društva arhitekata Zagreba dio je promidžbenog materijala Festivala Željezara. Uz izrazito kritički ton u kojem se naznačuju problemi zapuštenog i napuštenog prostora te društveni procesi poput privatizacije i tranzicije jedna od organizatorica Festivala, Lejla Vujanić, pratila je njegovu aktivističku dionicu:

Aktivistički program Festivala želi oteti zaboravu progresivne ideje koje su bile motor nekadašnjeg razvoja. Recentna povijest Željezare i pripadajućeg naselja tako postaje tematska okosnica i inspiracija za novi model razvoja grada. Željezara Sisak kao

⁴² https://d-a-z.hr/hr/vijesti/festival-zeljezara_-sisak,2512.html

gospodarsko-kulturni fenomen centralno je mjesto oko kojeg se značenjski isprepliću teme rada, samoupravljanja, prostornog planiranja, stambenog zbrinjavanja, kulturne proizvodnje. U tu svrhu u Sisak su pozvane organizacije i pojedinci iz Hrvatske i regije koji su svojim radom inicirali nove modele i prakse iz područja radničkih borbi, izgradnje solidarnih platformi, zajedničkih dobara, antifašizma i ljudskih prava, participacije u upravljanju gradom, prostornog planiranja, zaštite baštine, nezavisne kulture i medija.⁴³

Glazbeni dio programa komentirao je Nenad Borović konstatacijom da je prateći dvije okosnice, onu umjetničku i aktivističku, i taj program imao "nekonvencionalan i nekomercijalni pristup".⁴⁴

Šesti Festival Željezare koji je umjetnički osmislio Marijan Crtačić organiziran je 2019. godine. Radilo se o urbanim intervencijama te umjetničkim izvedbama i predavanjima koja su se održavala na raznim lokacijama u gradu i po različitim gradskim institucijama, od Galerije Strigel do gradskog Arhiva. Ono što program čini zanimljivim je njegova snažna okrenutost promišljanju industrijske povijesti grada jezikom umjetnosti, koja temeljito nalikuje umjetnosti deindustrializacije kao umjetnosti prorade radničkog pitanja, značenja industrije za zajednicu i posljedica deindustrializacije nakon propasti industrijske proizvodnje. Snažan aktivistički aspekt ostvaren je već uvodom u šesti Festival Željezara, participacijom zagrebačke bubenjarske skupine Zli bubenjari koja je svojim "prosvjednim bubenjanjem" sudjelovala u akciji "5 do 12 NE opasnom otpadu u gradu Sisku i SMŽ!" u organizaciji sisačke inicijative Siščani ne žele biti smetliščani. Nastup Zlih bubenjara 27. travnja bio je uvod u konferenciju za medije i najava istoimenog prosvjeda koji se održao 4. svibnja 2019. godine.⁴⁵

⁴³ https://d-a-z.hr/hr/vijesti/festival-zeljezara-_sisak,2512.html

⁴⁴ http://www.d-a-z.hr/hr/vijesti/festival-zeljezara-_sisak,2512.html

⁴⁵ <https://www.sisak.info/2019/10/26/pocinje-festival-zeljezara-2019/>

Grananje ciljeva Festivala Željezare i vrsta aktivnosti koje se dosljedno oblikuju kroz dvije dionice – umjetničku i aktivističku – usmjerava na festivalsko razumijevanje ruinacije kao političkoekonomskog procesa. Festival iz 2019. godine, kako je u našem razgovoru Marijan Crtalić istaknuo, programski je bio fokusiran na politike rada, radnu nesigurnost, siromaštvo i prekarnost te finansijsku obesmišljenost umjetničkog i “radničkog” rada. Crtalić u razgovoru izdvaja rad Frane Rogića “Šatorsko sklonište za radnike, umjetnike i beskućnike” s dvosezonskim licem – u zlatnoj i srebrnoj izvedbi izolacijskog termalnog materijala i priručnog šatorskog skloništa koje je postavljeno na otvorenom prostoru javnoga gradskoj parka, poznatijeg pod nazivom Park skulptura u Capragu. Vrednovanje “umjetničkog rada” i “manuelnog, industrijskog rada” kao nečega što određuje umjetnika s jedne strane i radnika s druge strane rekonekstualizirano je trećom dimenzijom –beskućništvom. Umjetnik, radnik i beskućnik kao tri idiosinkrastička i inflatorna fenomena, koja u Rogićevoj izvedbi opterećuju socijalnu sferu države, smještaju se u postapokaliptičnu scenu toplinski izoliranog skloništa. Nastavljuјуći se na ranije umjetničke izvedbe različitih sigurnih skloništa za umjetnike,⁴⁶ Rogićeva izvedba udomljujućeg i sigurnog skloništa za beskućnike, radnike i umjetnike u sisačkom krajoliku ruina odjekuje, prema Crtaliću, ironijski i očuđujući. Crtalić je izdvojio i izvedbu Bojana Koštića:

[Koštić je] napravio referencu na rad [Željka] Jermana Ovo nije moj svijet. On ti je napisao naftom na platnu Ovo je naš svijet. To je stavio ispred nekakve vizure Rafinerije. To je stajalo neko vrijeđme. Isto kao i ova kućica. U biti, stajala je cijelu noć. Drugi dan su je pokupili ljudi. [...] I u gradu, znači u centru, mi je radio Marijan Molnar. On ti je imao performans, unazad par godina, gdje god dođe na neko mjesto i čita ti novine iz... Ima zbirku novina, iz sedamdesetih, osamdesetih. Onda je konkretno u Sisku čitao na

⁴⁶ <https://www.oslobodjenje.ba/dosje/intervju/frane-rogić-knjiznica-je-skloniste-za-umjetnike-499917>

tom Korzu novine iz osamdesetih koje su pratile zdravstveno stanje druga Tita. To je bilo super. Bile su i reakcije. Došao je neki lik. Prvo sam mislio da će biti neko sranje, a ispalo je da je tip "za Tita i omladinu". [...] I onda je Pino [Ivančić] imao nakon Molnara. On je bio obučen u radnika. Imao je kacigu... Čit'o je neš'.

Iako je Festivalski program uključivao i čitanje poezije, na koju se Crtalić osvrnuo kao na praksi kontinuiteta pjesničkog okupljanja u kontekstu sisačke industrije i prestižne Književne nagrade Željezare Sisak, Festivalski i izvaninstitucionalni rad u kulturi te na kulturi sjećanja, ali i politikama pamćenja, bitno je drukčiji od onog memorijalnog, odnosno rada baštinskih institucija. Program Festivala usmjeren je na populaciju s kojom umjetnički i aktivistički jasno komunicira o kakvoj se vrsti rada na kulturi radi. On je dramatično antikonzumeristički. Istodobno, predstavlja i vrstu kritičkog rada koji se ponekad snažno organizira kao izvaninstitucijska kritika institucijske imaginacije.

Detalj privremene legende na skulpturi "Antipodi",
Festival Željezara, 2013.

Ulaz u željezaru, skulptura Ivana Kožarića "Antipodi", 2013.

Festival Željezara, rad Vladana Jeremića i Rene Rädle "Abeceda Željezare", 2015.

Društveno pamćenje industrije, kreiranje industrijske baštine, suočavanje s deindustrializacijom i ruinizacijom krajolika pokazuju se izazovima s kojima su se različiti društveni akteri i institucije u Sisku snalazili na različite načine, a što vidimo iz triju primjera kojima smo se bavile u ovom poglavlju. Posebice se njihovo razumijevanje industrijske baštine i kao povijesti rada, radništva, radničke borbe, ali i urbane povijesti industrijskih gradova, čine dramatično suprotnima. No krajolici ruina kao institucionalni krajolici i krajolici sjećanja mogu se, pa i moraju, izgrađivati na različite, čak i dramatično suprotne načine. “Nekritično sentimentaliziranje prošlosti” i “opasnost romantiziranja industrijske prošlosti” (Berger i High 2019: 18), koji često prate turističku estetizaciju ruina i estetsko pornografiranje ruina, nisu dominantno obilježje sisačkog institucionalnog djelovanja vezanog za industrijsku baštinu. No jasna kritika koju upućuju autori poput Shackela (2019), a koja se prije svega odnosi na kasni kapitalizam u kojem se i ruine komodificiraju, proizlazi iz često prešućene i neproblematizirane strane rada s ruinama i rada na njima kao baštinskom resursu. Izazovi koje Shackel prepoznaće proizlaze iz zanemarivanja, zaobilazeњa i neadresiranja pojava i obilježja u krajoliku ruina koji upućuju da se radi o krajoliku ispisanim tenzijama vezanim uz rad (eksploatacijom, zdravstvenim problemima, ekološkom degradacijom, klasnim pitanjima) (2019: 750). Shackel povezuje takav način bavljenja industrijskim ruinama s produžavanjem i ponavljanjem strukturalnog nasilja prema siromašnim industrijskim radnicima. Igrajući se riječima i premećući značenje krajolika ruina i ruiniranoga krajolika, podsjeća da je krajolik ruina istovremeno “uništen krajolik” koji u sebi nosi ozbiljke dugogodišnjeg strukturnog nasilja. On podsjeća da “industrijski krajolici podržavaju sjećanje na snagu i postignuća [...] kapitalizma, ali su istodobno i spomenik eksploracije i efekata deindustrializacije” (Shackel 2019: 752). U domaćem kontekstu to bi, dakle, bilo pitanje snage i postignuća socijalizma,

ali i zdravstvenih i ekoloških problema koje je donijela industrijalizacija, pitanje valova masovnog zapošljavanja i otpuštanja, vječna nestaćica repromaterijala te konačno egzistencijalna, ekonomski i demografska devastacija postindustrijskog doba. Zato su to politički i ekonomski kontroverzni krajolici. Na tom tragu možemo postaviti razliku dvaju tretmana krajolika sjećanja koje smo zabilježile u Sisku. To je točka u kojoj nastaje i razlika djelovanja dviju praksi sjećanja – djelovanja u dvama krajolicima rada (na društvenom pamćenju). Jedan se vezuje uz baštinske institucije, a drugi uz umjetničko izvaninstitucionalno djelovanje koje pretendira na institucionalizaciju, kako smo to ranije u poglavlju objasnile. Priroda njihova zagledavanja u povijest rada i povijest zajednice je različita. Baštinske institucije suzdržane su u praksama promatranja i kao da su im izvan obuhvata procesi propadanja, prekarnost, nemanje rada (kako su nam često naši sugovornici govorili), društveni, ekonomski i politički učinci deindustrijalizacije. Jesmo li, kako to navode Geoff Eley i Keith Nield (2000), načinom na koji ponekad djelujemo u kreiranju krajolika ruina rekli doviđenja radničkoj klasi, odnosno vidimo li u heritizijskim temama, ali i u suvremenoj i povijesnoj obradi radničkih tema prostor za adekvatno zahvaćanje radništva? To su pitanja koja se na neki način postavljaju putem aktivnosti Festivala Željezara. S obzirom na činjenicu da je od sedamdesetih godina dvadesetog stoljeća na Zapadu “dominantni kolektivitet radničke klase počeo propadati (klasični muški proletarijat zaposlen u rudarstvu, transportu i proizvodnoj industriji, zajedno s onime što je s njima povezano – vrstom sindikalizma i koncentracije radničkog stanovanja” (Eley i Nield 2000: 1), suštinsko je pitanje kako ovoj temi prilazimo i kako je obrađujemo u kreiranju sjećanja na industrijsku baštinu (Savage 2003). Festival Željezara svu svoju logiku temelji upravo na toj vrsti rada u krajoliku sjećanja. Berger i High smatraju da “zaštita industrijskoga nasljeda može služiti da bi se dodatno zataškala klasna borba i društveni

sukob, utišala solidarnost radničke klase ili učinila nevidljivom povijest antikapitalističkih pokreta. S obzirom na ovaj izazov [...] možda su radna i javna povijest zapravo politički nekompatibilne” (Berger i High 2019: 11). Jedan od temeljnih načina oblikovanja sjećanja jest onaj koji se upire na oblikovanje javnog prostora. I kada se Tim Cresswell pita može li se mjesto (industrijske) baštine konstruirati kroz isključivanje (Cresswell 2015: 139), odnosno kada Strangleman sa žaljenjem konstatira nemoć povijesti rada da “memorijalizira raspadajuću kulturu” (Strangleman 2013: 31), oba će zapravo zaključiti da je prostor stvaranja krajolika sjećanja, politički, koliko i znanstveni i estetski čin.

Grad za koji se vrijedi boriti: toksični krajolici i slučajni aktivizam

Postindustrijski krajolik zagađenja, otpada ili toksičnosti složen je pojam kojim se zagađenje povezuje s korištenjem, razumijevanjem i značenjem prostora. On se gradi na iskustvima koje zajednica oblikuje temeljem prethodnog iskustva življenja u blizini industrije, odnosno od industrije. Postindustrijska zajednica koja obitava u krajolicima opasnog otpada i s njima živi ekološki je visoko osjetljiva. Zbog toga je posebice osjetljiva na svaki oblik korištenja ruiniranih industrijskih krajolika kao materijalnih resursa za nastavak ili novo skladištenje i preradu te gospodarenje otpadom u prostorima nekadašnjih industrijskih i prerađivačkih postrojenja koja su izgubila svoju prvotnu proizvodnu funkciju. Krajolici toksičnosti krajolici su kasnog industrijalizma koji emaniraju ono što Kim Fortun zove “rizicima industrijskog poretka”, oni su “degradirano stanje industrijske infrastrukture” (Fortun 2012: 446). To su “obezvrijedeni krajolici” (Walley 2013: 129) nastali tijekom propadanja industrije. Tijek njihova propadanja prepostavlja da se pretvaraju u “postindustrijsku pustoš” na kojoj je vidljivo “brzo širenje odlagališta otpada” (ibid.: 119).

Današnji postindustrijski krajolik grada Siska, obilježen industrijskom šutom, raspadnutom industrijskom arhitekturom i loše održavanom industrijskom infrastrukturom koja čini značajan udio u nastajućem krajoliku ruševina, udomaćuje i ne uvijek transparentne dinamične aktivnosti skladištenja opasnog otpada

pretvarajući pitanja ekspanzionističkih industrijskih rješenja zagađenja iz socijalizma u aktualne postindustrijske ekološke prijepore. Ti su prijepori već nekoliko godina u Sisku sve očitiji. Primjer otpora "tajnovitim" političkim naporima da se u stražnjim dvorištima naselja Novo Pračno, na samoj periferiji grada Siska u južnoj industrijskoj zoni, oformi podzemni deponij za medicinski otpad, a na kakav smo naišle tijekom terenskog istraživanja, nagnao nas je na istraživanje takvog jednog prijepora. Tako smo neplanirano i neočekivano zakoračile u etnografiju postindustrijskog zagađenja te donekle potvrstile globalno već prepoznatu prepletenu istraživanja postindustrijske antropologije i antropologije zagađenja. U regionalnim antropološkim istraživanjima tek se nekolicina istraživača bavila ekološkim aspektom deindustrializacije (npr. Matošević i Baćac 2015; Jovanović 2016) ili ulogom neformalnih skupina stanovnika koje sudjeluju u ekološkim sporovima (npr. Rajković 2020; Doričić i dr. 2020). Zbog primjera otpora zagađenju na koji smo naišle u Sisku nama su bila važna ona istraživanja koja su s jedne strane dovodila u vezu sporo i kontinuirano nasilje zagađenjem s "rezniranom" reakcijom zajednice na njega (v. Lora-Weinwright 2017), a s druge istraživanja koja su kritički detektirala dugotrajne efekte (post)industrijskog zagađenja. Potonja istraživanja nerijetko uključuju sumnje o zdravstvenim učincima zagađenja, sumnje koje ostaju nedokazane (Walley 2013: 127–128). Rekle bismo da je naš interes bio usmjeren na "nevoljnog" subjekta koji, iako je sumnjičav, nije ekološki spreman na djelovanje niti ima artikulirane emocije dok ga neposredne okolnosti ne prisile na to. Zato smo razvile koncept slučajnog aktivizma kako bismo shvatile društveno djelovanje koje nije usredotočeno na ekološki aktivističku vrstu brige za okoliš i nije trajno, već je slučajno po načinu na koji je nastalo i kako se odvija. Zanima nas je odnos građana jedne bivše industrijske zajednice spram opasnosti od revitalizacije industrije, ali sada industrije prerade otpada. U fokusu nam je, dakle, bilo djelovanje slučajnih aktivista koje okuplja briga za zdravlje i kvalitetu života u vremenu nakon industrije. Oni se

opiru političko-korporativnim razvojnim imaginarijima po kojima nova industrija otpada predstavlja novi oblik rada te se bučno protive novom naletu zagađenja u postojećem postindustrijskom krajoliku. Transformacija koju smo pratile na primjeru zagađenja ticala se transformacije interesa građana, prava i obveza sadržanih u životu u postindustrijskom krajoliku uz koje se vezuju ekološki rizici. Naime, postoji bitna razlika između toga kako se građani Siska odnose spram urbanog okolišnog zagađenja nekoć i danas, spram opasnosti proizvodnje i uskladištenja industrijskog i postindustrijskog otpada, a što ćemo nastojati pokazati u nastavku teksta.

Zagađenje u ime rada i prosperiteta

Urbano okolišno zagađenje (v. Schell i Denham 2003) ovdje promišljamo dvojako – i kao kompleksan predmet našeg terenskog istraživanja, i kao postindustrijski ekološki prostorni razmještaj svih aktera u postindustrijskom ambijentu Siska s kojim smo se susrele. Ono je podjednako povezano s industrijskim zagađenjem okoliša koje proizvodi buku i kemijsko zagađenje zraka i tla, odnosno proizvodi gomilanje otpada kao nusproizvoda prerađivačke industrije, i s postindustrijskim neuspješnim rješavanjem uskladištenog otpada na otvorenim, prostranim površinama u neposrednoj blizini tvornica. Međutim, narativi o zagađenju građa naših sisačkih sugovornika gotovo se jedva dotiču industrijski već prilično zagađenog tla i vode te kontinuiteta življenja sa zagađenim zrakom, zastajući najčešće na konstataciji da danas u gradu “više ne smrdi”. Stoga takve narative razumijemo kao neprorađeno historijsko nasljeđe, prešućeno u ime prosperiteta i rada. Odnos prosperiteta i zagađenja kao isprepletenog fenomena nosi mnoge kontradikcije i paradokse, uvjetovanosti i međuviznosti. Riječ je o njihovoј “dugotrajnoj simboličkoj povezanosti”, sadržanoj u rečenicama poput “Što više dima, to bolje – to znači

hranu na stolu i djecu koja imaju što jesti” (Walley 2013: 121); u idejama o “uspješnim zagađivačima” – kao na primjeru borske metalurgije koja svoju budućnost gradi na činjenici da se iz tvorničkih dimnjaka dimi “njihov”, “borski dim” (Jovanović 2016). Dim je to koji nije obilježen kao zagađenje, nego je simbol dobrobiti vezan za aktivnu industrijsku proizvodnju, to je i “signal nade” da rada još ima (Pellow 2000: 583). Dilema “opasan posao ili zdravlje” ili “posao ili čisti okoliš” (ibid.: 586) nadaje se suvišnom za stanovaštvo u industrijskim gradovima. Ona u sebi sažimlje osjećaj nemogućnosti izbora, osjećaj koji se potom pretače u nemoćni odabir većeg zla. Da – birali su posao opasan po zdravlje, da – birali su posao čak i kad zagađuje okoliš. Posao je imao prednost. Kada jedan od naših sugovornika usput izjavi da Siščani ni danas ne žele “zelenje već zagađenje” te konstatira da “čisto i zeleno njima ne znači ništa, daj im zagađenje i kontaminaciju i bit će dobro”, on progovara o ovoj dilemi kao nekoj vrsti okolišnoga klasizma. Naime, nisko prihodovno, vrstom manualnog posla i egzistencijom ucijenjeno industrijsko radništvo nikako se ili rijetko aktivira u borbama za ekološku pravdu. *Double-bind* koji se ovde susreće ogleda se u odabiru većega zla (trajnog i po zdravlje dugoročno pogubnog zagađenja) koje je uvijek bolje od nemanja (opasnog) posla. Zagađenje u gradu Sisku, kao i u toliko drugih slučajeva, paradoksalno je bivalo i još biva predstavljeno kao ono koje nosi dobrobit zajednici.

Zagadenje i budućnost grada, prostorne emanacije i aspiracije, ideje, konceptualna shvaćanja povezanosti industrijskog rada i zagađenja s dobrobiti samo su neki od problema koji proizlaze iz nerazrješive veze industrijskog rada, industrije i razvijene tolerancije na zagađenje. Taj “kalkulirani rizik” (Jovanović 2016: 7) javlja se kroz teze o nužnom suživotu prosperiteta i zagađenja u industrijski depriviranom krajoliku. On obuhvaća ideju da grad koji udomljuje zagađujuću industriju to radi na svoju štetu, ali u korist niskoplaćenog industrijskog radništva koje voljno sudjeluje

u ovoj društvenoj igri koja uključuje i pristanak na zagađenje. To je zagađenje nužno, ovdje je i protiv njega se ne treba boriti dok god osigurava egzistenciju. Promišljajući zagađenje u gradu, jedan naš sugovornik navodi:

O tome se nije toliko pričalo. Uvijek je bilo "Rafinerija smrdi". To je bila standardna stvar. Sjećam se, kad sam se znao probuditi ujutro i zatvarati prozor jer mi smrdi Rafinerija, jer je počelo puhati s juga. [...] A zapravo sam [živio] dosta malu razdaljinu od Rafinerije jer [...], to je možda dva i pol kilometra zračne linije. Ali zagađenje... Mislim da su mi moji pričali da se o tome nikad nisu postavljala pitanja jer je to neki nusprodukt... Ono... "Idemo to istrpiti jer imamo industriju, radna mjesta".

U razgovoru s arhitektom i dizajnerom iz rujna 2020. godine spominju se prvi prosvjedi protiv zagađenja, ali su, zanimljivo, povezani s raspadom industrije:

I prvi put što se sjećam da se baš jako počelo pričati o tome, i čak je bio jedan prosvjed koji se zvao Gas maskenbal, to je bilo 2004. ili 2005. Bio sam u srednjoj školi tad i bila je pozornica pred Velikim kaptolom, koji je tad još bio gradski. Netko od ovih radijskih voditelja je vodio to. Išla je prosvjedna kolona do Rafinerije. To je kad se sve počelo toliko jako raspadati i bilo je pitanje "Zašto mi sad udišemo taj loš zrak?"

Izbor većega zla, kako smo nazvale svjesni odabir da se živi i radi u zagađenom industrijskom okruženju u ime posla i sigurne egzistencije, integriran je u industrijski subjektivitet radničke klase i s njim je nerazdvojno povezan. Kao što su nam rekle sugovornice u grupnom razgovoru krajem 2019. godine, taj izbor nije nužno neosviješten, nego si svjestan nemogućnosti izbora: "Svi su zagađivali, al' onda si znao zašto. Radiš. Došo si u Sisak. Znaš da za to prehranjuješ obitelj. Živiš u zagađenom gradu. Točka! A sad? Nemaš pos'o i imaš zagađenje. Nikad... Ovo prije je bilo kao ono 'u zlu'... [smijeh zbog aluzije na bračni zavjet]". U takvim, ekološki

ugroženim zajednicama, čiji je opstanak osiguravan produktivnošću visoko zagađujuće industrije, glasovi otpora utišani su do nečujnosti. "Mi nismo o zagađenju pričali, onako kako ljudi koji žive u zagađenju o tome ne pričaju", konstatirao je jedan od sugovornika, inače profesionalni okolištarac i znanstvenik, iskreno se čudeći našem pitanju je li se o zagađenju govorilo dok je Sisak još bio industrijski grad. Prisjetio se i prilike u novoj školi koju je pohađao nakon što su ga roditelji 1991. godine preselili zbog rata. Tada je profesor glazbenog, predstavljajući ga novim kolegama u razredu rekao: "A da, znam ja Sisak, tamo vam je djeco snijeg crn kad padne zima'. Ja kao: nije, jebeno nije. Zato jer jebeno nije! A on je to opisao kao crni snijeg"

Opasnost od zagađenja, iako nije uvijek vidljiva i glasna, ipak je prisutna u pozadini. Svjedočena je malim udomaćenim gestama prevencije na dnevnoj bazi i u svakodnevnim ritualima "čuvanja od zagađenja" – odbijanjem jedenja lokalno uhvaćene ribe, pitanjima je li riba iz ove ili one rijeke (Save ili Kupe, jer se u jednu izravno odvodio otpad iz Rafinerije), zatvaranjem prozora kod prerade nafte zbog nesnosnog sumpornog smrada i unošenjem "veša u kuću kad zadimi Željezara". Konstatirana je estetskim kuriozitetima poput onih da je zimi i snijeg crven u Željezari od oksida koji zasipava okolinu do potrebe da se voće iz vrta pere u sodi bikarboni i soli zbog sveprisutnog olova. Navedeni načini komunalnog iskustva zagađenja i odgovora na njega vrsta je rezigniranog aktivizma koji opisuje Anne Lora-Wainwright predstavljajući "način života sa zagađenjem" (Lora-Wainwright 2017: XIV-XV).

Historizirano prokletstvo postindustrijskoga krajolika toksičnosti

Sasvim drukčiji narativi o urbanom okolišnom zagađenju grade se oko posve nove opasnosti, novog zagađenja koje proizlazi iz

novootvorenih pogona za sanaciju neopasnog i opasnog otpada. Te narative tumačimo pomoću sintagme “historiziranog prokletstva” vezane uz postindustrijski krajolik ruina. “Prokletstvo” proizlazi iz činjenice da se današnje zagađenje stvara na tvorničkim razvalinama i otpadu koji je preostao od prosperitetne industrije, ali i iz anticipacije budućeg zagađenja, koje se vezuje uz najave izgradnje skladišta medicinskog otpada i pogona za spaljivanje otpada – energane, ili pak postrojenja za preradu i proizvodnju biogoriva. Grad Sisak i njegov toksični krajolik u narrativima historiziranog prokletstva opisuje se kao društveni prostor prijepora, arena u kojoj se zbiva do sada odgađani društveni sukob po pitanjima prava na raspolaganje prostorom (Matošević i Baćac 2015: 148), načina njegova raspolaganja i uživanja prostora. To uključuje rad, stanovanje, zabavu u i na prostoru, brigu o prostoru, prošlost, sadašnjost i vizije budućnosti prostora i njegovih stanovnika.

“Iako je budućnost dolazila sporo”, a njezini ishodi nisu uvijek bili povezani s javnim odlučivanjem, piše Christine Walley o postindustrijskom krajoliku svojeg rodnoga grada Chicaga, budućnost se ipak u jednom trenutku ukazala. No ono što se ukazalo, nije bilo lijepo (Walley 2013: 140). Sličan se proces događao i događa se u Sisku. Budućnost koja se dijelom vezivala i za rješavanje prostornih problema vezanih uz zemljiste, arhitekturu i infrastrukturu napuštenih prostora Željezare Sisak ili Rafinerije Sisak, ne izgleda posebno svjetlo. Dok je mehanizam sanacija bio skup i daleko na obzoru, ako se i kada o njemu uopće govorilo (Jasić 2015), u praksi se postindustrijski krajolik punio različitim zagađenjima. S uzvisine koju je pružao puteljak ispod crkve sv. Marije na Viktorovcu mogla su se uz rijeku Kupu vidjeti zapunjena odlagališta kemijskih ostataka nastalih od prerade nafte. Zračnim pregledom Googleove karte područja nekadašnje Rafinerije ukazivale su se ogromne tamne mrlje nepoznatog sadržaja.

Stari spremnici za tekuće proekte, Rafinerija nafte Sisak,
obala Kupe kod željezničkog mosta, 2021.

Na ulazu u nekadašnju kemijsku industriju Radonja, koja već neko vrijeme udomljava nekoliko malih *brownfield* investicija vezanih za preradu i skladištenje opasnog i neopasnog otpada, osvanuli su natpisi s imenima tvrtki za obradu otpada. Sisak je polako, ali sigurno, potvrđuju to nazivi tvrtki, postao legalno mjesto rada hrvatskog "kralja otpada" Petra Pripuza,⁴⁷ čije je sjedište C.I.O.S. grupe smješteno u glavnom gradu Hrvatske, a podružnice i se-strinske firme razgranate su po cijeloj Hrvatskoj. Industrijske zgrade i lokacije prepuštene su i drugim novoosnovanim malim i srednjim privatnim poduzećima za skladištenje i preradu otpada koje posluju, kako su nam mnogi sugovornici sugerirali, dvojbeno i netransparentno. O novom gospodarenju otpadom u krugu stare tvornice kemijskih proizvoda Radonja (od 1992. do 2013. godine, kad je likvidirana, djeluje pod imenom Herbos) umirovljena

⁴⁷ V. npr. <https://www.veccernji.hr/biznis/kralj-je-svih-kraljeva-otpada-petar-pripuz-sa-4-milijarde-kuna-prihoda-235590>; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/tko-je-petar-pripuz-pogled-u-intimni-svijet-uzdrmanog-poduzetnika-i-kako-se-planira-obraniti-od-optuzbi-583783>; <https://www.index.hr/vijesti/clanak/Kralj-otpada-Pripuz-od-Zagreba-dobio-sumnjivi-posao-tezak-75-milijuna-kuna-778624.aspx>.

inženjerka kemije rekla nam je: "Bog zna čime nas truju. Vidite spalionicu? [pokazuje prstom na fotografiju koju smo joj pokazale] Koriste ga i radi. Nisi mi trebala pokazati te slike. Noćas uopće neću moći spavati!"

Prostor bivše kemijske tvornice Radonja/Herbos, danas dijelom u vlasništvu tvrtke Kemokop d.o.o., lokacija postrojenja za regeneraciju i reciklažu, odlaganje kompaktnog i baliranog otpada, 2021.

Prostor bivše kemijske tvornice Radonja/Herbos, danas dijelom u vlasništvu tvrtke Remondis Medison d.o.o., tvrtka za gospodarenje neopasnim i opasnim otpadom, 2021.

Druga naša sugovornica, ekologinja i poduzetnica, upozorila je na problem *brownfield* područja u gradu Sisku te na to da gradske vlasti *brownfield* investicije velikih korporacija koje se bave industrijom otpada pogrešno predstavljaju kao *greenfield* akcije.

I tu je jedna velika priča bila. Bili smo ja i roditelji na javnoj raspravi za Rijekatank. Oni su to sve promovirali. Grad je to promovirao kao dolazak novca, dolazak radnih mjesta. Rijekatank u svojoj, kako bih to rekla, studiji utjecaja na okoliš, je upisao da će biti devetnaest parkirnih mjesta. To znači da oni očekuju da će zaposliti maksimalno dvadeset ljudi. Od toga će vjerojatno jedan dio dolaziti iz uprave iz Rijeke, tako da se desetak ljudi možda može zaposliti u Rijekatanku. Remondis ima troje zaposlenih. Tako da to nisu... To inače nije industrija gdje se zapošjava velik broj ljudi. Kao drugo, to je industrija koja samo smanjuje druge vrijednosti jednog mjesta. Te oranice, takva organička proizvodnja hrane, uopće, cijene nekretnina. Željezara je poznata po tome što ima najjeftinije nekretnine u cijeloj Hrvatskoj...

Njezini se uvidi temelje na interesu građanke Siska da živi u zdavom, mirnom gradu usmjerenom na održiv rast i zelenu ekonomiju, ali i na pragmatičnim shvaćanjima mlade poduzetnice. Ona racionalizira i razloge zbog kojih se Sisak uopće nametnuo kao lokacija za skladištenje i preradu otpada. Njih povezuje s prošlim prešućenim zagađenjem i slikom grada koji propada nakon zatvaranja velikog broja industrijskih radnih mjesta te napuštanja starih industrijskih pogona. Naša sugovornica prognozira dvostruku štetu zbog smještanja industrije opasnog otpada u Sisak. S jedne strane, na simboličkoj razini, ta će industrija produbiti već postojeću negativnu sliku grada, a s druge prouzročit će daljnja štetna zagađenja:

Te cijene [nekretnina] će još pasti ako ljudi ne dolaze ovdje živjeti, ako ljudi nemaju želje ovdje biti, a nemaju želje biti negdje gdje se obrađuje opasan otpad. Drugo, mi smo među rijekama, na poplavnom području, na glinovitoj zemlji gdje vode jako teško

ulaze i sve se to slijeva dalje u rijeke i mi time kontaminiramo sami svoju rijeku. Između ostalog, i naše smetlište, Goričica, se nalazi na samoj obali rijeke Kupe, to jest Save... Nas, ja bih rekla, da Sisak, država cijela doživljava kao: "Aha, nitko drugi neće, hajmo to staviti u Sisak. Ovdje je uvijek bilo najkontaminiranije, pa hajmo to tako i nastaviti. Negdje mora ići ono najgore."

Slike toksičnoga krajolika i opasnosti o kojima pišu antropologije industrijskih ekoloških katastrofa (v. npr. Fortun 2001; Petryna 2003) nisu identične onima o kojima mi pišemo. U slučaju Siska ne radi se o jednokratnom događaju koji ima elemente katastrofe, a na koju su stanovnici organizirano reagirali. Nije riječ ni o dugogodišnjoj, sustavnoj borbi zajednice za umanjivanje štetnih ili smrtonosnih posljedica zagađenja nastalog katastrofom. U Sisku se radi o mobilizaciji građana zbog straha od dolazeće katastrofe. Strah je središnji anticipativni događaj i motivator organiziranja i pobune zajednice. Stoga naša etnografija prije pripada radovima koji se bave okolišnim akcijama zbog prijetnje zagađenjem zbog prerade otpada. Aktivizam u zajednici ili ekoaktivizam na koji smo naišle u Sisku djelovanje je skupine građana koja nema strukturu pokreta, nije registrirana građanska udruga niti su u nju uključeni nacionalno etablirani članovi ekoaktivističkih udruženja. Svojim prosvjedima i akcijama u javnom prostoru više nalikuju grupama za podizanje svijesti o nekom društvenom problemu koje se spontano okupljaju reagirajući spram neke potrebe u lokalnoj zajednici ili pak djeluju u digitalnom aktivističkom okružju objavljujući svoje uvide, razmišljanja i apele ponajprije putem interesnih skupina na Facebooku. Kako bismo bolje razumjeli lokalni ekološki prijepor, usredotočile smo se na afektivne reakcije naših sugovornika na ono što vide kao opasnost koju u grad i njegova susjedstva donosi uspon nove vrste industrijske aktivnosti. Slijedeći Petera Littlea u njegovoj tvrdnji da su emocije ključne za to kako ljudi reagiraju na okolišne rizike (2012: 432), pristupile smo emocionalnim reakcijama Sićčana s kojima smo razgovarale o postindustrijskom zagađenju iz perspektive jedne male grupe ljudi i perspektive odozdo. Njihovo djelovanje proizlazi iz svakodnevnog življenja i lokacijske

vezanosti za toksični postindustrijski krajolik. To znači da je dnevna relacija s izvorom zagađenja, gledanje u njega, smrad ili samo zvuk rada motora strojeva izvor frustracije, nemoći, ljutnje i bijesne te akcija ograničenog uvida i dometa. Peter Little nas upućuje da su "subjektivni osjećaji rizika često, ako ne i uvijek, popraćeni, odnosno oblikovani proživljenim iskustvom sumnje" (ibid.: 433). Osjećaj zagađenja i shvaćanje rizika proizlaze iz društvenog iskustva. Zato kada piše o emocijama i njihovu odnosu prema eko-loškom zagađenju, Little konstatira da su osobe koje su iskusile "toksične frustracije" – drugim riječima koje imaju iskustvo toksičnog zagađenja u prostoru vlastita življenja – uvjerene da život u blizini industrijskog postrojenja zapravo znači život u zagađenom okolišu i da s tim ne mogu napraviti ništa. To uvjerenje i nemoć proizlazi, smatra on, iz ekonomske i političke marginalizacije građana (ibid.). Upravo je iz takve marginaliziranosti niknuo sisački otpor, barem nam takav dojam ostaje nakon razgovora sa sisačkim slučajnim aktivistkinjama.

Sisačke slučajne aktivistkinje

Ajmo nešto napraviti da taj lijepi Sisak i njegova okolica više ne bude mrtav grad. Tako blizu Zagrebu, a tako daleko zaboravljen i prazan.⁴⁸

Prosvjed je proistekao iz inicijative koja se protivi najavi izgradnje postrojenja Rijekatanka u Južnoj industrijskoj zoni, u naselju Pračno, i preseljenju tvrtke za zbrinjavanje medicinskog otpada Remondis Medison u Sisak.⁴⁹

Ranije smo naglasile da je jedan od glavnih fokusa u ovom poglavljiju prepoznavanje pojave nevoljnog i opreznog subjekta

⁴⁸ Facebook-grupa Siščani ne žele biti smetliščani!, objava Marije Končar, 7. srpnja 2020.

⁴⁹ www.radio-banovina.hr/prosvjednici-u-sisku-porucili-ne-opasnom-otpadu-u-gradu-sisku-i-smz/

– slučajnog aktivista, ispunjenog sumnjom te aktivnog oko određenog društvenog pitanja od neposrednog interesa, ali inače bez ekološkog djelovanja, znanja ili vještina umrežavanja u postindustrijskom toksičnom krajoliku u kojem živi (v. Ollis 2010: 248). U sisačkom kontekstu navedeno se oprimjeruje kroz djelovanje nekolicine žena okupljenih u inicijativi protiv izgradnje dvaju najavljenih postrojenja Rijeketanka i Remondis Medisona na području Siska. Nakon što su 2019. godine doznale da su te dvije tvrtke dobile dozvolu za izgradnju postrojenja za gospodarenje opasnim i neopasnim kemijskim i infektivnim otpadom, uključujući i pravo izgradnje podzemnog skladišta otpada i postrojenja za preradu otpada, pokrenule su građansku inicijativu Siščani ne žele biti smetlišćani te započele s intenzivnim javnim djelovanjem. Njihova inicijativa svoju vidljivost ostvaruje javnim djelovanjem i prosvjednim apelima te objavama na Facebook-grupi, koja od početka 2019. godine služi kao platforma navedene inicijative. Deklarirani kao građanska inicijativa početkom travnja 2019. godine pokrenuli su peticiju “Sišani ne žele grad prepoznatljiv po zagađenju i opasnom otpadu!” s namjerom okupljanja građana u borbi protiv udomljavanja reciklažne industrije i industrije opasnog otpada u Sisku.⁵⁰ O postojanju ove inicijative saznale smo od mlade poduzetnice koja nam je kazala da ne možemo nastaviti dalje istraživati promjene u Sisku ako ne razmotrimo pitanje gospodarskog razvoja grada i kroz optiku građanske inicijative.

Članice inicijative okupljale su se jednom tjedno da pretresu prošlotjedna događanja i planiraju nova, pa smo se jednom takvom sastanku i mi pridružile. Na početku razgovora konstatale su dvije ključne stvari za razumijevanje njihova otpora – prvo, odlučile su ostati živjeti u Sisku i boriti se protiv mišljenja da grad nema budućnost. Drugo, nisu željele da se resursi

⁵⁰ https://www.peticija24.com/siani_ne_ele_grad_prepoznatljiv_po_zagaenju_i_opasnom_otpadu

uništenog industrijskoga krajolika koriste kao skladište industrijskog otpada.

S1⁵¹: Sisak više nema financije. Grad više ne zna kako bi se finansirao jer je cijela ta industrija umrla. Odnosno nije umrla, zapravo je opljačkana i... Ono što sam htjela reći je da oni vide svoj interes i izvor prihoda u smeću. I kol'ko god se mi protiv toga borili, to svakako u Sisak dolazi [...] Ono što nas užasava je da se Sisak okreće tom nekom razmišljanju da bude grad otpada, da oni moraju popuniti finansijski svoj proračun... Odnekud moraju dobit' pare. [...] Tu ima sad puno kriminala i mafije. Te firme postoje tu već jako dugo, ali u principu rade... Polulegalno.

Druga sugovornica se nadovezuje:

S2: To su sestrinske firme... Vi ne znate 'ko je iza nekakvih malih firmi kojih ima osam. Onda na kraju kad se ono cijela hobotnica rasplete, ispadne jedna firma iz Zagreba. Znači majka svih tih osam malih [tvrtki za gospodarenje opasnim otpadom, op. a.]. Mi ih imamo dvadeset i sedam [ukupan broj tvrtki za gospodarenje otpadom, op. a.] [...] A kad idete raspletat to, onda vidite da je jedan čovjek vlasnik svih tih malih sestrinskih firmi.

Objašnjavajući pozadinu svojeg okupljanja i mehanizme kojima su razotkrivale sprege politike i industrije gospodarenja otpadom, sugovornice posebno suspektnim i simptomatično koruptivnim modelom razvoja industrije otpada u Sisku navode skrivanje informacija o povezanosti vlasničkih odnosa između

⁵¹ Zbog zaštite interesa sugovornica njihove individualne stavove/izjave prenosimo tako da navod započinjemo slovnom oznakom S i brojem, čime se referiramo na jednu od četiri sugovornice s kojima smo organizirale grupni intervju. Ovu tehniku koristimo kako bismo razlikovale njihove glasove. Istodobno time zadržavamo njihovu namjeru da istup u intervjuu prikažemo kao stav grupe Siščani ne žele biti smetliščani – kolektivni i grupni stav predstavnica navedene inicijative.

različitih firmi. One same su osvijestile problem tek nakon novinskog napisa:

S1: Mi građani to nismo znali do početka ove godine kad je to isplivalo. Isto ono sasvim slučajno... To je jedan novinar otkrio... Znači mi smo tu bili potpuno neinformirani i njihova je ideja, cilj i bio da ostanemo neinformirani. [...] Ja živim konkretno u tom selu gdje smo saznali preko noći da treba doći do opasni kemijski otpad. [...] Trideset tisuća tona. To kad smo vidjeli, mi smo bili zgroženi.

“Zgroženost” je, dakle, onaj emocionalni, subjektivni osjećaj rizika koji ih je pokrenuo na javne prosvjede, sudjelovanje na otvorenim sjednicama Gradskog vijeća, osnivanje inicijative Siščani ne žele biti smetlišćani, istraživanje okolnosti ulaska Rijekatanka i Remondis Medisona u Sisak i njihovo poslovanje, umrežavanje sa sličnim inicijativama u susjednim gradovima, pisanje apela, peticija. Nastojeći dobiti veću podršku, inicijativa je izložila svoja otkrića u objavi na Facebooku:

Zašto smo tu?

Gradanska inicijativa Siščani ne žele biti Smetlišćani okupila se na društvenim mrežama zbog zabrinutosti građana nedavnim zbivanjima u gradu Sisku i ostalim gradovima županije Sisačko-moslavačke vezanim uz dolaske ili najave dolazaka tvrtki koje se bave poslovima vezanim uz razne vrste opasnog i neopasnog otpada. U širem kontekstu gledano, zabrinuti smo zbog *najave* dolaska nuklearnog otpada u Čerkezovac pokraj Dvora na Uni, azbesta u Glinu, zagrebačkog komunalnog otpada u Novsku i svega onoga što je u najavama ili pilot-projektima za Sisak. Sisak ima 28 tvrtki koje se bave poslovima zbrinjavanja opasnog i neopasnog otpada, od toga 5 tvrtki radi s opasnim otpadom. Sisačko-moslavačka županija polako se profilira kao jedno veliko skladište i odlagalište raznih vrsta otpada i mjesto namijenjeno zbrinjavanju svega onoga što bogatije i razvijenije sredine ne žele u svom dvorištu.

Uvjeravaju nas kako svi ti opasni i neopasni otpadi nisu štetni ili mogu biti obrađeni i zbrinuti bez štete za ljude i okoliš, a istovremeno se nuklearni otpad gura što dalje od Zagreba ili turističkih područja, a primjerice zagrebački komunalni otpad umjesto u najavljuvanu spalionicu koja je trebala biti izgrađena u Zagrebu, transportira željeznicom u jednu malu Novsku. Iz Rijeke u Sisak šalju tvrtku koju su odande istjerali zbog kršenja propisa, zbog smrada koji je širila i zbog pobune lokalnog stanovništva da im uzrokuje zdravstvene probleme. Druge tvrtke koje su zadnjih godina došle u grad ili se njihov dolazak spremu, punile su crne kronike raznim ekološkim i sigurnosnim incidentima. Istovremeno se širom županije događa neviđena sjeća i devastacija šuma. Nestaju stabla, ali i staništa životinjskog svijeta. Zgranuti smo razmjerima nastale štete i pribajavamo se mogućih posljedica. Iz tih razloga povezali smo se kao građani unutar ove grupe i povezujemo se sa sličnim građanskim inicijativama iz ostalih gradova županije, a i šire, koje imaju za cilj očuvanje okoliša i sprječavanje njegove daljnje devastacije.⁵²

Svoju borbu protiv toga da postanu, kako su rekle u razgovoru, "europski koš za smeće" iskazivale su građanskim akcijama pred tijelima gradske uprave, mimohodima gradom i na lokacijama koje smatraju ključnim za razotkrivanje razmjera zagađenja i opasnosti koje ono predstavlja građanima Siska. Lokalne novine koje su pratile njihova okupljanja tijekom proljeća 2019. godine pokazuju da se radi o malobrojnim prosvjedima, uglavnom žena, koje u vizualno dramatičnim i domišljenim umjetničkim akcijama (imitiranja scena odmaranja u gradskom parku s umjetnim jezercem koji se nalazi uz jednu od trenutačno glavnih zona za deponiranje kemijskog otpada; preodjevene u odjebla za slučaj nuklearnog otpada; praćene glazbenom pratnjom

⁵² Facebook-grupa Siščani ne žele biti smetliščani!, post Snježane Sužnjević Vago, 7. ožujka 2019. Sva isticanja su naša.

instrumentalnoga kolektiva Zlih bubenjara; usta zaliđenih se-lotejpima, maskiranjem lokalnih skulptura gas-maskama) djeluju istodobno kako bi problem postao vidljiviji te kako bi izazvale javne i političke reakcije. Natpisi koje nose na tim prosvjedima upozoravaju: "Ovdje počiva sloboda govora i javnog okupljanja u gradu Sisku",⁵³ "Ovo je sveto tlo, ne zatravajte uspomene otpadom", "Dvije tisuće godina star grad neće biti odlagalište", "Naša dvorišta nisu vaša odlagališta".⁵⁴

Javni prosvjed protiv odlaganja opasnog i medicinskog otpada u Sisku,
članice inicijative Siščani ne žele biti smetliščani, 2019.
(fotografija Danijel Prerad).

⁵³ www.radio-banovina.hr/prosvjednici-u-sisku-porucili-ne-opasnom-otpadu-u-gradu-sisku-i-smz/

⁵⁴ <https://lokalni.vecernji.hr/gradovi/prosvjed-gra-anske-inicijative-siscani-ne-zele-bitи-smetliscani-15528>

Dok osporavaju i odbijaju prihvatići da je periferija moćnim gospodarskim središtima mjesto na koje odlažu svoj otpad, evociraju i ponavljaju da periferija i sama postaje otpad. U adresiranju dinamike centra u odnosu na periferiju one naglašavaju da se periferija uvijek vidi kao mjesto manje vrijednosti i mjesto gdje se može izazvati nered, a da se za to ne odgovara. Za njih je bitka za čist okoliš lišen budućega zagađenja način da se suprotstave politici koja ugrožava budućnost grada. Kada su u pitanju delikatne okolišne implikacije vezane uz industriju gospodarenja otpadom, one će disbalans nacionalne političke moći i ekonomsko osiromašenje svoje regije i grada dovesti izravno u vezu s nesolidarnošću čitave zemlje prema Sisku:

S1: I mi smo ono 'ko građani bili, kak' da kažem, povrijeđeni zato što ispada da smo diskriminirani u odnosu na ostatak Hrvatske. Problem s otpadom je takav da tebi će možda tamo nekakva zadarska županija reć kad nas vidi na vijestima "A jadni Siščani. A jadni". Al neće reć – aj dajte nama dio otpada. Jer otpad ničko neće. Jer zapravo cijela Hrvatska, pa njima paše da to ne ide u njihovo dvorište. I onda u principu mi smo bili, mi smo se osjećali diskriminirano jer u našu županiju treba doći nuklearni otpad...

S3: Jer je ovo sve siromašno. Znači cijela županija je siromašna. A grad je propadao. Ono, stvarno propada sam po sebi. I sve se to dogodilo i sad još i ovo. Može bit' organizirano nešto drugo. Može se preokrenut' ta cijela priča. Obzirom na siromaštvo... Nije ta zagadenost koja bi mogla bit'. Znači zašto ne iskoristit' te potencijale nego uništit' tu mogućnost da se te zdrave stvari tu naprave...

Smješten na marginu gospodarskih aktivnosti, na nacionalnu gospodarsku periferiju, grad je percipiran kao siromašan, a time i nemoćan. Drugim riječima, postao je savršeno mjesto za projekte gospodarenja otpadom. Umjetnik Marijan Crtalić, koji je sudjelovao u umjetničkom dijelu protestnih akcija inicijative, izrekao je

stav vrlo sličan našim sugovornicama: "Sisak je popriše ekoloških gluposti. Rafinerije, spalionice, nema šta ne zagađuje grad. Plus još očito nam dovoze otpad kojekakav i pohranjuju tko zna gdje." Objašnjavajući razloge svojeg umjetničkog aktivizma i nedobravanja načina na koji se rješava problem ekološke održivosti njegova rodnoga grada, dodao je: "Siromašna županija ničem ne služi nego kao deponij za otpad... Kakav god 'oceš, ljudski, politički, materijalni."

Inicijativa je na konvencionalan način izražavala protivljenje gradskim vlastima i njihovim netransparentnim razvojnim planovima poduzeća. No iako Facebook-grupa broji više od dvije tisuće članova, a peticiju je potpisalo 1 347 ljudi, građani je ne prepoznaju uvijek kao pozitivnu inicijativu. Jedan od razloga jest i taj da nije lako kategorizirati ovu inicijativu, odnosno njezine pokretačice i najagilnije članice. Sa svojim čvrstim razumijevanjem pitanja onečišćenja i perifernim položajem vis-à-vis političkog mainstreama članice inicijative ne nalikuju tipičnoj ekološkoj skupini ili pokretu organiziranom u zajednici, kao ni tipičnoj aktivističkoj organizaciji. Riječ je o ženama koje su po zanimanjima liječnica, istraživačka novinarka, gradska političarka, ekologinja, knjižničarka, imaju različita politička opredjeljenja, različite stilove života i društveni položaj.

Nemaju široku prepoznatljivost ni među dobrostojećim, ni među ekonomski ugroženim i nezaposlenim Siščanima. Nisu dobitne čvrstu podršku gradskih političara, ali ni nacionalnih ekoloških udruga i organizacija. Štoviše, zbog peticija i glasnog nepovjerenja prema Gradskom vijeću simbolično ih se kažnjava na poslu i među poznanicima – šutnjom i okrivljavanjem. Primjer pritiska na koji nailaze, a koji proizlazi iz ambivalentnog osjećaja većine građana toga grada spram industrije i kao zagađivača i kao dugoročnog pružatelja sigurnog posla, opisuje jedna od članica inicijative: "Na toj kavi koju ja imam s curama, prijateljica, kolegica koja radi u Županiji mi je rekla, baš je tu sjedila... I ona

kaže meni: ‘Da, zbog takvih kao ti se Rafinerija zatvara’. Čuvši ovaj komentar, prepričavan tijekom grupnog intervjeta, ostale su žene prasnule u smijeh. Ironizirajući svoju odgovornost za propast sisačke industrije, počele su izmjenjivati šale na vlastiti račun, upadajući jedna drugoj u riječ uzvikujući: “Naravno, mi... Da!”, “Ljudi uopće ne znaju o čem’ se radi...”, “To je strašno... Što smo mi pokrali sve resurse?! Kak’ možeš to pričat!”

Profesionalni ekološki aktivist s kojim smo razgovarale razloge za izostanak nacionalne podrške inicijativi vidi u potencijalnoj “igri” između lokalnih, regionalnih i nacionalnih političkih i gospodarskih igrača kojima su ekološki aspekti planiranja održive zajednice i poticanja ekonomije odrasta od sekundarne važnosti. Osim toga, javnu raspravu o zagađenju koje u Sisku nastaje zbog izdavanja dozvola za izgradnju pogona za zbrinjavanje opasnog i neopasnoga kemijskog otpada tvrtki Rijekatank, kao i zbog trajne dozvole za obradu neopasnog i opasnog medicinskog infektivnog otpada tvrtki Remondis Medison, inicirala je članica stranke krajnje populističke orientacije i desnog političkog spektra, koja je i članica grupe Siščani ne žele biti smetlišćani. No za našeg sugovornika su i vladajući političari lijeve orijentacije potencijalni suradnici i posredni politički dužnici Petra Pripuza, prikrivenog vlasnika velikog dijela malih tvrtki za gospodarenje otpadom koje su se otvorile proteklih godina u industrijskim zonama grada Siska smještajući se u napuštene pogone bivše kemijske industrije Radonja i Željezare. Lokalne se političare može optužiti da su u svojim političkim igrarama skloni političkom greenwashingu koji “spina industriju otpada kao poslove koji su jako sigurni”. Pritom se, navodi naš sugovornik, gradonačelnica Siska “slikala sa, ne znam, biznismenom koji to otvara, koji pokazuje certifikat jer ‘naravno da to nije opasno’, ljudi su sluđeni”. Ova veza je neukusna za nacionalne aktiviste i moćno oružje među desnim političarima koji nastoje potpuno diskreditirati vladajuću “ljevicu”. Dakle, smatra on, nitko se ne

izjašnjava u prilog lokalnim inicijativama iz straha od političke štete koju bi im to moglo nanijeti.

Prije nego što je borba inicijative zamrla, a njihovi se naporci da ostvare utjecaj na gradske vlasti i spriječe izdavanje dozvola za gradnju i rad pogona/deponija za infektivni medicinski i kemijski otpad pokazali uzaludnima, članice inicijative susretale su se sa svakodnevnim verbalnim nasiljem. Sumnje u političku pozadinu njihova djelovanja, optužbe za konspiraciju ili naprsto za pomanjkanje zdrave pameti kada se bune protiv novih radnih mjestra jedna od njih je komentirala:

S3: Prosto rečeno su nam rekli da smo “jebene babe”... Ne želimo da se zaposle. Oni zaposle deset ljudi... Da oni zaposle tisuću ljudi, da oni rade po propisima kako rade u Njemačkoj – mi bi rekle sve OK!

Ljudima je bilo neobično i to da su samo žene aktivne. Jedna od sugovornica ističe: “Prijatelj me pitao: ‘Zašto su tu samo žene?’ A ja sam njega pitala: ‘Pa reci mi, zašto su tu samo žene?’ Kužite me!” Druga je nastavila s objašnjenjem: “Imamo djecu i razumljivo je da razmišljamo drugačije. Ženska energija...” Dok treća rodni aspekt svojeg aktivizma povezuje s implicitnim prijetnjama: “Ja sam zapravo onako u priči dobila ‘Ti ne shvaćaš gdje si se upetljala. Ti imaš djecu i obitelj’”

Međutim, njihov je zajednički dojam bio da “nisu predstavljale opasnost” i “zaista nisu nikog ugrozile”, upućujući na kolektivni entitet protiv kojeg su se pokušale boriti. Sumirajući njihove napore tu smo večer zajedno došle do zbroja njihova neuspjeha. Tražile su promjenu generalnog urbanističkog plana i nisu je dobile. Tražile su zabranu izdavanja dozvola, ali to se nije dogodilo. Tražile su jasno očitovanje zašto se grad, koji javno tvrdi da podupire sport i održivi razvoj, potajno pretvorio u grad odlagalište otpada i nisu ga dobile.

Iskustvo ove inicijative poučno je za bolje razumijevanje mogućnosti lokalnog ekološkog djelovanja koje proizlazi iz nerazdvojive veze industrijske ruinacije i reindustrijalizacije, podjednako koliko iz nasljeđenog industrijskoga krajolika i oblikovanja novog toksičnoga krajolika postindustrijskog doba. Iz ovog slučaja možemo zaključiti da je gotovo nemoguće ostvariti interes postindustrijske zajednice, posebice one vezane uz rad i probleme zagađenja, bez strateške podrške i sustavnog umrežavanja ekološki osviještene zajednice u širem smislu. Jedna od naših sugovornica neko je vrijeme bila članica novoosnovanog Povjerenstva za zaštitu okoliša grada Siska, ali je nakon samo nekoliko mjeseci dala ostavku. Smatrala je uspjehom što je ušla u Povjerenstvo i što je takvo tijelo uopće formirano, premda su njegove akcije, kao i njezine vlastite inicijative, bile neuspješne. Odaziv je, smatra, bio mali i nije sigurna je li zapravo išta postignuto osim da su se "na jedan trenutak političari zaustavili i zapitali postoji li netko tko im želi i može pružiti otpor". Njezina kolegica je zaključila da je jedina strategija koja ostaje na raspolaganju strategija otpora, naglasivši da je borba dio procesa rasta zajednice te ključni način društvenog djelovanja za suprotstavljanje koruptivnim oblicima suvremene politike. "Oni imaju lov u to je kod nas zakon. Imaš lov, imaš vlast. Imaš sve što ti treba! Treba se borit protiv toga."

Iako su osnivačice građanske inicijative Siščani ne žele biti smetliščani bile pesimistične kada smo s njima razgovarale, njihovi postupci, kao i promišljanja o malim uspjesima koji su postignuti, pokazuju da je postindustrijska ekološka zajednica u Sisku ipak prisutna. Ona nastaje iz iskustva življjenja u industrijskom krajoliku i iskustva nemoći da se djeluje na političke i ekonomski strukture koje donose odluke vezane za strateški razvoj grada. Motivira je strah i zabrinutost zbog najavljuvanog života uz golemo odlagalište toksičnog otpada. To je zajednica koja djeluje gotovo slučajno, kao odgovor na lokalna zbivanja. Labave je

strukture i vođena ženama, "neprofesionalnim" aktivistkinjama. Njezine su akcije privremene i povremene, ponekad se javljaju tek nakon što se dogodi neki ekološki incident, a ponekad su, kao u ovom slučaju, anticipirajuće. No to je i zajednica koja promišlja život i rad nakon industrije, konceptualizira zagađenje i uvodi ga u javnu raspravu, odvaguje veće i manje zlo koje donosi zbrinjavanje otpada u njihovu gradu, ali i veće ili manje zlo koje donosi industrija i rad u industriji. Velika je razlika između načina gledanja na zagađenje između profesionalnih aktivista na globalnoj razini i aktivne lokalne inicijative. Profesionalni ekološki aktivisti teže sudjelovanjima u kreiranju nacionalnih i internacionalnih javnih politika, a lokalne akcije nerijetko doživljavaju kao spregu "politike, novca i zagađenja". Osim toga, iz redova profesionalnih aktivista može se čuti bojazan da lokalne akcije provincijaliziraju borbu protiv zagađenja te su "skromnog razmjera" i kratkovidnog pogleda koji ne adresira ekološke probleme na ozbiljan i planski, nego emocionalan način. Budući da djeluju na dvije razine, globalni i nacionalni ekološki aktivizam ekonomije odrasta i lokalno djelovanje ili se međusobno ne prepoznaju, ili ne surađuju. Iako nastoji privući pozornost vodećih ekoloških organizacija, lokalno djelovanje pripada području lokalizirane ekološke subjektivnosti. Slučajna priroda njihove aktivnosti rezultat je života u toksičnom postindustrijskom krajoliku i neraskidive ispreletenosti s njim.

Gdje živi tvornica? Capraške zajednice, susjedstva i postindustrijski subjektiviteti

Caprag je nešto živo

Ti najbolje znaš da je tvoj Caprag nešto živo

Ti si navikao na Caprag kao na sunce

Tebi je tako svejedno

Da li je Sisak-predgrađe ili Naselje Željezare

Ili još bolje: Ovaj dio Siska

Radnički je tvoj Caprag

Ti nabolje znaš da je tvoj Caprag radnički

I ti si tkao njegovu ljudsku zastavu

Ti si se u cijevi i bilje njegovo upisao

Trebalo je da se govori i o jutarnjim vlakovima

O radničkom restoranu, o "Sorbonti" i "Koreji"

Ti najbolje znaš da je i o tome trebalo da se govori

Caprag je i historija tvojih ruku i snova

Ali, prijatelju dragi, ostavimo se patetike

Caprag je nešto dublje

Od onoga što si mogao da shvatiš

Ti najbolje znaš da je Caprag nešto stvarno živo

(Miloš Kordić, Umjesto uvoda – Prva pjesma o Capragu, 1976.)

U posljednjoj cjelini ove studije, koja je svojevrsni zaključak i odgovor na pitanje gdje danas živi tvornica, sagledavamo zajednice kao vrstu društvenosti te subjektivitete u postindustrijskom gradu. O (post)industrijskom subjektivitetu i zajednicama pisale

smo primjerice u dijelu o višestrukim temporalnostima pri čemu smo svoje sugovornike grupirale kroz njihov odnos prema prošlosti industrije, tvornici, industrijskom radu. Bavile smo se njihovim doživljajima sadašnjeg i budućeg vremena, iskustvima rada koji je nestao, idejama o tome kakav je rad danas moguće zamisliti i prakticirati i kako bi mogao izgledati ubuduće. Naznačile smo i istovremenost različitih zajednica – zajednica onih koje se može identificirati kroz ideje skupnosti temeljene na njihovu sličnom doživljaju socijalističkog iskustva rada, sličnim klasnim identifikacijama i načinom života u industrijskom susjedstvu. Potom, zajednica onih koje dijele današnje beznađe s radničkom zajednicom, no koji se kritički postavljaju prema ideji održivosti socijalističkog projekta modernizacije i rada kakav smo vezivali uz socijalističke industrijske divove. Na kraju, to je i zajednica postindustrijske ere koja je okrenuta sadašnjosti lišenoj izravnoga kontakta s ostacima socijalističke zajednice rada, usmjerena na iniciranje inkubatorske i poduzetničke *hub*-kulture i stvaranje novog postradničkog susjedstva. Zajednice smo također “pronalazile” i o njima pisale u poglavlju o krajolicima sjećanja i imaginarnim krajolicima kreiranim umjetničkim praksama, poput one ostvarene u filmovima Gorana Devića posvećenima “institucijama” tvornice, buffeta i stambene zgrade autorova rodnoga grada. O zajednici okupljenoj oko zaštite zdravlja, odnosno kampanje i borbe protiv izgradnje objekata za prikupljanje, deponiranje i preradu opasnog otpada na prostoru Siska, pisale smo u cjelini o toksičnom krajoliku. Tu smo zajednicu definirale kao nevoljnju, ali nuždom oblikovanu aktivističku interesnu skupinu stanovnika.

Na ovom mjestu ćemo zajednice promatrati iz drukčijeg analitičkoga kuta sagledavajući procese deindustrializacije i njihov utjecaj na ljudе s kojima smo razgovarale, njihove svakodnevne prakse (iskustva) u postindustrijskom gradu (naselju) koje ih povezuju u različite postindustrijske skupnosti. Te se različite skupnosti oblikuju iz niza društvenih interakcija zatečenih na

mjestu nekadašnjeg industrijskog naselja koji u sebi nosi različite doživljaje i izvedbe društvenosti. Posebice nas zanima susjedska društvenost u naselju Caprag/Željezara, industrijskom naselju u kojem su se nekoć pretežito nastanjivali industrijski radnici, a danas je domom mnogim umirovljenicima, ali i mnogim mладим obiteljima te pojedincima koji su ondje pronašli jeftinije stanove u još uvijek zelenom okolišu. Naselje je to koje je gradila Željezara i koje nastaje kao dio industrijske stambene politike. Obliskovanje radničke industrijske zajednice u Sisku temeljilo se na eksternalizaciji industrijskog rada i s njim povezanog stvaranja specifične radničke društvenosti. Oslikavanje „društvenih krajoblika deindustrializacije“ (Linkon 2018, istaknute autorice) u ovoj cjelini pomiče naš interes prema zajednicama, skupnostima i subjektivitetima proizašlima iz navedene radničke društvenosti, ali i onima koje dolaze namjesto njih.

Unatoč tome što pojmove društvenosti, susjedstva, zajednice i subjektiviteta, koje rabimo u ovoj cjelini, smatramo složenima i s višestrukim značenjima, u cilju koherencije najčešće koristimo pojam zajednice. Na njega smo se pozivale tijekom pisanja ove studije, ali ga sada kontekstualiziramo u okviru jednog stambenog naselja. Njime pokušavamo obuhvatiti skupnosti koje smo zatekle na lokacijama istraživanja i koje prepoznajemo kao stvaratelje i nositelje društvenosti industrijske i postindustrijske kulture. Radi se o skupnostima višestrukih subjektivnosti koje obilježavaju dugotrajni procesi identifikacije i samoidentifikacije, ali i deidentifikacije. Te skupnosti prepoznajemo kako u trajnim, tako i u privremenim, starim i novim, nestajućim, postojećim i nastajućim zajednicama različitih življenih iskustava industrializacije i deindustrializacije, različitim identitetnim naracijama i imaginarijima sebstva.

Industrijska kultura i njezini stvaratelji i nositelji – zajednice okupljene oko lokalnih, radnih, obiteljskih narativa, izgrađene kroz kolektivne i zajedničke prakse, vrijednosti i iskustva

– mijenjaju se kako vrijeme protječe, kako se mijenjaju iskustva rada i poimanje važnosti teške industrije, a zajednička iskustva rasplinjuju se da bi se u njima stvorile nove okosnice za povezivanje. Razumijevajući da se ljudi "kolektivno" izgrađuju kroz pričanje priča o pripadanju, o identitetu te da su često njihova iskustva vezana za mjesto, donosimo priču o zajednici i "priču o radničkom susjedstvu-kao-zajednici u kojem se kreira prostor specifičnog identiteta pomoću prostornih repera" (Blokland 2001: 271). Interpretaciju jednog aspekta zajednice i susjedstva gradimo putem naracija koje "povezuju procese stvaranja mjesta s formiranjem identiteta i pojmom novih mreža unutar te specifične kategorije radništva koja je posredovana i koje se prisjećamo pomoću prostora" (ibid.).

Grafit "Caprag..." na dječjem vrtiću Sisak Novi, Caprag 2018.

Grafit "Željezara" na osnovnoj školi Braća Bobetko, Caprag, 2018.

Grafit "Želja u srcu", Caprag, 2019.

Capraška zajednica danas je najsnažnije određena procesima vezanim uz nestanak tvorničkog ili industrijskog rada, fizičko ruiniranje, raspadanje i nestajanje Željezare. No i ona sama se često u privatnim i javnim naracijama stanovnika Capraga doživljava kao "nestajuća zajednica". Slika Capraga je jedno vrijeme bila snažno obilježena prazninama, tim naličjem prostornog urušavanja, slikom starenja stanovništva, demografskom promjenom koja je odražavala industrijsko propadanje. No uz radničku caprašku "zajednicu u nestajanju" to je naselje obilježila i pojava novih, "nastajućih zajednica". Umnožavanje subjektnih pozicija i oblikovanje novih iskustava i shvaćanja sebstva nakon industrijskog rada, nastanak novih skupnosti, dugo je izmicalo našem pogledu, a pokazalo se jednakovo važnim za razumijevanje današnjih zajednica. Stoga je poglavje vođeno i pitanjima koje vrste zajednica opstaju ili nestaju, koje nastaju te oko čega se formiraju. Vodile smo se i time s kojim se strahovima, interesima i problemima sve one nose, odnosno kojima se prepustašu. Pitale smo se kojim se poslovima bave. Na kraju zanimalo nas je i kojim se praksama rezigniranosti ili dječatnim praksama izgradnje nove svakodnevice domišljaju, kako o sebi pričaju i koje priče pričaju. Zajednice se, osim kroz vremensku orientaciju i kroz prostorne manifestacije, mogu istraživati kroz heterogene življene i narativizirane kulturne prakse. Tu izdržljivu stareću zajednicu, kao i novu zajednicu, pokušavamo ispisati kao etnografiju capraškog susjedstva-kao-zajednice.

"Bez obzira predstavlja li zajednica zajedništvo prošlosti [...], istovjetnost suvremenih praksi [...], političku solidarnost [...] ili utopijsku budućnost" koncept susjedstva-kao-zajednice upotrebljavamo da bismo njime "iskazali ili istražili sociokulturno grupiranje i miliće kojima ljudi smatraju da pripadaju, za koje se zalažu ili kojima žele pripadati" (Rapport i Overing 2005: 65). Tim pristupom zaokružujemo današnje različite subjektne pozicije stanovnika Capraga grupirane oko dinamičke osi kapitalističke ekonomije, odnosno stalnog izmjenjivanja perioda ekonomskog rasta i posustajanja ili pada, oko odnosa ekonomije i socijalnog

života (Strangleman 2015). “Rastuće zajednice” i “smanjujuće zajednice”, “nastajuće” i “nestajuće” zajednice ponekad je teško razlikovati te oštro kronološki i prostorno ocrtati, kao i precizno naznačiti razlike njihove društvenosti. One se u capraškom slučaju prožimaju, supostoje, odražavaju uspone i padove, zastajkivanja i ponovne uzlete ekonomskih ciklusa grada. Te se zajednice izgrađuju i razgrađuju, grupiraju i pregrupiraju ovisno o ekonomskim i mnogim drugim krizama i nesigurnostima, odnosno razvojnim planovima i osobnim nadama.

“Željezara nikad neće umrijet”: radnička zajednica kao kontinuitet

U opisima “izgubljenih industrijskih zajednica” često nailazimo na izraze poput “bliskosti”, “uske povezanosti”, “dugotrajnosti veza”, “poznavanja svakoga u susjedstvu”, “brige prema drugima”, koji upućuju na čvrstu međusobnu povezanost članova te bivše radničke zajednice. Pomoću njih se gradi i izražava kolektivna nostalgija vezana za prošlost (usp. Rhodes i dr. 2021: 9), ali i iskaže kvaliteta koja još uvijek postoji u međuljudskim odnosima. Tako se osjećaj zajedništva u sjenama ugašenih tvornica konstituira putem lamenta o izgubljenoj zajednici i njezinim začecima, ali i putem priča o kontinuitetu, pa i nastanku nove zajednice na temeljima stare. Pa ipak, priča o industrijskoj zajednici nakon industrije “za većinu je [...] priča o tegobama i boli koje je izazvala deindustrijalizacija, kao i o naknadnom nestanku te zajednice” (High i Lewis 2007: 67). Taj se nestanak zajednice u naracijama naših sugovornika opisuje kao puzajuća, pa stoga gotovo ne-zamjetljiva destrukcija: “Nije to išlo tako naglo, da je to bio rez. Nego to je išlo postepeno” (iz intervjua s A. 2021). “Za te zajednice deindustrijalizacija nije događaj koji pripada prošlosti. On ostaje aktivan i značajan dio sadašnjosti. [...] Njezin utjecaj, iako se može smanjivati tijekom vremena, ostaje snažan i ne može se

jednostavno zaboraviti ili ignorirati” jer ostavlja fizičke i psihičke posljedice na pojedince i zajednicu koji se “bore s pitanjima o svojem identitetu i svojem mjestu u globalnoj ekonomiji koja je obezvrijedila radnike i njihov rad” (Linkon 2018: 2).

Capraške se zajednice bivših radnika godinama nose s učincima deindustrializacije. Odbijaju ih, uče se s njima živjeti, priлагodjavaju im se. Zajednice i susjedstva oblikovane putem i oko proizvodne industrije uče se živjeti bez specifične vrste rada od kojeg su živjeli desetljećima i koji je obilježavao njihovu svakodnevnicu. Te su zajednice često bile određene ritmom trosmjenske organizacije posla koji je utjecao na organizaciju života, na prakse odmora, kao i na prakse stanovanja. Zato dio priča naših sugovornika o iskustvu postindustrijske zajednice još uvijek nosi obilježja radničkog života, premda su mnogi od njih umirovljenici koji su svoje mirovine dočekali kao nezaposleni radnici. Naselje Caprag, danas gradska četvrt, projekt je intenzivne socijalističke stanogradnje povezane sa sisačkom Željezarom i urbanog širenja grada Siska u razdoblju od 1947. godine (usp. Čakširan 2016), pa sve do kasnih osamdesetih godina prošloga stoljeća. Željezarin stanograditeljski učinak u Sisku bio je iznimno velik. Nešto više od dvadeset posto svih novoizgrađenih stanova, njih oko tri tisuće, izgrađeno je tijekom razdoblja socijalističkog stambenog booma u Sisku. “Željezarski” stanovi građeni su u gradu na Trgu Moša Pijade, na Viktorovcu (Brzaju), na Zelenom briježu, ali najviše u naselju Caprag zbog efikasnosti transporta iz radničkih domova do tvornice. No rano urbano planiranje, infrastrukturna i stambena rješenja, kao i prve interpretacije života u industrijskim naseljima u Sisku obiluju i negativnim kritikama približavanja mjesta stanovanja industrijskim zonama. Stambena politika Željezare i razvoj stanogradnje uz južnu industrijsku zonu, u doba najintenzivnije izgradnje (1955.–1980.) nisu prolazili bez negativnih osvrta. Uz kritiku koja proizlazi iz zdravstvene brige temeljene na strahu od zađenja, najčešća kritika problematizira tipske, serijske, masovne

i primarno utilitarne karakteristike socijalističke arhitekture, koja doduše osigurava radnički smještaj, no ne i kvalitetu radničkog života, dapače u toj je mjeri skromna da oskudnim urbanističkim rješenjima obesmišljava kvalitetan život (Bračić 2005).

Naselja kolektivnog tipa stanovanja (socijalističke "kolektivke") obilježava i čitav niz negativnosti sa sociološkog stajališta: osjećaj zatvorenosti i odbojnosti prema susjedstvu, socijalni kontakti "na daljinu" te monotonija fizičke infrastrukture. Sputavanje i onemogućavanje utjecaja i kreativnog udjela pojedinaca u oblikovanju životnog prostora velika je pogreška takvog urbanizma (Bračić 2005: 221).

Tijekom šezdesetih godina, u razdoblju u kojem kreće graditeljski uzlet, podaci iz ankete provedene među radnicima Željezare pokazuju značajnu nesklonost životu u radničkim naseljima. Naime, u trenutku anketiranja njih tek nešto više od pola (više od dvije tisuće radnika) bilo je skljono živjeti u radničkim naseljima Željezare Sisak (usp. Čakširan 2016: 70). Drugi su se radije odlučili na izgradnju obiteljskih kuća u manjim naseljima u okolini Capraga. Umirovjenik sisačke Željezare s kojim smo razgovarale 2019. godine prisjetio se svoje odluke da ne živi u radničkom naselju:

Kaže sekretar: "Ti si prvi na rang-listi za kredit ili za stan. Ne možeš dobiti oboje. Jedno moraš odbaciti, a drugo prihvati." Ja došao kući. [...] Veli moja mati: "Moj sinko. Najbolje je u svojoj kući." Ali nisam ja opet mogao, žena kaže: "Ma kakav stan. Šta će nam, vidiš da mati kaže da je bolja kuća." Da sam ja znao... Ja sam trebao prihvatiti.

No arhitektura radničkih naselja, unatoč ponekad skromnim rješenjima (usp. Sorić 2016: 94), kao i komunalna infrastruktura danas se doživljavaju na bitno drukčiji način. One su podsjetnik na industrijsku zajednicu, odnosno društvenu odgovornost tvornice prema radnicima, na neko prošlo vrijeme koje je postavljalo dobre i kvalitetne temelje za zajednicu rada i života. Gospodin

M. je bio nezaposlen u trenutku našeg razgovora. U Željezari je s diplomom iz ekonomije počeo raditi 1988. godine. U razgovoru koji smo s njim vodile 2018. godine među ostalim se osvrnuo i na nastanak radničkog naselja:

Znači u Sisku Željezara nije bila samo proizvodnja cijevi. Željezara je bila i generator sportskog, kulturnog života [...]. Ovaj hotel je napravila Željezara. Tu je nekad bio željezarski hotel. [...] Željezara je napravila sportske dvorane. Gore u Željezari je bilo kino. Jedna od prvih koja je bila [...], da se napravi mini naselje uz tvornicu. Prvo su ljudi rekli: "Kako će to bit?" Ono, tvornica, lupnjava, ovo-ono." Al' ste dobili to da su ljudi dobili stan. To novo naselje je nastalo, između ostalog, na jednom lokalitetu koji smo mi Siščani zvali Koreja. Ne znam jeste li čuli za to. Koreja su vam bile brvnare, daščare. Kako je Željezara bila jedna radno intenzivna industrija, onda su ljudi dolazili iz Bosne, iz Banije, Korduna, svugdje, neuki. Ta Koreja je bila zato što je nastalo u toj daščari. To je bilo kartanje, kockanje, ne znam, svašta nešto [...]. Znači, nastalo je to jedno novo naselje [...]. Danas je to, kad dodete tamo, meni to osobno najljepši dio Siska, sagrađeno na rubovima hrastove šume. Željezara je sva u hrastovoj šumi. Malo sam krenuo u širinu oko toga što je Željezara značila za Sisak. Mislim, gubitkom Željezare Sisak je izgubio svoj smisao, dušu i tako dalje. [...] Željezara nikad neće umrijet'. Mi imamo čak i na Facebooku neke stranice koje nisu možda samo Sisak, nego Sisak kakav je bio nekada, ali većina objava je vezana za Željezaru, za ljude i tako neka zbivanja. Tu je bilo radničkih i sportskih igara, koncerata i kulturnih zbivanja. Mi smo imali taj Metalac restoran, baš u Željezari, koji je bezveze srušen. To je pola Siska išlo tamo jer je bila najbolja muzika. Željezara je uvijek platila nekakav dobar bend da to napravi. Jednostavno, ljudi se toga jako puno sjete. Međutim, mislim da je to samo online i to ovako izravnog nekakvog druženja. Šalimo se. Mi željezarci vidimo se samo na sat vremena, ljudi dođu i onda gledamo koliko nas je živih i tako.

“Rasplesane ruke”, izrada grafita umjetnice Caroline Favale “Cuore”
u Capragu, festival Re:Think Sisak 2018.

Neboder, Caprag, 2018.

Stambena višekatnica, Caprag, 2018.

“Inženjersko naselje”, kuće za rukovodioce i inženjere Željezare, Caprag, 2013.

Kad govorimo o obrisima zajednice željezaraca radnika i željezaraca stanovnika kvarta, zajednice koja *nikad neće umrijeti*, govorimo o naselju starijeg stanovništva čiji su iskazi prepuni priča o nekadašnjem radničkom životu. Susret s Capragom u jednom je razdoblju našeg istraživanja izazivao osjećaj praznine iako ta je praznina bila praznina urednog, u posljednje vrijeme očito dobro održavanog naselja i infrastrukture. Taj je susret s naseljem često bio slučajni susret sa starijim ljudima u šetnji kvartom, u gostionici, na tržnici, u vrtovima, pred stanovima, na klupicama, na postaji autobusa, pred ambulantom. Caprag, kao zajednica ostarjelih željezarskih umirovljenika, razotkrivala je polagano odumiranje i osiromašenje radničke populacije. Naši sugovornici starenje zajednice izdvajaju kao jedno od njezinih ključnih obilježja:

Željezara je prelijep kvart. Međutim, u ovom kvartu su većina ljudi hokejaši [misli na štapove za pomoć pri hodanju]. Većina ljudi je s palicom. To je stvarno stanje [smije se]. I sad kad nešto tražim po folderima [fotografija], vidim koliko ljudi više nema. Jako puno. Ljudi umiru. Ali uglavnom te scene s ulice... Starača... Kako šetaju...

Željezaru kao starački kvart doživljavaju i drugi stanovnici Siska, pa nam je mlađi sugovornik koji radi u humanitarnom sektoru i trenutačno živi u Zagrebu rekao:

To jesu umirovljenici, odnosno oni koji su željeli biti umirovljenici pa nisu mogli ostvariti pravo na mirovinu. [...] Zaista, vidi se i osjeti se da je najviše bilo pogodeno, što se tiče socijalne skrbi, područje Željezare. To se stvarno osjetno vidjelo. Ali mislim da tu veliku ulogu igraju i ostale humanitarne organizacije koje su prisutne u gradu Sisku. A područje Željezare je pokriveno više. Možda kolege iz Merhameta pokrivaju, ne znam, to područje Željezare. Znam da Crveni križ pokriva Željezaru, dok će Caritas pokrivati Zibel i dio Grada Siska.

U našim terenskim bilješkama pronašle smo sljedeće: "Mala stambena dvokatnica, radničko naselje, Trpimira ulica, jednosobni stan. Skromno uređen, na zidu fotografije unuka – djevojčice i dječaka. Svježe okrećen, mirišljav i čist – opremljen jednostavno, održavan uredno, onako kako skromnost doživljava blagostanje." Naša sugovornica, gospođa B. koja živi u tom stanu u Trpimirovoj ulici u Capragu, otišla je u prijevremenu mirovinu s trideset godina staža u dobi od pedeset i pet godina, kako je rekla, dokupljivanjem staža za nekoliko mjeseci koji su joj nedostajali. Zajednica o kojoj ona govori je "generacijska":

Mi smo generacija koja nismo dobili niš' na tanjuru. Bili smo podstanari. Selili smo se desetak puta dok smo došli do tog stana. To možda nije valjalo. To je bilo nepravedno. Raspodjela stanova. Od same Željezare to je bilo nepravedno. Ti si se kao radnik morao ugurati'. Dok bi nekakvi ljudi koji su bili na položaju, šta ti ja znam, promijenili nekoliko stanova. [...] Napatili smo se puno. Kao generacija. [...] Mi smo stalno neka generacija koja... Ne znam kak' bi' rekla. Mi se stalno za neš' borimo... Nekad si mogao živjeti, a sada ne možeš.

Gospođa A. je umirovljenica i bavi se kreativnim hobijem već niz godina, od umirovljenja 2012. godine. U Sisku je poznata kao svojevrsna kroničarka grada. U capraškoj Nami radila je, kako naglašava, "neprekidno" od 1968. do 2001. godine. Danas živi u Branimirovoj ulici u Željezari. O svojem kvartu i svojoj zgradi nam govori:

Šezdeset i četvrte smo došli živjet' u ovaj dio grada. Nas je bilo u stubištu šezdesetpetoro, šezdesetšestero. S tim da je nas... Svaka porodica je imala barem dvoje djece. A danas je situacija da nas ima dvanaest. Naš ulaz. Ispod mene je jedan samac. Njih je bilo četvero. Do njega je jednosobni stan, to je jedna djevojka. Sad ih je dvoje, rodila je [samohrana majka]. Do nje – baka koja je ostala sama. Djeca su se razišla, a kćerka koja ju

je trebala dohranit', ona je umrla. Gore su brat i sestra, dvoje. Gore, naviše – nikoga. Baka Jovanka je umrla, gore je još jedna žena koja živi u Njemačkoj, u sredini je Šefika. Uglavnom je to tako. Praznih [stanova] ima.

Intimna refleksija o praznini, napuštenim stanovima, raspršenim ili raseljenim obiteljima, staračkim i udovačkim domaćinstvima, priča je o nestanku nekadašnjeg industrijskog susjedstva. Pobrojavanjem stanara gospođa A. pokušala je sabrati rezultate rastakanja zajednice stanara jedne višestambene zgrade s nizom ulaza. U drugoj višestambenoj zgradici u ulici Hrvatskog narodnog preporoda stanovala je gospođa K. Zgrada bez lifta ovu je gotovo nepokretnu staricu usmjerila na susjede u njezinoj i susjednim zgradama, koji su joj pomagali u nabavi namirnica i održavanju doma. Gospođa K. je u trenutku intervjuja 2019. godine bila pred odlaskom u dom umirovljenika. U Željezari je radila trideset i tri godine, a izdvaja razdoblje u kojem je radila kao tehničko pomoćno osoblje u Institutu Željezare. Dok smo razgovarale, u nezaključan stan ušla je susjeda s pitanjem treba li štogod iz dućana te opaskom da će kasnije poslati muža da joj donese ručak. Ovakva vrsta pomoći karakteristična je za susjedstvo koje djeluje i kao zajednica vrijednosti, odnosno apsorbira individualne patnje i tegobe. Neformalne snage generacijski oblikovanog susjedstva, koje je stabilnošću i statičnošću izgradilo veze i mreže poznanstava i prijateljstava, pomoći i potpore niskoprihodovnim, penzionerskim i staračkim susjedstvima, čine jako povezanu susjedstvo-kao-zajednicu. To je ona zajednica koju definiramo kao nestajuću.

Označavajući poražavajuću demografsku eroziju stanovnika, starenje koje polagano mijenja sliku nekadašnjeg industrijskog naselja, stanarke iz Trpimirove, Branimirove i Hrvatskog narodnog preporoda oblikovat će gotovo identičan narativ o učincima deindustrializacije na nekoć živahni mladi kvart. Osjećaj da se susjedstvo mijenja, da stanari odlaze "na put oko svijeta", kako

će ironijski i šaljivo komentirati svoj vlastiti odlazak gospođa K., nestajanje susjedstva i rastakanje zajednice. Pa ipak, u više razgovora spominju se “mladi ljudi” koji dolaze živjeti u Caprag, kao zalog kontinuiteta zajednice.

To je slika kakvu ja vidim. Puno umirovljenika, puno nezaposlenih. [...] U ovom dijelu grada [Caprag] i u gradu [Sisak] uglavnom su umirovljenici. Stanovi na području Capraga su bagatela. Vi možete dobiti stan za petsto eura po kvadratu sa centralnim grijanjem, svim mogućim i nemogućim. I dogodilo se nešto pozitivno, da mladi ljudi iz Zagreba dolaze i kupuju stanove ovdje. Tako da, stanovi se prazne kako ljudi umiru... I mladi dolaze.

Unatoč naglašenom afektivnom, emocionalnom i diskurzivnom diskontinuitetu života naselja i ljudi nekoć i danas, prisjećanje Capražana na prošlo, na industriju i industrijski rad potiče nas da o radničkoj zajednici razmišljamo kao o kontinuitetu (Walker 2021). Međuljudska povezanost unutar nje, dijeljena iskustva, pričanje priča o životu nekoć, pa i dolazak novih ljudi u naselje, održavaju ovu zajednicu i nakon što je tvornica nestala. Zajednica-kao-kontinuitet obilježena je subjektivitetom tvorničkog, odnosno industrijskog čovjeka i njegove društvenosti tijekom, neposredno nakon i dugo poslije nestanka industrijskog rada. Iako gube svoje oštре obrise i prolaze procese ruiniranja poput prostora uz koji su vezani, one ne nestaju činom nepovratnog zatvaranja tvornice. Ta je zajednica sazdana od “sličnih i istih”. Unatoč tome što među ljudima postoje razlike, kako dobne tako i prihodovne, povezuje ih osjećaj da su oni svi isti:

Klasnih razlika, koliko ja vidim, nema. U Sisku su svi... Čak nema ni srednjeg sloja. Ono kako ja vidim, što su zaposleni su u gradskim firmama kojekakvim... To su uglavnom umirovljenici i mladi ljudi zaposleni u državnim službama i mladi ljudi koji su zaposleni u Zagrebu.

“Život je od nas napravio zlo!”: neotporna i nemoguća zajednica

“Život je od nas napravio zlo” riječi su muškarca u srednjim tridesetima, u trenutku našeg razgovora nezaposlenog beskućnika. Razgovor s njim vodile smo u Merhametovoj pučkoj kuhinji, tada organiziranoj u stražnjem ulazu zgrade u Ulici Hrvatskog narodnog preporoda. On je korisnik humanitarne pomoći koju vjernicima, siromašnima i beskućnicima nudi Dobrotvorno društvo Merhamet. Živi u skvotiranom tavanskom prostoru u “žutim zgradama” u Capragu, uz prešutno toleriranje stanara u zgradu, u kojoj je njegova obitelj nekada posjedovala stan koji su prodali ne bi li riješili nagomilane osobne i obiteljske dugove. Svaki dan u 11 sati, kad počinje posluživanje, dolazi u Merhamet, uzima obrok te ostaje do 14 sati i koristi se besplatnim internetom “za igrice”. U “kuhinji” u trenutku našeg boravka nije bilo korisnika jer je već bilo kasno i jer su obroci, koji se prave za točan broj ljudi najavljenih na popisu korisnika, već bili podijeljeni. Na popis za korištenje usluga “Merhametove pučke kuhinje”, koja je stajala na malom stoliću pored vrata, mogao se upisati svatko tko je sutradan želio ručak. Na drugi popis potpisivali su se korisnici koji su preuzeли ili konzumirali obrok toga dana, a prema jučerašnjoj najavi. Na sutrašnji popis mogle smo se upisati i mi kao istraživačice i građanke, kako su nam rekli, ako bismo za time imale potrebu. Tog dana po svoj često jedini obrok u danu nije došlo svih pedeset najavljenih korisnika. U Merhametu su, uz nas i spomenutog muškarca, na svojim poslovima još samo kuharica i pomoćnik skladištara koji je zaposlen na šest mjeseci preko projekta javnih radova. “Teško je vidjeti tako mlade i da dolaze u kuhinju, a još mogu raditi...”, komentirala je svakodnevni boravak mladog čovjeka s kojim smo razgovarale kuharica, a njezin kolega nam povjerava kako mu često u šali govori: “Napravi nešto, uvijek ti govorim!...”

Prema capraškom susjedstvu i zajednici okrenuti su različiti pružatelji socijalnih usluga. Te su usluge osmišljene za poticanje

socijalne uključenosti ugroženih socioekonomskih skupina. Kako nam je rekao jedan od profesionalnih djelatnika u sustavu socijalne skrbi, radi se o sustavnoj humanitarnoj brizi za nezaposleno ili staračko stanovništvo s obzirom na to da im je prikraćena financijska stabilnost ili sigurnost ili pak kvalitetna medicinska zaštita zbog nedostatne mirovine s kojom ne mogu plaćati skupe zdravstvene usluge. Zajednica koja je izgubila ključne resurse koji su im omogućavali da dobro žive postaje neotpona zajednica koja svoje članove ostavlja s minimalnim kapacitetom da djeluju na vlastite ekonomski sudsbine (Russo 2016: 2). I Merhametova uloga, odnosno uloga pučke kuhinje Dobrotvornog društva Merhamet Sisak – Crveni polumjesec otvorene 2015. godine u Capragu i sažeta u riječima muftije Aziza ef. Hasanovića, ostvaruje se kroz jačanje osjećaja zajednice i bliskosti u patnji. "Sit čovjek ne smije leći ako zna da je njegov susjed gladan, jedna je od temeljnih poruka muslimana i zato otvaranjem Merhameta pokazujemo svoju ljudskost. Okupili smo se oko dobra i oko ideje humanosti."⁵⁵ Djelovanje capraške pučke kuhinje u vrijeme kada smo boravile u Sisku služilo je osnaživanju zajednice niskoprihodovnog, umirovljenog, ostarjelog i osiromašenog stanovništva koje je tvorilo nekadašnju radničku zajednicu. Uz osiguravanje toplog obroka korisnici su pomoći mogli dobiti i u prehrambenim namirnicama i higijenskim potrepštinama, u odjeći i obući. Na popis za pomoći mogle su se upisati i one stvari koje su im bile potrebne, a nisu uključene u tri prethodna načina pružanja pomoći. Unatoč vjerskom okviru djelovanja uz temeljno karitativno određenu praksu muslimanskog dobrotvornog društva čiji je univerzalni cilj osigurati materijalnu pomoći vjernicima i pružati im kako humanitarnu (socijalnu) tako i laičku potporu, ta se pučka kuhinja u pet godina od osnutka do 2022. godine prometnula u mjesto socijalne potpore za sve stanovnike Capraga. Kuhinja je do razornog potresa djelovala na lokaciji Hrvatskog narod-

⁵⁵ <http://sisak.hr/u-capragu-otvoren-merhamet/>

nog preporoda 10 u Capragu, smještena do pošte, u rubnom prizemnom dijelu višestambene zgrade, skrivena iza zamućenih armiranih staklenih vrata. Kako je i sama stradala u potresu, "kuhinja" se, kao i svi stanari (vlasnici oko stotinjak stanova) u toj zgradici, iselila tijekom 2021. godine. Nastavila je rad smještena u dva kontejnerska objekta koja se nalaze iza capraške tržnice, neposredno uz ulaz na igralište nogometnoga kluba Metalac i uz lokalne urbane vrtove koji se prostiru uz perimetar radničkog naselja. Kao solidarna susjedska zajednica Merhametova⁵⁶ je kuhinja zajednica-u-nuždi, u kojoj se osjećaj pripadanja i osjećaj sigurnosti osigurava toplim obrokom, zamjenskom odjećom i nužnim prehrambenim artiklima, savjetom i brižnošću.

"Merhamet", interijer,
Ul. Hrvatskog narodnog
preporoda, Caprag, 2018.

⁵⁶ <http://sisak.hr/osnovano-dobrotvorno-drustvo-merhamet/>

Capraška tržnica, socijalna samoposluga Crvenoga križa, 2018.

Gubitak posla, nestanak socijalne sigurnosti, pad društvenog ugleda, urušavanje socijalnoga kapitala radničkih obitelji, samo su neki od načina na koji će sugovornici govoriti o socijalnom aspektu i potrebama za socijalnom pomoći u Željezari. Socijalni radnici konstatirat će veliki problem koji je vezan za ulazak u sustav socijalne pomoći. S jedne strane napominjali su da se "zaista, vidi i osjeti da je najviše bilo pogodeno, što se tiče socijalne skrbi, područje Željezare". S druge strane, ostvarivanje formalne socijalne pomoći bilo je složeno jer su kriteriji stjecanja prava na pomoć podrazumijevali razinu imovinske deprivacije i materijalne oskudice koja se nije mogla preslikati na tipičnog željezarca – dugotrajno nezaposlenog radnika ili niskoprihodovnog penzionera.

100%, ovi koji dobivaju mirovinu, znam sigurno da im Centar za socijalnu skrb ne bi odobrio pomoći na osnovu te minimalne zajamčene naknade. To moraju biti ljudi koji zaista nemaju... Ne smiju imati niti automobil na sebi. Ne smiju imati stan na sebi.

Moraju biti podstanari. Uvjeti za dobiti minimalnu zajamčenu naknadu su očajni. Zaista očajni. Vi zaista, kad pogledate, ako imate samo jedan automobil na sebi, to može biti stari fićek. Ako je na vama, vi ne možete ostvariti socijalnu pomoć.

Odlazak na selo, obrađivanje obiteljskog imanja, vraćanje poljoprivredi, hobijima i privremenim zaradama od prodaje sezonskog voća, povrća i prerađevina poput ukiseljene zimnice ili konzerviranog voća i povrća, meda, jaja za neke je obitelji bio dodatni izvor prihoda kojim su dopunjavali skromne radničke mirovine ostvarene često nakon dugogodišnjeg "boravka" na burzi i čekanja uvjeta za odlazak u mirovinu. Ispostavilo se da je deindustrializacija bila puno lakša za one radnike koji su se mogli vratiti na svoja sela i koji su otkrili svoja napuštena imanja i obradivu zemlju. Kao i sisacki divlji vrtovi koji su se prostirali iza Metalca pa uz prugu sve do Male porte, zemlja na selu pružala je sigurnost te kompenzirala u kućnom budžetu izdatke za hranu i vraćala osjećaj samopoštovanja.

Urbani vrtovi iza NK Metalac, Caprag, 2018.

Urbani vrtovi, ogradivanje vrta tradicionalnom ogradom, Caprag, 2018.

“Djeca” Željezare, koju smo pitale o njihovim roditeljima u godinama polaganog propadanja Željezare i sukcesivnog propadanja obitelji, označila su upravo neotpornost kao bitnu karakteristiku radničke zajednice, a jedan sugovornik prilično je emocionalno rekao za svoje roditelje koji su tijekom devedesetih i dvije tisućitih godina ostali bez posla: “Ja sam razočaran njihovim padom. Postali su beskorisni... Oni postaju jadni, šapću... Nisam ljut na njih... Al’ sam bio razočaran... Meni je strašno to bilo... Da imaš djecu... Kak’ su to psihički podnjeli?!” Njegova ljutnja usmjerena je na postsocijalističku konstelaciju društvenih odnosa u kojoj su nekoć cijenjeni i poštivani sugrađani, radnici, inženjeri ili činovnici u društvenim firmama postali građani drugog reda – nepotrebni i prepušteni samima sebi. Zatvaranje tvornica i gubitak radnih mesta je “ritual statusne degradacije – kulturalno prepoznavanje da su radnici niža društvena klasa no što su se

nekoć pretvarali da jesu (Dudley prema Berger i High 2019: 3). Ti radnici zaboravljuju da su “industrijska radna mjesta i kultura stvoreni industrijskom borbom” (usp. High i dr. 2017: 5) te su “tihi promatrači događaja koje nisu inicirali” (Burawoy 2013: 530–531), odnosno, kako kaže naš sugovornik, “jadni su i šapću”.

Pojedini naši sugovornici govorili su o Sisku pak kao o nemogućoj zajednici za život. Ta se zajednica kao mjesto osobnog i profesionalnog razvoja za neke nikad nije ni dogodila ili se, kao kod nekih drugih, više ne može dogoditi na način na koji je za njih nekoć postojala. Riječ je o ljudima koji su svoje živote oblikovali izvan Siska i Capraga, a njihove se naracije o tome što je zajednica bitno razlikuju od radničkih. To je zajednica-izvan-zajednice, Siščana izvan Siska, koja se temelji na sjećanju i intimnosti s prostorom te lojalnosti društvenom prostoru njihova djetinjstva i odrastanja, ali i na svojevoljnoj ili prisilnoj izmještenosti iz tih prostora zbog posla i profesionalne karijere za koju misle da je moguća jedino izvan Siska. Njihova slika Siska ponekad je romaniziranje prošlog vremena i izgubljenog prostora:

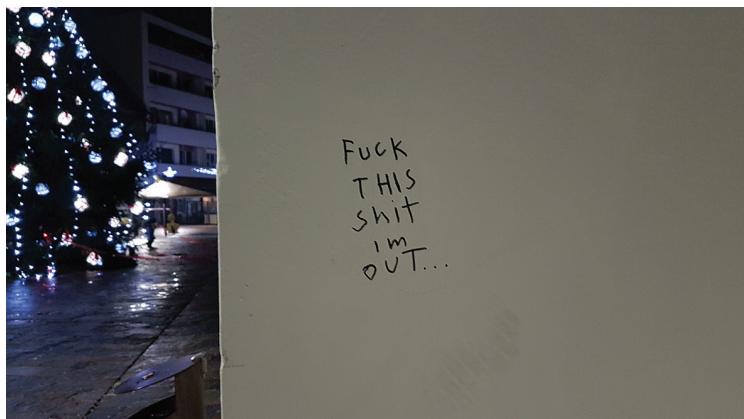
Jednostavno, moj doživljaj odrastanja u Sisku je da je to niz nekih zapuštenih velikih prostora koje ja uopće nisam propitivao zašto je napušteno i uništeno. To je jednostavno tako. Ja sam to tako doživljavao i strašno to romantiziram jer mi je to sjećanje na rano i sretno djetinjstvo. Sad, kako su krenule ove neke obnove u Sisku, kako su obnovili taj bazen u Željezari, kako su napravili ovaj Korzo, tu šetnicu, kako lagano kreće obnova Siska, što je realno super za ljude koji žive тамо, ja sam kao neki romantik ful... Jednostavno nestaje ta slika Siska u kojem sam ja odrastao, koji je meni strašno drag.

Koliko god taj grad u njima izazivao osjećaj da se u njemu ne mogu ostvariti, Siščani koji grade fluidnu zajednicu izvan Siska i dalje ustrajavaju na intimnim vezama i naracijama o Sisku kao “našem gradu”.

Ja bih opisao naš grad riječima magla, smog i osmijeh. Ovo je grad u kojem sam isključivo brojio dane. Odbrojavao bih i sada kada bih znao od kojeg broja početi. Ovaj grad sam s razlogom napustio i dobar dio ovih ljudi zaboravio. Lica su, doduše, pristupačnija i znatiželjna. Ali teško mogu zaboraviti i prijetnje ispisane na zidu škole, moje zgrade ili crkve. Ovaj grad je za mene strah, nepripadanje. Sad znam, bilo je uspjeh preživjeti homofobiju (Pešut 2020: 99).

Kao što je za Pešuta Sisak grad koji se *napušta* u nemoći da se njemu kao seksualna manjina bude integriran i punopravan dijonalik društvenosti, tako je i za neke naše sugovornike to grad *iz kojeg se bježi* jer se u njemu ne može stručno ostvariti bez mreže političkih poznanstava koje omogućuju profesionalno napredovanje i afirmaciju: "Treba se s time boriti. Ali moj osobni bijeg iz Siska je bio, a je, prosperitet, da. Ja jednostavno sam video - ne želim se učlanjivati u apsolutno nikakvu političku stranku da bih došao do nečega, iako je to možda glupo." Od luke o odlasku za mnoge ipak nisu donesene lako, već više kao nemanje izbora. Mlađi sugovornik koji radi u Zagrebu o tome kaže:

Ja osobno, što primjećujem, iskreno, volim Sisak, ali ne volim više odlaziti tamo jer svaki puta kad se vratim nazad, ljudi zaista kukaju, kukaju i kukaju i kukaju. To je toliko crnilo i kažem sad iz vlastitog iskustva, ja ako odem tamo, ja ću pokupiti opet svo to crnilo i vratit ću se ovdje i bit ću crn. Nekako uvijek kažem ljudima: "Nemojte mi molim vas, sada. Ima super stvari." Ono što sam ja odlučio napraviti, ja sam odlučio jedino što sam mogao zapravo, maknuti se od toga. Mogao sam ostati i kukati. Mogao sam. Pokušao sam, zaista, i mijenjati i raditi. I zaista mogu reći da sam ostavio, dosta veliki, influence na mlade ljude...

Rimska ulica, detalj zida s grafitom "Fuck this shit I am out", centar Siska, 2021.

Jedni su otišli iz grada jer "žal roditelja ne mogu liječiti djeca", a drugi zato jer u njemu nisu mogli domisliti smislenu egzistenciju, nisu imali cilj i zadaću, *aufgabe*, kako se izrazio bivši željezarac koji je napravio drastičnu karijernu promjenu te već deset godina radi kao medicinski tehničar u hitnoj pomoći u Njemačkoj. Danas je zadovoljan plaćom, mogućnošću napredovanja i radnom klimom – podrškom, nagradama i priznavanjem uloženog rada.

To su stvari koje čovjeka malo pokreću naprijed. Stvarno diraju u srce, a ne stvari koje deprimiraju – nema posla, rat završio, ništa s ničim, ovo, ono. Čovjek, umjesto da razmišlja, treba se pokrenuti, pokušati se pokrenuti naprijed.

U vlastitu kuću koja se nalazi u radničkom naselju obiteljskih kuća na marginama južne industrijske zone dolazi tijekom godišnjeg odmora. Ta je vrsta povratka žuđena, ali samo ako je ljetna, sezonska i podrazumijeva privremeno uspostavljanje "stare" zajednice tijekom godišnjih odmora, školskih praznika i blagdana.

Za mlađeg sugovornika u kreativnom poslu i s karijerom ostvarenom u Zagrebu povratak "nije bila trenutna opcija", no on je primjer Siščanina "koji se vraća", "koji je pokušao ponovno živjeti u Sisku", ali se na kraju ipak odlučio za Zagreb.

Većinom živim u Zagrebu. Zapravo je bio neki period kad sam se jako ping-pongao između Siska i Zagreba, ali otkad sam počeo freelansat mi je to sve teže raditi, paradoksalno. Tako da sam većinski u Zagrebu, ali iskorištavam koju god priliku da odem tamo.

Nemogućnost da se u Sisku postavi radni okvir, a ne samo intimni i obiteljski, glavni je razlog zašto su neki od Siščana izvan Siska donijeli odluke o preseljenju. Nastojeći odgovoriti na pitanje je li pokušao živjeti i raditi u Sisku posao koji nije definiran mjestom rada jedan od sugovornika je rekao:

Ono što me sprječava da neku dulju stazu, na primjer na tjeđan dana odem u Sisak, je da nemam prostora za raditi tamo. Postao sam malo razmažen što se rada tiče. Prvih godinu i pol freelansanja sam radio od doma, onda sam shvatio da je to nemoguće više. Onda sam s frendovima oformio neki prostor i onda otud jednostavno, čim veće i zahtjevnije poslove radim, to moram biti strukturiraniji i ne mogu biti u dnevnoj sobi dok netko okolo hoda i kuha i slično.

Za neke je ta dilema gdje živjeti, u Zagrebu ili Sisku, bila teška, pa se ona često kompromisno rješavala kroz niz odlazaka i vraćanja u Sisak. Za druge je pak traženje životnog prostora u Zagrebu bilo unaprijed osuđeno na neuspjeh jer je Sisak, kako je rekla jedna Siščanka u neformalnom razgovoru, omogućavao "smireniji tempo" jer "u Sisku ljudi sporije hodaju", a već se po silasku s vlaka može osjetiti razlika u "brzini grada". "U Sisku te ljudi pozdravljaju, a susjedi mogu pričuvati kuću, politi vrt i s njima poslije posla možeš porazgovarati o onome što ti je važno,

što te boli. U Zagrebu možeš živjeti godinama i susjedi te neće u liftu pozdraviti.” Ipak, za većinu sugovornika čije su profesionalne karijere stabilno vezane za Zagreb “povratak” u Sisak priječila su iscrpljujuća iskustva svakodnevnog putovanja. Njihove su se “putničke biografije”, s vožnjom u kolonama automobila koje su se kretale iz Siska za Zagreb ili s ranojutarnjim odlascima vlakom za Zagreb, pa opet s kasnopođevnim vraćanjima prekidale u trenutku kada bi njihov zagrebački rad postao cijelodnevni, a noćni povratak u Sisak značio tek odlazak na spavanje. Tada bi Siščani putnici definitivno postajali stanovnici Zagreba.

Zajednica perspektivnog lokalizma

Ne radi se o tom da iskustvo socijalizma više ne igra nikakvu ulogu, već da socijalizam više nije ujedinjujuće iskustvo i da ga druga iskustva sve više preispisuju (Müller 2019: 540).

Da. Peh, peh. Na žalost peh. Nisi ti kriv. Ne moraš ti imati grižnju... Ono, nitko nije kriv, ali moraš, mislim, dijete stvarno moraš učiti da se bori na tom tržištu, gdje je, kako je! (Siščanin, četrdeseto-godišnjak)

Nove capraške zajednice oblikuju se oko različitih interesa poput osmišljavanja strategije kako riješiti stambeno pitanje nakon stradavanja u potresu, ekološkog razumijevanja kvalitete življjenja u prostorima nekadašnjeg intenzivnog industrijskog rada, snaženja i zagovaranja ideja zajedničkih dobara i okretanja projektiма za jačanje kvalitete života djece, mladih obitelji te starijeg i osiromašenjem ugroženog stanovništva naselja. Nove zajednice formiraju se i oko novih poslovnih prilika i stvaraju kreativne hubove, poduzetničke centre i inkubatore. Svaka od njih čini dio nove društvenosti i obuhvaća različite postindustrijske subjektivitete. U njima djeluju novi subjekti unatoč narušenoj ili “zastaloj” industrijskoj modernizaciji. Dojam ispraznenosti od ljudi,

koji je prevladavao niz godina koliko smo posjećivale Caprag i tvorničko okruženje Željezare, u jednom se trenutku počeo mijenjati. Teško je odrediti kada smo počele primjećivati promjenu, ali ona je svakako obilježila naš terenski rad posljednje godine istraživanja, sve do potresa. Te nastajuće zajednice ljudi s kojima smo razgovarale temeljile su svoja iskustva i doživljaje kao i prakse življenja na postojećim znanjima i iskustvima, na istim prostorima i u starim susjedstvima, ali sada oblikovanim na novim vrijednostima.

Uređivanje podružnice gradske knjižnice, dječjeg vrtića, sportskih terena, bazena, trga, oslikavanja fasada grafitima, održavanje javnih zelenih površina pokošenima i urednima, održavanje visoko kultiviranog šumskog perivoja prohodnim, a jezera uz perimetar nekadašnje Željezare porobljenim zlatnim ribicama, uređivanje novog dječjeg parkića nadomak nekadašnjih terena za minigolf, restauratorske i konzervatorske aktivnosti na parkovnim skulpturama, organiziranje štruklijada učinilo je da ta nova Željezara-kao-zajednica, novi stari Caprag, zablista suburbanim šarmom. O njemu se počelo pričati kao tihom i za odgoj djece ugodnom i sigurnom obitavalištu, nezagađenom velikom i jakom industrijom koja se još uvijek gnijezdi iza šume, ali ne više kao aktivno mjesto rada i aktivno mjesto zagađenja, već kao prostor izvan "obzora" i "interesa". Osim kod "starosjedilaca" život u Želji, Željezari, odnosno Capragu, sve je više i kod mlađih i novoseljenih capraških stanovnika izazivao osjećaj da se nalaze u dobro organiziranom i urbanistički planiranom stambenom naselju koje nije zahvatila stihija divlje postsocijalističke i tranzicijske preizgrađenosti. "Dobra" i Željezari sklona gradska uprava u njihovim je komentarima nerijetko figurirala kao administrativni jamac za visoku kvalitetu života i funkcionalnu društvenu infrastrukturu, za sve ono što stanovnicima ovog naselja daje prednost u suvremenom načinu života u odnosu na one koji žive u lošije planiranim dijelovima grada.

Mir nadomak Zagreba, sigurnost i zaštićenost koju pruža mala sredina s poznatim licima, susjedska zajednica i domaća atmosfera naglašavani su kao odlike “novog” Capraga, pa smo sve manje slušale o sisačkom prokletstvu o kojem se ranije govorilo. Ta nova zajednica dijeli ponos stare, ali ne pati od idealiziranja i nostalгије. To je zajednica sjećanja koja je “prigrlila trijumfe i teškoće iz prošlosti zajednice, prepoznajući u zajedničkoj priči o tome ‘tko smo mi’ osnovu za kretanje dalje” (Russo i Linkon 2009: 165) ili kako je to kazao jedan željezarac u tridesetima: “Kažem, ima nešto što veže ove ljude u ovoj Željezari. To je nešto strašno. I kažem, ti ljudi su postojali. Samo je trebala neka svjetla točka, neki događaj, samo da malo zasvijetli, da oni svi dođu tu.”

Capraško se naselje odlikuje iznimnom komunalnom opremljeničcu. “To je osobito vidljivo u opremljenosti stanova centralnim grijanjem. Od ukupno 12 909 nastanjenih stanova Siska svega njih 6152 ili 47 % opremljeno je centralnim grijanjem dok je u naselju Caprag čak 92 % takvih stanova” (Bračić 2005: 222). Taj bizarni detalj izdvajan je kod sugovornika, uz niske cijene kvadrata stana, kao oblik nepojmljivog luksuza. Luksuz socijalističke stanogradnje pretvoren je u “luksuz jeftinog” rješavanja postsocijalističkog stambenog pitanja za mlade, a luksuz infrastrukturne vizije radničkog naselja koje počiva na pragmatičnoj funkcionalnosti danas se doživljava kao luksuz dostupnosti usluga. Oba današnja luksuza temelj su perspektivnog lokalizma novih capraških zajednica.

Znači, postoji i dalje taj neki Caprag, nešto, Željezara, ali pazite, ljudi dođu ovdje i obično vide, kod nas, ja sam Željezarac, ali supruga nije Željezarka, e onda kad je njezina prijateljica došla ovdje: “Vi imate centralno grijanje.” I dan-danas znaš po zimi imati otvorene prozore i tako neke stvari, znaš. Onda je to drugačija situacija. Sisak sad nema centralno grijanje, onda kad vidite da ovdje imate centralno grijanje, onda skužite. To

je idealna stvar za prvi stan. [...]. Pazite, vaš stan, rata kredita za stan je tisuću osamsto kuna na osamnaest godina. To vam je auto. Mislim, to vam je jeftiniji auto, tad bio. Tako vam je sad, kad biste našli stan. Za dvadeset tisuća eura kupite dvoiposobni stan. Onda imate centralno grijanje. Stan je dobar, izoliran je. Imate vrtić, imate igralište, imate školu, imate doktora, imate zubara. Sve imate na krugu od petsto metara. Jučer sam dobio ispod zgrade ljlje i, mislim, u zgradi petero djece ima samo. Iza imma dvoje-troje. Imamo igralište na trideset metara, vrtić na sto metara, sad imam ispod još jedno igralište za stolni tenis. Znači, on [Caprag] je bio, on je super za malu djecu i sad to kuže.

Dolaskom novih stanovnika u Caprag naselje pomalo gubi isključivo radnički identitet jer sada u njemu živi sve više zaposlenika gradskih službi, javnih ustanova, zaposlenika školskih i visokoškolskih ustanova, poduzetnika, čitav niz Siščana što mlađih, što srednjih godina, koji u Sisku vide budućnost rada i u tom su gradu pronašli kvalitetan modus življjenja. Oni se svojim svakodnevnim praksama života stapaju s ljudima koji su "odrastali u ovom kvartu", poput "ekipe" okupljene oko sportskog društva i nogometnoga kluba Metalac, ali i ragbi-kluba. Često ih u roditeljskim druženjima povezuju djeca, članovi sportskih klubova. Zoran Sertić, predsjednik Nogometnoga kluba Metalac i profesor hrvatskog jezika u Ekonomskoj školi u Sisku, pričao nam je u razgovoru koji smo s njim vodile 2019. godine, samo godinu nakon što je s prijateljima preuzeo upravljanje Metalcem, o procesu oživljavanja aktivnosti sportskoga kluba koji je bio u dugovima i s neriješenim imovinsko-pravnim odnosima i vlasništvom terena, ali i o entuzijazmu koji se pojavio u Capragu:

Pa gle, ovo je zanimljiva priča. Hajmo mi tu nešto napraviti. To je krenulo s tim radnim akcijama. Na prvoj radnoj akciji bum, šezdeset ljudi. Šezdeset ljudi koji su došli tamo. Dali su pedeset

kuna da bi mogli nešto jesti i popiti i naradili se cijeli dan, da ne kažem kao magarci. Stvarno smo se naradili. Prva radna akcija uspješna, skroz. To je ono isto: "Wow. Što je ovo? Što se događa u Željezari?" Druga radna akcija ista stvar. Treća radna akcija ista stvar. Mi smo to doveli u stanje... To je sad super тамо.

Ono je sve bilo jako obraslo. Nije se ništa u principu vidjelo. Na terenu je trava bila metar, metar i nešto. Par metara od igrališta je bio gnoj ostavljan. Kako se trava kosila, to se tamo bacalo. Ono, đubar se stvorio. Mi smo rekli: "Dobro. Idemo sad po liniji da ovaj klub pripada svim Željezarcima. To je kvartovski klub. Hajmo napraviti da se svi osjećaju kao dio tog kluba jer su ljudi bili jako izolirani od tog kluba, a kako su ga voljeli". Taj klub su napravili željezarci. Napravila ga je Željezara. Kupila je taj posjed, tu zemlji i dala gradu Sisku kao neko javno dobro.

Jedan od roditelja koji je sudjelovao u obnovi igrališta potvrđuje Sertićeve riječi:

U Capragu je vrlo brzo prepoznato da se nešto jako dobro dešava s klubom, pokrenuta je jedna pozitivna priča, kao u nekim prijašnjim vremenima. Nesebičan rad za društveno dobro, briga za dobrobit i prosperitet zajednice. NK "Metalac" ubrzo je postao svijetla točka u ovom dijelu našeg grada. U najmlađe kategorije, prstiće i limače, već u prvoj godini oporavka kluba upisalo se nekoliko desetina djece željnih igre i zajedničkog druženja. Roditelji su svesrdno podržali Zokiju i trenere Bešu, Deicu, Liku..., pritom shvaćajući kako je NK "Metalac", postavljen na novim principima, nešto mnogo više od igre.⁵⁷

⁵⁷ dpreradus, "Zoran Sertić: NK "Metalac" spasili smo srcem i znanjem", 30. travnja 2021., <https://www.sisak.info/2021/04/30/zoran-sertic-nk-metalac-spasili-smo-srcem-i-znanjem/>.

"Kad se male ruke slože", letak za radnu akciju uređenja NK Metalac, <https://siscia.hr/nk-metalac-sisak-zajednistvom-do-uspjeha>, 2018.

Nove tvrtke kao stabilizatori zajednice

Jer vidite, imate ovako, nakon što je to bilo sa Željezаром, pojavile su se te neke nove firme. Taj C.I.O.S. zapošljava velik broj mlađih ljudi. ABS zapošljava velik broj mlađih ljudi. Applied Ceramics, tu gdje ste vi, zapošljava velik broj mlađih ljudi. Imate tako neke firmice okolo, koje su, ne znam, u Mahovu ta tvornica eksploziva. Jako puno mlađih odavde radi tamo. Tako da, ajmo reći, jedan pogon se zatvorio, ali su se otvorile neke druge stvari. I sad, kažem, ovdje je potrebna još jedna ili dvije firme koje će zaposliti još petsto ljudi i to je to. Ali to treba realizirati. Tako da bi grad, baš bi onda grad živnuo kako treba.

Dio novih tvrtki nastalih nakon ekonomске tranzicije Siska smješten je u Capragu, u prostoru nekadašnje Željezare. Upravo o njima govori sugovornik čije smo rečenice prenijele poviše. S druge

strane Institut Željezare postaje mjesto nastajuće inkubatorske, hub-kulture. Tim ljudi okupljenih oko Applied Ceramicsa, Kul Ina i Piska – prvog privatnog inkubatora, jedan je od dionika koji će oblikovati nastajuće poduzetničke narative i narative postindustrijskog subjektiviteta u Sisku i specifično u Željezari. Pitajući se koje sociotehnološke naracije i imaginarniji hrane sliku Željezare poslije Željezare, pokušat ćemo izdvojiti neke od naracija i praksi te sagledati kako se one povezuju s nekadašnjim industrijskim okolišem i industrijskom zajednicom.

Internetska stranica Poduzetničkog inkubatora u Sisku – Pisak upućuje čitatelje da je ideja za inkubator nastala “kao rezultat želje za stvaranjem okruženja koje će svojim znanjima, kvalitetom i umrežavanjem omogućiti razvoj malog i srednjeg poduzetništva, start up kompanija i dobrih poduzetničkih projekata”.⁵⁸ Bolje upućeni znaju da je Pisak nastao u lokalnoj poduzetničkoj obitelji koja je u Sisku započela obiteljski posao proizvodnje i obrade poluvodičkih komponenti u kompaniji srednje veličine – Applied Ceramics. Iz razgovora s Mayom Sertić, kćerkom vlasnika Applied Ceramicsa i menadžericom Kul Ina, međunarodne kulinarske škole koja se smjestila u zgradu bivšeg Instituta Željezare, postaje jasno da je cilj pokretanja i razvijanja novih tvrtki stvaranje nove društvenosti u Sisku:

Evo, da krenem s nekakvim početkom, kako je meni to jednom tata objasnio. On je htio rješiti tri stvari u Sisku. To je jedan trokut koji sam sebe vrti. Znači, trebaš kao prvo zaposliti ljude, da ljudi imaju novca, da mogu išta raditi, živjeti i tako dalje... To je Applied Ceramics. Tamo se ljudi zapošljavaju. Onda trebaš naučiti ljude kako da druge zapošljavaju. To je Pisak. To je poduzetnički inkubator koji je vezan za firmu. Znači, gdje poduzetnik uči poduzetnika kako raditi biznis. [...] To su dva kuta trokuta, a treći kut tog trokuta je da trebaš ljude dovesti

⁵⁸ <https://www.pisak.biz/nasa-prica/>

u Sisak. To je Kul In. Koliko god mi dovlačimo ljudе kao zbog kulinarstva, cilj je da dajemo neki sadržaj Sisku, koji nema nigdje drugdje u Hrvatskoj. Kao drugo, da ovdje dolaze ljudi iz cijele Hrvatske, malо za promjenu. Uvijek svi ljudi bježe iz Siska. Uvijek svi pitaju: "Kako ste vi krenuli s Kul Inom u Sisku? Zašto ne u Zagrebu?" Zato što želimo da ljudi dođu u Sisak. To je bit svega toga. Treće je da stranci imaju razloga ovdje dolaziti. Isti ti stranci koji dođu u Kul In, mi njima ispričamo da je gore poduzetnički inkubator i tako dalje. To su možda potencijalni kupci za nekog gore. Ili potencijalno netko tko će pomoći razviti neku firmu, dati joj nekakvu internacionalnu vrijednost.

Razvoj novih oblika društvenosti kroz malо i srednje poduzetništvo sociotehnološki je imaginarij omogućen svrgavanjem državno upravljane socijalističke ekonomije, ali i operativnim širenjem globalne neoliberalne ekonomije putem europskih programa postindustrijskog ekonomskog oporavka. Peter Simonić primjećuje da mariborske razvojne tvrtke nakon krize 2008. godine nastaju na sličan način na koji su nastajale u SAD-u i Ujedinjenom Kraljevstvu 1980-ih, kao alternativa industrijskoj i uslužnoj ekonomiji. "Uspon poduzetničke paradigme povezan je s deindustrializacijom i individualnom realizacijom, a u novom tisućljeću i digitalizacijom", a poduzetnikom se smatra "pojedinac koji 'stvara promjene u normativnim porecima'" (Simonić 2021: 70). Poduzetničko sebstvo – taj novi oblik subjektiviteta izgrađen oko snalažljivog i kreativnog pojedinca kojemu je odgovornost za rad prevladavajući, pa čak i jedini poželjni način upravljanja vlastitim radnim resursima – sve je prisutniji i u sisačkim narativima o radu. Optimizirajući vlastite kompetencije, stvarajući novi rad i mjesto rada, novi Željezarac, kreativan je i samozaposlen građanin novog doba. Poštjujući ideju da se poduzetnikom postaje (Bröckling 2016), novi etos rada promoviran u Pisku temelji se na njegovoј svestranosti. "Poduzetnik je kao Nescafe, tri u jedan", čule smo u razgovoru s članovima projektnog tima Piska. Kratki i prepoznatljiv moto sagledan kroz tu metaforu povezan je s

ideologijom samozapošljavanja, označava pragmatičan pristup profesiji, naglašava brzinu i prilagodljivost te razbuđeno poduzetno sebstvo postindustrijskog Željezarca. Nescafe poduzetnik društveno je odgovoran građanin, su/kreator zajednice rada, on je proizvod i mjesto proizvodnje. On je, rekli su nam, "ekonomist jer mora znati stvoriti proizvod. Mora biti ekspert u svom poslu i znati prodati svoju uslugu. Mora imati zakone u malom prstu i mora razumjeti sustav". Njega možda i ne treba gledati, kako navodi Ulrich Bröckling, kao "entitet koji se može empirijski zahvatiti" već se radi o "načinu na koji se on obraća ljudima, načinu na koji ih upozorava i potiče na promjenu. [...] ne radi se o nečemu što postoji već o nečemu što tek treba nastati" (2016: 19).

Tehnologije poduzetničkog postajanja, opisane kod Bröcklinga te u riječima nositelja ekonomske promjene u Capragu, nose u sebi nova društvena očekivanja od rada. Postojeća logika nove capraške radne zajednice temelji se na "radu i poduzetnosti" postindustrijskog čovjeka koji je sam odgovoran za svoju dobrobit. Pozitivna ideja poduzetnog čovjeka u željezarski je žargon ušla kroz konkretan lik vlasnika Applied Ceramicsa Darka Sertića, o kojem saznajemo iz kruga ljudi oko Piska ali i cijelog niza sugrađana i sudionika istraživanja koji izdvajaju Darka, Matta ili jednostavno "tog Sertića" iz konteksta kronerskoga kapitalizma i privatizacijski koruptivne transformacije hrvatske ekonomije. Kao čovjeka koji je sam sebe stvorio, tehnologa, i "zNALCA", patriota i razumnog i pažljivog investitora, Sertića "upoznajemo" po tome što on znači sisačkoj i željezarskoj zajednici nakon Željezare. Njegovo se ime stalno pojavljivalo u razgovorima kao ideal inovatora, "čovjeka koji stalno radi s novim idejama, traži poslove, traži novac, natječaje, razvija tehnologiju", uglavnom "misli unaprijed" i "misli lokalno". Sertićeva privatizacija omanjeg dijela pogona Željezare i zgrade nekadašnjeg Željezarina Instituta, odnosno centra za istraživanja i razvoj, u razgovorima naših sugovornika postala je uporište argumentu da u Željezari može nastati nova vrijednost i da je ima smisla održavati, u nju ulagati i

kroz nju stvarati prostor za nove sisačke zajednice rada i življenja. Organiziranje proizvodnje u Sertićevu rodnom gradu objašnjeno je na najpragmatičniji način: "Prebacivanje materijala i proizvoda za europska tržišta iz Kalifornije [u koju je početkom devedesetih godina odselio i gdje su smješteni neki od Sertićevih pogona] nije bilo finansijski opravdano. Najlogičnije je bilo proizvodnju organizirati u Sisku." Kako su nam rekli njegovi suradnici: "To je njegov rodni grad. U njemu postoje ljudi koji žele raditi, a nema posla." Samoupravljujuća mala i srednja poduzeća nastala oko Sertićeva projekta na dijelovima prostora i u ambijentima nekadašnje Željezare odgovor su na pitanje kako izgleda zajednica rada i života poslije nestanka masovne industrije. Ona nastavlja koristiti ambijentalne i infrastrukturne okvire nekadašnje Željezare, ali ih prevodi u kontekst, riječima našeg sugovornika, "idiličnog mesta za rad i kreativnost usred stogodišnje hrastove šume".

Pogled na Željezaru iz prostora Piska (nekadašnje zgrade Instituta), 2019.

Jezerce u Capragu, 2018.

Skulptura Dušana Džamonje, Caprag, 2018.

Ostvarujući poslovnu i životnu zajednicu u kontekstu ostataka Željezare kao "nestvarno lijepo" naši su sugovornici, korisnici Piska netom prije potresa konkretizirali deindustrijalizirani sisacki raj. "Kao da ulazimo u neki drugi svijet. Zar je ovo Sisak?" To su riječi koje čujemo od posjetitelja", kazat će objašnjavajući da se "ovdje ne dolazi slučajno", nego "moraš znati za našu priču". Jer "prostor čovjek može naći bilo gdje", ali "osjećaj da pripadaš nešto je što čini da ostaneš". Naracije razvijene oko capraškog novog početka uključuju ideje poput "vibrantnog okoliša", "oaze pozitivnog mišljenja", "čistoga krajolika", "predivne šume", "radošti življenja i rada", "harmonične grupne dinamike", "povezanosti" i "međuvisnosti". Prema riječima naše sugovornice, zaposlenice u jednoj od tvrtki osnovanih na području bivše tvornice, pri stvaranju nove zajednice važno je imati osjećaj grupnoga konteksta da bi se radilo i prosperiralo. Ta nova zajednica počiva na pre-misama starog prostora, ali nadilazi njegova ograničenja novim modelima poslovanja i ponašanja.

Mural Mirona Milića, Re:Think 2020., zgrada poduzetničkog inkubatora Pisak, 2022.

Edukacijski vrt u dvorištu kulinarske akademije Kul In, 2019.

Potres kao (de)stabilizator zajednice

“Katastrofa je potencijalno traumatičan događaj koji se kolektivno doživljava, ima akutni početak i vremenski je ograničen; katastrofe se mogu pripisati prirodnim, tehnološkim ili ljudskim uzrocima” (McFarlane i Norris 2006: 4). Završiti knjigu s definicijom katastrofe dovodi u pitanje mogućnost njezina zaključka, suvislog sažetka usredotočenog na transformaciju rada i njezinu refleksiju u vremenu, prostoru i zajednicama. Ta definicija prije otvara novi početak istraživanja i novu knjigu negoli navješćuje kraj. Ona traži da se propita osjećaj pripadnosti gradu, povezanost i vjera stanovnika da će nadići traumu u okolnostima iznimne destabilizacije života koju je prouzročio banijski potres. Kako to u našem istraživanju nije bilo moguće iz niza objektivnih

i subjektivnih razloga, ovdje tek rudimentarno dokumentiramo događaje koje smo primijetile i zabilježile u postpotresnom Sisku. Oni mjestimice svjedoče o većem optimizmu od onog koji smo zatekle na početku istraživanja.

Narativi o predanosti i ljubavi prema svome kraju posebice su prisutni u zajednicama perspektivnog lokalizma i poduzetnika. U nepotresnom kontekstu naši su sugovornici lokalpatriotizmom objašnjavali i opravdavali svoju odluku da unatoč neprilikama nastave život u Sisku. On se očitovao u izjavama da u Sisku “vide bolju budućnost”, “vide prilike” koje se tom gradu nude i koji on nudi. Zagovor ostanka nerijetko se zasnivao na ideji da je Sisak održiva radna i životna opcija za mlade obitelji. Lokalpatrioti, kako su se neki samoimenovali, svoju su pripadnost Sisku temeljili na njegovoj otpornosti, rezidencijalnoj i radnoj poduzetnosti, snažnom osjećaju solidarnosti i zajedničkom djelovanju. Taj se diskurs neočekivano oblikovao i u govorima o novoj, ovoga puta prirodnoj katastrofi koja je zadesila Sisak. Upitana o posljedicama potresa koji je pogodio grad, mlada žena iz Siska, inače zaposlenica jedne županijske agencije, na okruglom je stolu iznijela uvjet za budućnost grada te je diskurzivno oblikovala potres kao šansu:

Puno je ljudi otišlo, izgubili smo neke od glavnih infrastrukturnih objekata. Za prvih šest mjeseci bilo smo u šoku i nismo shvatili što se desilo. Grad je bio parcijalno uništen. Neki ljudi su izgubili smještaj, ali svakim danom sam iznenadena time što je potres izazvao. Javne institucije su se izmjestile iz centra grada, ljudi idu okolo i pitaju “Gdje da dobijemo potvrdu o rođenju?”. Neke od škola bile su smještene u starim zgradama, pa su i djeca smještena u nove škole da ne napuste Sisak. Ako nemamo djece, nemamo budućnosti u Sisku. ... Potres je prilika za Sisak! Sisak je bio u oku javnosti! Ljudi su dolazi s pomoći za Sisak. Trebamo iskoristiti katastrofu da razvijemo grad. Mehanizmi obnove su spori, a svakodnevni život ide dalje. Oni si daju vremena, a mi nemamo vremena za čekanje.

Gradski muzej Sisak ni tri tjedna nakon potresa organizirao je prikupljanje starih razglednica "Sisak prije potresa" s ciljem "da se ne zaborave vizure grada koje su ga obilježile kroz povijest, sa željom da se prikupi što više slikovne građe koja će pomoći u njegovoj obnovi", ali i što je važnije, zbog vraćanja optimizma njegovim građanima. Povodom te akcije Vlatko Čakširan je izjavio:

Treba ljudi potaknuti da počinju promišljati o budućnosti, vratiti im optimizam. [...] Priča se kako nešto treba maknuti, srušiti, međutim te zgrade imaju svoju povijest, vezane su za važne pojedince i obitelji. Ako ih uklonimo, gubimo dio našeg urbanističkog identiteta.⁵⁹

Izjave mnogih Siščana koje su nakon potresa prenosili mediji odražavale su uvjetovani optimizam, poput onoga koji je iskazao sisacki ortodont: "Uvjerjen sam da Sisak ima perspektivu ako se bude brzo djelovalo."⁶⁰ Ta je uvjetovanost proizlazila iz iskustva života u godinama zapuštenom gradu, ali i iz činjenice da se u Zagrebu koji je od potresa nastradao devet mjeseci ranije, još nije počelo "djelovati". Taj grad, koji su mnogi njegovi stanovnici opisivali kao besperspektivan, nakon potresa je, pomalo ironično, "postao" perspektivno mjesto kojem treba pomoći.

Susjedstvo-kao-zajednica koja se polako pred nama dizala iz industrijskog pepela, obnovljena idejama *hub*-kulture i mikropoduzetničkog prosperiteta koji se kapilarno širi gradom te življenja u mirnoj i uređenoj široj metropolitanskoj zoni Zagreba, potres je doživjela kao još jedan u nizu udara na prostor, društvenost i vlastitu, tek uspostavljenu relaciju s budućnošću. Ostvarujući se

⁵⁹ Romina Peritz, "Akcijom prikupljanja starih razglednica 'Sisak prije potresa' želimo ljudima vratiti optimizam", *Jutarnji list*, 18. siječnja 2021., <https://www.jutarnji.hr/kultura/art/akcijom-prikupljanja-starih-razglednica-sisak-prije-potresa-zelimo-ljudima-vratiti-optimizam-15043688>.

⁶⁰ <https://www.24sata.hr/news/ortodont-breyer-ostali-smo-bez-ordinacije-ali-necemo-odustati-741594>

kao nova zajednica u nastajanju, poslijepotresna zajednica nosi u sebi sva obilježja ranijih zajednica: jak osjećaj dijeljenja iskustva propadanja i ponovnog uzdizanja, snažnu povezanost s prostorom, stalno vremensko kolebanje između onoga što je bilo nekad i onoga što dolazi te utišano, ali ipak prisutno razumijevanje da se budućnost grada može ostvariti jedino ustrajavanjem na povezanosti lokaliteta i identiteta.

“Božićni Sisak”, Šetnica Slave Striegla, 2020.

Literatura i izvori

- Abram, Simone i Gisa Weszkalnys. 2011. "Elusive Promises. Planning in the Contemporary World". *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* 61: 3–18.
- Abram, Simone. 2017. "Contemporary Obsessions with Time and the Promise of the Future". U *Anthropologies and Futures. Researching Emerging and Uncertain Worlds*. Juan Franco Salazar, Sarah Pink, Andrew Irving i Johannes Sjöberg, ur. London, New York: Bloomsbury Academic Press, 61–81.
- Abramovitz, Mimi. 2012. "The Feminization of Austerity". *New Labor Forum* 21/1: 30–39.
- Apel, Dora. 2015. *Beautiful Terrible Ruins. Detroit and the Anxiety of Decline*. New Brunswick etc.: Rutgers University Press.
- Appadurai, Arjun. 2005. *Modernity at Large*. Minneapolis, London: University of Minnesota Press.
- Appadurai, Arjun. 2013. *The Future as Cultural Fact*. London: Verso.
- Archer, Rory. 2018. "'It Was Better When It Was Worse'. Blue-collar Narratives of the Recent Past in Belgrade". *Social History* 43/1: 30–55.
- Avdić, Selvedin. 2013. *Moja Fabrika*. Zenica: Vrijeme.
- Banić Grubišić, Ana. 2018. *Filmovi na temu postapokalipse. Antropološki ogledi*. Beograd: Etnoantropološki problemi.
- Bašić, Adisa. 2010. *Promotivni spot za moju domovinu*. Sarajevo: Dobra knjiga.
- Berger, Alan. 2006. *Drosscape. Wasting Land in Urban America*. New York: Princeton.
- Berger, Stefan. 2019. "Industrial Heritage and the Ambiguities of Nostalgia for an Industrial Past in the Ruhr Valley, Germany". *Labor Studies in Working-Class History* 16/1: 37–64.
- Berger, Stefan i Christian Wicke. 2017. "Introduction. Deindustrialization, Heritage, and Representations of Identity". *The Public Historian* 39/4: 10–20.

- Berger, Stefan i Steven High. 2019. “(De-)industrial Heritage. An Introduction”. *Labor Studies in Working-Class History* 16/1: 1–27.
- Berlant, Lauren. 2007. “Nearly Utopian, Nearly Normal. Post-Fordist Affect in La Promesse and Rosetta”. *Public Culture* 19/2: 273–301.
- Biočina, Marko. 2015. “Ne treba nam sjednica Vlade o stanju u zemljama. Dovoljna je o stanju u Sisku”. *Vecernji.hr*. Dostupno na: <https://www.vecernji.hr/vijesti/ne-treba-nam-sjednica-vlade-o-stanju-u-zemljama-dovoljna-je-o-stanju-u-sisku-984547>.
- Blokland, Talja. 2001. “Bricks, Mortar, Memories. Neighbourhood and Networks in Collective Acts of Remembering”. *International Journal of Urban and Regional Research* 25: 268–283.
- Bogdanović, Bogdan. 2001. *Grad i budućnost*. Zagreb: Mlinarec-Plavić.
- Bonfiglioli, Chiara. 2019. *Women and Industry in the Balkans. The Rise and Fall of the Yugoslav Textile Sector*. London: I. B. Tauris.
- Bourdieu, Pierre. 1998. “Utopia of Endless Exploitation. The Essence of Neoliberalism”. Dostupno na: <http://mondediplo.com/1998/12/08bourdieu>.
- Boym, Svetlana. 2001. *The Future of Nostalgia*. New York: Basic Books.
- Boym, Svetlana. 2010. “Nostalgia”. U *Atlas of Transformation*. Zbyněk Baladrán i Vít Havránek, ur. Dostupno na: <http://monumento-transformation.org/atlas-of-transformation/html/n/nostalgia/nostalgia-svetlana-boym.html>.
- Boym, Svetlana. 2010a. *The off-modern Condition (excerpts)*. Dostupno na: <http://sites.harvard.edu/~boym/offmodern.html>.
- Braićić, Zdenko, Zoran Stiperski i Dražen Njegač. 2009. “Utjecaj gospodarske tranzicije i rata na promjene u prostornoj slici zaposlenosti Sisačke regije”. *Hrvatski geografski glasnik* 71/1: 103–125.
- Braićić, Zdenko. 2005, “Razvoj metalurgije i njezin utjecaj na urbanu preobrazbu i stambenu izgradnju Siska”. *Geoadria* 10/2: 211–228.
- Bryant, Rebecca i Daniel Knight. 2019. *The Anthropology of the Future*. Cambridge etc.: Cambridge University Press.
- Bryant, Rebecca. 2021. “In the Ruins of Futures Past. Potentiality, Planning, and the Contested Revival of Cyprus’s Ghost City”. Virtualno javno predavanje na Max Planck Institute for the Study of Religious and Ethnic Diversity (Research Group “Empires of Memory: The Cultural Politics of Historicity in Former Habsburg and Ottoman Cities, 28. listopada 2021).
- Bröckling, Urlich. 2016. *The Entrepreneurial Self. Fabricating a New Type of Subject*. Los Angeles etc.: SAGE.

- Buden, Boris i Želimir Žilnik. 2013. *Uvod u prošlost*. Novi Sad: Centar za nove medije_kuda.org.
- Burawoy, Michael. 2001. "Neoclassical Sociology. From the End of Communism to the End of Classes". *American Journal of Sociology* 106/4: 1099–1120.
- Burawoy, Michael. 2013. "Ethnographic Fallacies. Reflections on Labour Studies in the Era of Market Fundamentalism". *Work, Employment and Society* 27/3: 526–536.
- Burawoy, Michael i Katherine Verdery. 1999. *Uncertain Transition. Ethnographies of Change in the Postsocialist World*. Lanham: Rowman, Littlefield.
- Burawoy, Michael, Pavel Krotov i Tatyana Lytkina. 2000. "Involution and Destitution in Capitalist Russia". *Ethnography* 1/1: 43–65.
- Car, Ivor. 2012. "Reportaža. Bilješke za monografiju propadanja Grada Siska". *Lupiga.com*. Dostupno na: <https://www.lupiga.com/vijesti/reportaza-biljeske-za-monografiju-propadanja-grada-siska>.
- Cohen, Anthony. 1985. *The Symbolic Construction of Community*. London, New York: Routledge.
- Cowie, Jefferson i Joseph Heathcott. 2003. "Introduction". U *Beyond the Ruins. The Meanings of Deindustrialization*. Jefferson Cowie i Joseph Heathcott, ur. Ithaca, London: Cornell University Press, 1–15.
- Cresswell, Tim. 2015. *Place. An Introduction*. Malden, Oxford: Wiley, Blackwell Publishing.
- Crtalić, Marijan. 2009. *Industrijski raj*. Zagreb: Factum, dokumentarni film.
- Čakširan, Vlatko. 2016. "Povijesni kontekst stanogradnje grada Siska 1945.–1965.". U *Modernistička arhitektura Siska*. Arhitekt Ivo Bartolić. Sisak: Gradski muzej Sisak, 37–88.
- Čapo Žmegač, Jasna, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek. 2006. "Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja" U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, 7–52.
- Danieli – ABS SISAK [EBRD – Project Summary Document]. 2012. Dostupno na: https://www.ebrd.com/english/pages/project/psd/2012/local_translations/44325.pdf
- De Nardi, Sarah, Hilary Orange, Steven High i Eerika Koskinen-Koivisto. 2020. *The Routledge Handbook of Memory and Place*. London, New York: Routledge.

- De Solà-Morales Rubió, Ignasi. 1995. "Terrain Vague". U Anyplace. Cintia Davidson, ur. Cambridge: MIT Press, 118–123.
- DeSilvey, Caitlin i Tim Edensor. 2012. "Reckoning with Ruins". *Progress in Human Geography* 4: 65–85.
- Dević, Goran. 2012. *Dvije peći za udarnika Josipa Trojka*. Zagreb: Petnaesta umjetnost, dokumentarni film.
- Dević, Goran. 2017. *Buffet Željezara*. Zagreb: Petnaesta umjetnost, dokumentarni film.
- Dević, Goran. 2022. *Hrvatskog narodnog preporoda*. Zagreb: Petnaesta umjetnost, dokumentarni film.
- Doričić, Robert, Nevena Škrbić Alempijević i Iva Rinčić. 2020. "Grad, industrija i zdravlje. Naracije lokalnoga stanovništva o koksari u Bačkru". *Etnološka tribina* 50/43: 89–110.
- Douglas, Mary. 1986. *How Institutions Think*. New York: Syracuse University Press.
- Dudley, Kathryn Marie. 1994. *The End of the Line. Lost Jobs. New Lives in Postindustrial America*. Chicago: Chicago University Press.
- Dunn, Elizabeth. 2004. *Privatizing Poland. Baby Food, Big Business, and the Remaking of Labor*. Ithaca: Cornell University Press.
- Dzenovska, Dace. 2020. "Emptiness. Capitalism without People in the Latvian Countryside". *American Ethnologist* 47/1: 10–26.
- Edensor, Tim. 2005. *Industrial Ruins. Spaces, Aesthetics, Materiality*. Oxford, New York: Berg.
- Edensor, Tim. 2008. "Walking through Ruins". U *Ways of Walking, Ethnography and Practice on Foot*. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst, ur. Aldershot: Ashgate Publishing, 123–141.
- Ekman, Eric. 2004. *Strategies for Reclaiming Urban Postindustrial Landscapes*. (MA teza). Cambridge, Massachusetts: MIT.
- Eley, Geoff i Keith Nield. 2000. "Scholarly Controversy. Farewell to the Working Class". *International Labour and Working-Class History* 57: 1–30.
- Emerson, Robert, Rachel Fretz i Linda Shaw. 2011. *Writing Ethnographic Fieldnotes*. Chicago, London: University of Chicago Press, 2 izdanje.
- Erdei, Ildiko. 2009. "Hopes and Visions. Business, Culture and Capacity for Imagining Local Future in Southeast Serbia". *Etnoantropološki problemi* 3: 81–102.
- Erdei, Ildiko. 2014. "Stepeni tuge. Ekonomski devastacija i društveni zaborav". *Etnoantropološki problemi* 2: 351–369.

- Festival ulične umjetnosti Re:Think Sisak. 2020. Dostupno na: <https://tzg-sisak.hr/rethink-sisak-2020/>.
- Festival Željezara. Dostupno na: <https://m.facebook.com/events/2262865593841505/>.
- Fodor, Eva. 2006. "Smiling Women and Fighting Men. The Gender of the Communist Subject in State Socialism Hungary". *Gender & Society* 16: 240–263.
- Fortun, Kim. 2001. *Advocacy after Bhopal. Environmentalism, Disaster, New Global Orders*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Fortun, Kim. 2012. "Ethnography In Late Industrialism". *Cultural Anthropology* 27: 446–464.
- Foucault, Michel. 1984 [1967]. "On Other Spaces. Utopias and Heterotopias". *Architecture /Mouvement/ Continuité 1–9, manuscript*. Dostupno na: <https://web.mit.edu/allanmc/www/foucault1.pdf>. Preveo Jay Miskowiec.
- Fraser, Emma. 2018. "Unbecoming Place. Urban Imaginaries in Transition in Detroit". *Cultural Geographies* 25/3: 441–458.
- Gandy, Matthew. 2003. "Landscapes of Deliquescence in Michelangelo Antonioni's 'Red Desert'". *Transactions of the Institute of British Geographers* 28/2: 218–237.
- Gandy, Matthew. 2013. "Marginalia. Aesthetics, Ecology, and Urban Wastelands". *Annals of the Association of American Geographers* 103/6: 1301–1316.
- Gulin Zrnić, Valentina. 2006. "Domaće, vlastito i osobno. Autokulturna defamilijarizacija". U *Etnologija bliskoga. Poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Jesenski i Turk, 73– 91.
- Guyer, Jane I. 2007. "Prophecy and the Near Future. Thoughts on Macroeconomic, Evangelical, and Punctuated Time". *American Ethnologist* 34/3: 409–421.
- Guyer, Jane I., Eric F. Lambin, Lisa Cliggett, Peter Walker, Kojo Amanor, Thomas Bassett, Elizabeth Colson, Rod Hay, Katherine Homewood, Olga Linares, Opoku Pabi, Pauline Peters, Thayer Scudder, Matthew Turner i John Unruh. 2007. "Temporal Heterogeneity in the Study of African Land Use". *Human Ecology* 35/1: 3–17.
- Hann, Chris. 2002. *Postsocialism. Ideals, Ideologies, and Practices in Eurasia*. London: Routledge.

- Harvey, David. 2000. *Spaces of Hope*. Berkeley: University of California Press.
- Herceg, Monika. 2021. "Rast". U Početne koordinate. Zaprešić: Fraktura.
- High, Steven. 2003. *Industrial Sunset. The Making of North America's Rust Belt, 1969 – 1984*. Toronto: University of Toronto Press.
- High, Steven i David W. Lewis. 2007. *Corporate Wasteland. The Landscape and Memory of Deindustrialization*. Ithaca: Cornell University Press.
- High, Steven, Lachlan MacKinnon i Andrew Perchard. 2017. "Introduction". U *The Deindustrialized World. Confronting Ruination in Postindustrial Places*. Steven High, Lachlan MacKinnon i Andrew Perchard, ur. Vancouver, Toronto: UBC Press, 3–22.
- Ingold, Tim 1993. "The Temporality of the Landscape". *World Archaeology* 25/2: 152–174.
- Ingold, Tim. 2015. *The Life of Lines*. London, New York: Routledge.
- Ingold, Tim i Jo Lee Vergunst. 2008. "Introduction". U *Ways of Walking. Ethnography and Practice on Foot*. Tim Ingold i Jo Lee Vergunst, ur. Aldershot: Ashgate Publishing, 1–19.
- Ivšić, Iva. 2012. "Sisak budućnosti. Indujski grad?". *Zarez* 14/332: 6.
- Jansen, Stef. 2014. "On Not Moving Well Enough. Temporal Reasoning in Sarajevo Yearnings for 'Normal Lives'". *Current Anthropology* 55/9: 74–84
- Jasanoff, Sheila i Sang-Hyun Kim, ur. 2015. *Dreamscapes of Modernity. Sociotechnical Imaginaries and the Fabrication of Power*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Jasić, Mirna. 2015. "Predrag Sekulić. Prodaju nam priču". Novosti. Dostupno na: <https://www.portalnovosti.com/predrag-sekulic-prodaju-nam-pricu>.
- Jasper, Sandra. 2021. "Traversing the Wastelands. Reflections on an Abandoned Railway Yard". U *The New Urban Ruins. Vacancy, Urban Politics and International Experiments in the Post-Crisis City*. Cian O'Callaghan i Cesare di Feliciantonio, ur. Bristol: Policy Press, University of Bristol, 53–71.
- Jeraj, Vid. 2016. "Razgovor – Dino Pešut: 'Ovdje će se gotovo svaka generacija prozvati izgubljenom, prevarenom i propalom'". *Lupiga.com*. Dostupno na: <https://lupiga.com/intervjui/razgovor-dino-pesut-ovdje-ce-se-gotovo-svaka-generacija-prozvati-izgubljenom-prevarenom-i-propalom>.

- Jorgensen, Anna i Richard Keenan, ur. 2012. *Urban Wildscapes*. London, New York: Routledge.
- Jovanović, Deana. 2016. "Prosperous Pollutants. Bargaining with Risks and Forging Hopes in an Industrial Town in Eastern Serbia". *Ethnos*. Dostupno na: <http://dx.doi.org/10.1080/00141844.2016.1169205>.
- Kegelj, Ivan. 2015. "Agonija industrijskih središta. Sisak i Slavonski Brod –gradovi koji odumiru!". *Lupiga.com*. Dostupno na: <https://lupiga.com/reportaze/agonija-industrijskih-sredista-sisak-i-slavonski-brodgradovi-koji-odumiru>.
- Knight, Daniel M. i Charles Stewart. 2016. "Ethnographies of Austerity. Temporality, Crisis and Affect in Southern Europe". *History and Anthropology* 27/1: 1–18.
- Köhler, Susann. 2018. "Picturing Ruin in the American Rustbelt. Andrew Borowiec's Cleveland. The Flats, the Mill, and the Hills". U *Ruin Porn and the Obsession with Decay*. Siobhan Lyons, ur. Cham: Palgrave, MccMillan, 119–133.
- Konjikušić, Davor. 2011. "Sisak je danas bezidejna ruina". Novosti. Dostupno na: <https://arhiva.portalnovosti.com/2011/05/sisak-je-danas-bezidejna-ruina/>.
- Kordić, Miloš. 1976. *Caprag*. Sisak: Jedinstvo, Biblioteka Riječi.
- Koselleck, Reinhard. 2004 [1979]. *Futures Past. On the Semantics of Historical Time*. New York: Columbia University Press.
- Lazarin, Branimira. 2006. "Izgubljena kulturna ekskuluziva". *Jutarnji.hr*. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/izgubljena-kulturna-ekskluziva-3239240>.
- Liboiron, Max, Manuel Tironi i Nerea Calvillo. 2018. "Toxic Politics. Acting in a Permanently Polluted World". *Social Studies of Science* 48/3: 331–349.
- Linkon, Sherry Lee. 2018. *The Half-Life of Deindustrialization. Working-Class Writing about Economic Restructuring*. Michigan: University of Michigan Press.
- Little, Peter. 2012. "Another Angle on Pollution Experience. Toward an Anthropology of Environmental Ecology of Risk Mitigation". *Ethos* 40/4: 431–452.
- Lora-Weinwright, Anna. 2017. *Resigned Communities. Living with Pollution in Rural China*. Cambridge, Massachusetts, London: MIT Press.
- Low, Setha. 2005. "Introduction. Theorizing the City". U *Theorizing the City. The New Urban Anthropology Reader*. Setha Low, ur. New Brunswick etc.: Rutgers University Press, 1–33.

- Lukinbeal, Chris. 2005. "Cinematic Landscape". *Journal of Cultural Geography* 23/1: 3–22.
- Lyons, Siobhan. 2018. "Introduction. Ruin Porn, Capitalism, and the Anthropocene". U *Ruin Porn and the Obsession with Decay*. Siobhan Lyons, ur. Cham: Palgrave, MacMillan, 1–11.
- Ljubobratović, Željko. 2015. "Sisak izbliza 1. dio. Stvarno, ima li tu išta da nije baš samo propast, očaj i depresija?". Dostupno na: <https://www.trusty.hr/putovanja/gradovi/241-price-o-hrvatskoj-sisak-1-dio-stvarno-ima-li-tu-ista-da-nije-bas-samo-propast-ocaj-i-depresija.html>.
- Mah, Alice. 2012. *Industrial Ruination, Community and Place. Landscapes and Legacies of Urban Decline*. Toronto: University of Toronto Press.
- Malabou, Catherine. 2016. *Ontologija nezgode*. Esej o razaralačkoj plastičnosti. Zagreb: Kulturtreger, Multimedijalni institut.
- Malina, Marijan. 2003. "Tranzicija u Željezari Sisak". *Metalurgija* 42/1: 69–73.
- Marcus, E. George. 1995. "Ethnography in/of the World System. The Emergence of Multi-Sited Ethnography". *Annual Review of Anthropology* 24: 95–117.
- Marcus, E. George i Michael F. Fischer. 1986. *Anthropology as Cultural Critique. An Experimental Moment in the Human Sciences*. Chicago: University of Chicago Press.
- Marjanić, Suzana. 2011. "Art Intervention in Industrial Cultural Heritage or, How does Socially Usefull Art Come About?". *Narodna umjetnost* 48/1: 29–53.
- Massey, Doreen. 1995. "Places and Their Pasts". *History Workshop Journal* 39: 182–192.
- Matečić, Barbara. 2012. "Od industrijskog raja do grada duhova. Put popločan lošim odlukama ugasio Željezaru Sisak i opustošio radničko naselje Caprag". Dostupno na: <http://barbaramatejcic.com/2012/02/06/od-industrijskog-raja-do-grada-duhova/>.
- Matošević, Andrea. 2015. *Socijalizam s udarničkim licem. Etnografija radnog pregalashtva*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Matošević, Andrea i Elis Baćac. 2015. "Kamena vuna prijepora. Suživot s tvornicom Rockwool na Pičinštini". *Etnološka tribina* 38/45: 139–149.
- McFarlane, Alexander i Fran Norris. 2006. "Definitions and Concepts in Disaster Research". U *Methods for Disaster Mental Health Research*. Fran H. Norris, Sandro Galea, Matthew J. Friedman i Patricia J. Watson, ur. New York: Guilford Press, 3–19.

- Mitchell, Don. 2003. "Dead Labor and the Political Economy of Landscape. California Living, California Dying". U *Handbook of Cultural Geography*. Key Anderson, Mona Domosh, Steve Pile i Nigel Thrift, ur. London, Thousand Oaks: Sage, 233–248.
- Molé, Noelle J. 2012. "Hauntings of Solidarity in Post-Fordist Italy". *Anthropological Quarterly* 85/2: 371–396.
- Muehlebach, Andrea i Nitzan Shoshan. 2012. "Introduction". *Anthropological Quarterly* 85/2: 317–344.
- Müller, Birgit. 2007. *Disenchantment with Market Economics. East Germans and Western Capitalism*. New York, Oxford: Berghahn Books.
- Müller, Martin. 2019. "Goodbye, Postsocialism!". *Europe-Asia Studies* 71/4: 533–550.
- Munn, Nancy. 1992. "The Cultural Anthropology of Time". *Annual Review of Anthropology* 21: 93–123.
- Ollis, Tracey. 2010. "The Pedagogy of Activism. Learning to Change the World". *International Journal of Learning* 17/ 8: 239–250.
- Pasieka, Agnieszka i Piotr Filipkowski. 2015. "Anthropological Exercises in Postindustrial Reflexivity". *Laboratorium. Russian Review of Social Research* 7/3: 5–13.
- Pellow, David. 2000. "Environmental Inequality Formation. Towards a Theory of Environmental Justice". *American Behavioural Scientist* 43/4: 581–601.
- Pels, Peter. 2015. "Modern Times. Seven Steps Toward an Anthropology of the Future". *Current Anthropology* 56/6: 779–796.
- Pešut, Dino. 2020. *Tatin Sin*. Zagreb: Fraktura.
- Petrović, Mina. 2017. "Uvodna reč". U *Gradovi u potrazi za identitetom*. Ivana Spasić i Vera Backović, ur. Beograd: ISI FF.
- Petryna, Adriana. 2003. *Life Exposed. Biological Citizenship after Chernobyl*. New Jersey: Princeton University Press.
- Piškor, Mate. 2006. "Nova poslovna zona na bivšoj zemlji Željezare". *Jutarnji.hr*. Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/naslovnica/nova-poslovna-zona-na-bivsoj-zemlji-zeljezare-3383540>.
- Piškor, Mate. 2011. "Nema više Željezare. Drugi dan velike sisačke drame: Ovako smo s vrećicom već jednom odlazili, ostavljajući sve. Bila je 1991...". *Jutarnji.hr* Dostupno na: <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/foto-drugi-dan-velike-sisacke-drame-ovako-smo-s-vrecicom-vec-jednom-odlazili-ostavljajuci-sve.-bla-je-1991...-3096770>.

- Potkonjak, Sanja. 2016. "Umjetnička transformacija postindustrijskog (g)rada. Studija slučaja Sisak". *Mjesto izvedbe i stvaranje grada*. Valentina Gulin Zrnić, Nevena Škrbić Alempijević i Josip Zanki, ur. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 31–47.
- Potkonjak, Sanja. 2020. "Umjetnička transformacija postindustrijskog (g)rada". U ABCEDA Željezare. Alma Tauber, ur. Sisak: Gradska Galerija Striegl, 24–50.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2013. "In the World of Iron and Steel. On the Ethnography of Work, Unemployment and Hope". *Narodna umjetnost* 50/1: 74–95.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2015. "Retro-Utopia. On the Idea of Work and Progress in Post-Socialist Croatia". *Ethnologia Balkanica. Journal for Southeast European Anthropology* 18: 369–384.
- Potkonjak, Sanja i Tea Škokić. 2020. "Transformativni potencijali regionalnih etnografija krize ili zagovori za lokalnu antropologiju budućnosti". *Etnološka tribina* 43/50: 45–48.
- Potkonjak, Sanja i Tomislav Pletenac. 2011. "Neprivilačna baština'. Kako s umjetničkim tvorevinama socijalizma u doba (poslije)tranzicije na primjeru Likovne kolonije Željezare Sisak". U *Industrijska kulturna baština*. 11 Hrvatsko-slovenske etnološke paralele, Alenka Černelič Krošelj, Željka Jelavić i Helena Rožman, ur. Ljubljana: Slovensko etnološko društvo, 198–214.
- Pušić, Ljubinko. 2009. *Grad bez lica*. Novi Sad: Mediterran Publishing.
- Rabinow, Paul. 1977. *Reflexions on Fieldwork in Morocco*. Berkeley etc.: University of California Press.
- Radnički portal. 2016. "Svićeća za sisacko gospodarstvo. Radnička akcija održana u spomen na propale tvornice i tisuće izgubljenih radnih mjesta". Dostupno na: <https://www.radnicki.org/svijeca-za-sisacko-gospodarstvo/>.
- Rajković, Ivan. 2020. "Rivers to the People. Ecopopulist Universality in the Balkan Mountains'. Theorizing the Contemporary". *Fieldsights, Cultural Anthropology Website*. Dostupno na: <https://culanth.org/fieldsights/rivers-to-the-people-ecopopulist-universality-in-the-balkan-mountains>.
- Rapport, Nigel i Joanna Overing. 2005. "Community". U *Social and Cultural Anthropology. The Key Concepts*. London, New York: Routledge, 60–65.
- Rhodes, Mark Alan II, William R. Price i Amy Walker. 2021. "Introduction. Geographies of Post-Industrial Memory, Place, and Heritage". U

- Geographies of Post-Industrial Memory, Place, and Heritage.* Mark Alan Rhodes II, William R. Price i Amy Walker, ur. London, New York: Routledge, 1-19.
- Ringel, Felix. 2013. "Differences in Temporal Reasoning. Temporal Complexity and Generational Clashes in an East German City". *Focaal. Journal of Global and Historical Anthropology* 66: 25-35.
- Ringel Felix. 2014. "Post-industrial Times and the Unexpected. Endurance and Sustainability in Germany's Fastest-shrinking City". *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 52-70. Dostupno na: <http://www.jstor.org/stable/43907798>.
- Ringel, Felix. 2018. *Back to the Postindustrial Future. An Ethnography of Germany's Fastest-Shrinking City.* New York, Oxford: Beghahn.
- Ringel, Felix. 2020. "Brexit as Postindustrial Critique". *HAU. Journal of Ethnographic Theory* 10/2: 361-366.
- Ringel, Felix. 2022. "The Time of Post-Socialism. On the Future of an Anthropological Concept". *Critique of Anthropology* 42/2: 191-208.
- Rogić, Ivan. 2000. "Osvrt na model(e) dosadašnjeg razvoja Siska". U *Sisak 2000+.* Sociodemografska uporista budućeg Siska. Ivan Rogić, Mile Mikić i Anka Mišetić, ur. Zagreb: Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, 9-35.
- Russo, John i Sherry Lee Linkon. 2009. "The Social Costs of Deindustrialization". U *Manufacturing a Better Future for America.* Richard McCormak, ur. Washington: The Alliance for American Manufacturing, 183-215.
- Russo, John. 2016. "Dealing with Deindustrialization. Adaptive Resilience in American Midwestern Regions, Margaret Cowell". *Urban Geography*, svibanj, 1-2.
- Said, Edward. 1999. *Orijentalizam.* Zagreb: Konzor.
- Samuels, David, Louise Meintjes, Ana Maria Ochoa i Thomas Porcello. 2010. "Soundscapes. Toward a Sounded Anthropology". *Annual Review of Anthropology* 39: 329-345.
- Sassen, Saskia. 2008. "Interview". Zehar. Dostupno na: <https://artxibo.arteleku.net/sites/all/libraries/pdfjs/web/viewer.html?file=https%3A//artxibo.arteleku.net/en/islandora/object/arteleku%253A5947/datastream/OBJ/view>.
- Savage, Kirk. 2003. "Monuments of a Lost Cause. The Postindustrial Campaign to Commemorate Steel. U *Beyond the Ruins. The Meanings of Deindustrialization.* Jefferson Cowie i Joseph Heathcott, ur. Ithaca, London: Cornell University Press, 237-256.

- Schell, Lawrence i Melinda Denham. 2003. "Environmental Pollution in Urban Environments and Human Biology". *Annual Review Anthropology* 32: 111–134.
- Scott, Joan W. 1991. "The Evidence of Experience". *Critical Inquiry* 17/4: 773–797.
- Sennett, Richard. 1998. *The Corrosion of Character. The Personal Consequences of Work in the New Capitalism*. New York, London: W. W. Norton & Company.
- Shackel, Paul. 2019. "Structural Violence and the Industrial Landscape". *International Journal of Heritage Studies* 25/7: 750–762.
- Shackel, Paul i Matthew Palus. 2006. "Remembering an Industrial Landscape". *International Journal of Historical Archaeology* 11/1: 49–71.
- Simmel, Georg. 1958 [1911]. "Two Essays". *The Hudson Review* 11: 3: 371–385. Preveo David Kettler.
- Simonič, Peter. 2021. "The Role of Social Institutions in the Operation of Maribor Start-ups and Cooperatives after Economic Crisis in 2008." *Studia ethnologica Croatica* 33/1: 69–96.
- Skenderija, Veljko i Marina Leskovac. 2015. "Bitka za Kutinu i Sisak. 'Nećemo postati hrvatski Detroit!'". *hr.n1info.com*. Dostupno na: <https://hr.n1info.com/biznis/a32825-petrokemija-i-rafinerija-sisak-borba-za-spas-radnih-mjesta/>.
- Sorić, Sven. 2016. "Obilježja sisačkih primjera stambene arhitekture Ive Bartolića". U *Modernistička arhitektura Siska*. Arhitekt Ivo Bartolić. Sisak: Gradski muzej Sisak, 91–105.
- Spasić, Ivana i Vera Backović. 2017. *Gradovi u potrazi za identitetom*. Beograd: ISI FF.
- Ssorin-Chaikov, Nikolai. 2017. *Two Lenins*. Chicago: HAU Books.
- Stoler, Ann Laura. 2013. "Prefix" i "Introduction. 'The Rot Remains'". U *Imperial Debris. On Ruin and Ruination*. Ann Laura Stoler, ur. Durham, London: Duke University Press, IX–XI; 1–35.
- Storm, Anna i Tatiana Kasperski. 2017. "Social Contracts of the Mono-Industrial Town. A Proposed Typology of a Historic Phenomenon and Contemporary Challenge". *The Journal of the Society for Industrial Archaeology* 43/1: 37–46.
- Strangleman, Tim. 2013. "'Smokestack Nostalgia', 'Ruin Porn' or Working-Class Obituary. The Role and Meaning of Deindustrial Representation". *International Labor and Working-Class History* 84: 23–37.
- Strangleman, Tim. 2015. "Rethinking Industrial Citizenship. The Role and Meaning of Work in an Age of Austerity". *The British Journal of Sociology* 66/4: 673–690.

- Strangleman, Tim. 2017. "Deindustrialisation and the Historical Socio-logical Imagination. Making Sense of Work and Industrial Change". *Sociology* 51/2: 466–482.
- Strangleman, Tim, James Rhodes i Sherry Linkon. 2013. "Introduction to Crumbling Cultures. Deindustrialisation, Class and Memory". *International Labor and Working-Class History* 84: 7–22.
- Šprajc, Zoran. 2021. "Rušenje tvorničkih dimnjaka u Sisku, 16. 2. 2021". RTL Direkt. Dostupno na: <https://net.hr/video/rusenje-tvornic-kih-dimnjaka-u-sisku-893452a8-b1c6-11eb-87ac-0242ac13005c>.
- Tadić, Đuro. 2017. *Željezara Sisak. Tvornica čelika i života*. Sisak: Kultura vrijednosti.
- Tadić, Marko. 2016. 1972 – 2004, video animacija.
- Tadić, Marko. 2019. *The Speculative View*. Sisak: Gradska galerija Sisak, letak izložbe.
- Tadić, Marko. 2020 [2017]. *Events Meant to be Forgotten*, eksperimentalni video.
- Tereškinas, Artūras. 2010. "Men and Social Suffering in Contemporary Lithuania". *Anthropology of East Europe Review* 28/1: 23–39.
- Tonkin, Elizabeth. 1995. *Narrating Our Pasts. The Social Construction of Oral History*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tsing, Lowenhaupt Anna. 2005. *Friction. An Ethnography of Global Connection*. Princeton, Oxford: Princeton University Press.
- Urbanistički plan uređenja gospodarske zone Sisak Jug. 2015. Sažetak za javnost. Prijedlog plana za javnu raspravu, Grad Sisak.
- Vaccaro, Ismael, Krista Harper i Seth Murray. 2016. "The Anthropology of Postindustrialism. Ethnographies of Disconnection". U *Anthropologies of Post-Industrialism. Ethnographies of Disconnection*. Ismael Vaccaro, Krista Harper i Seth Murray, ur. London: Routledge, 1–21.
- Verdery, Katherine. 1996. *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton: Princeton University Press.
- Vodopivec, Nina. 2007. *Labirinti postsocijalizma. Socijalni spomini tekstilnih delavk in delavcev*. Ljubljana: Zbirka dokumenta/ISH publikacije.
- Vodopivec, Nina. 2021. *Tu se ne bo nikoli več šivalo. Doživljanja izgube dela in propada tovarne*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino (Razpoznavanja 45).
- Zukin, Sharon. 1991. *Landscapes of Power. From Detroit to Disney World*. Berkeley: University of California Press.
- Žitko, Mislav. 2012. "Jugoslavenski modernistički projekt". Novosti. Dostupno na: <http://www.novosti.com/2012/10/jugoslavenski-modernisticki-projekt-ekonomskiaspekti-1950-1970/>.

- Walker, Amy. 2021. "Everyday Resonances of Industrial Pasts. Considering Lived and Affective Memories in Ex-Coal Mining Landscapes in a South Wales Valley". U *Geographies of Post-Industrial Place, Memory and Heritage*. Marck Alan Rhodes II, William R. Price i Amy Walker, ur. London, New York: Routledge, 53–67.
- Walley, Christine J. 2009. "Deindustrializing Chicago. A Daughter's Story". U *The Insecure American*. Hugh Gusterson i Catherine Be-steman, ur. Berkeley: University of California Press.
- Walley, Christine J. 2013. *Exit Zero. Family and Class in Postindustrial Chicago*. Chicago, London: The University of Chicago Press.
- Wells, Kate. 2018. "Detroit Was Always Made of Wheels. Confronting Ruin Porn in Its Hometown". U *Ruin Porn and the Obsession with Decay*. Siobhan Lyons, ur. Cham: Pelgrave, MccMillan, 12–29.
- Woodward, Susan. 1995. *Socialist Unemployment. The Political Economy of Yugoslavia, 1945–1990*. Princeton: Princeton University Press.
- Yurchak, Alexei [Алексей Юрчак]. 2007. "Kasni socijalizam i posljednja sovjetska generacija [Поздний социализм и последнее советское поколение]". Неприосновенный запас 2. Dostupno na: <https://magazines.gorky.media/nz/2007/2/pozdnij-soczializm-i-poslednee-sovetskoe-pokolenie.html>.

Zahvale

Zahvaljujemo obiteljima Dević i Domazet na obiteljskoj i prijateljskoj podršci, strpljenju i gostoprimstvu.

Zahvalne smo našim prijateljima i kolegama Ozrenu Bitiju, Andrei Matoševiću i Marijani Hameršak, koji su čitali knjigu u različitim fazama njezina nastanka te nam pomagali savjetima, davši nam svoje dragocjeno vrijeme i znanje. Hvala i Aleksandri Mišak, prevoditeljici i prijateljici koja nam je pomogla s nekim prijevodnim rješenjima.

Posebnu zahvalu posvećujemo Marijanu Crtaliću, za sve.

O autoricama

SANJA POTKONJAK izvanredna je profesorica na Odsjeku za etnologiju i kulturnu antropologiju Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Objavila je niz znanstvenih i stručnih radova te knjige *Teren za etnologe početnike* (2014) i *Mislići etnografski: kvalitativni pristupi i metode u etnologiji i kulturnoj antropologiji* (2016) u suautorstvu s Nevenom Škrbić Alempijević i Tihanom Rubić. U fokusu njezina istraživačkog interesa su postsocijalizam i tranzicija, kulture rada te urbana i postindustrijska etnografija. Suosnivačica je i članica uredništva hed-biblioteke, elektroničkog nakladničkog niza Hrvatskog etnološkog društva. Bila je dugogodišnja urednica časopisa *Etnološka tribina* i *Studio ethnologica Croatica*.

TEA ŠKOKIĆ znanstvena je savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Objavila je knjige *Ljubavni kod: ljubav i seksualnost između tradicije i znanosti* (2011) te u suautorstvu s Andreom Matoševićem *Polutani dugog trajanja: balkanistički diskursi* (2014). Suuredila je zbornike *Između roda i naroda: etnološke i folklorističke studije* (2004), *Split i drugi: kulturnoantropoloski i kulturnostudijski prilozi* (2007), *Horror, porno, ennui: kulturne prakse postsocijalizma* (2011) te *Stranputice humanistike* (2017). Teme kojima se bavi su rodna i feministička antropologija, antropologija seksualnosti te kulture rada, a posljednjih nekoliko godina i etnografija izbjeglištva. Bila je jedna od urednica biblioteke *Nova etnografija* Instituta za etnologiju i folkloristiku.

Monografija *Gdje živi tvornica? Etnografija post-industrijskoga grada* važno je djelo bazirano na dubinskim etnografskim uvidima u život grada Siska i njegove okolice. Uži fokus teksta stavljen je na efekte i reperkusije procesa deindustrializacije, odnosno stanja koja podrazumijeva post-industrija. Istovremeno fizičko, vidljivo, osjetljivo to se stanje artikulira i afektivno, odnosno egzistencijalno. Takvim slojevitim i holističkim pristupom karakterističnim za antropološka istraživanja, autorice ocrtavaju moment krize šire gradske zajednice, ali i nastojanja i strategije da se on nadide. Činjenica da je kao studija slučaja odabran baš Sisak, danas "grad slučaj", a nekada jedan od najvažnijih i prosperitetnih industrijskih centara u SR Hrvatskoj i Jugoslaviji, govori u prilog neravnomjernoj distribuciji cijene koju su gotovo sve lokalne sredine, ali ne i pojedinci, platili u tranziciji.

red. prof. dr. sc Andrea Matošević
Sveučilište Jurja Dobrile u Puli

Knjiga Sanje Potkonjak i Tee Škokić ponajprije je namijenjena akademskoj zajednici, etnologima i kulturnim antropolozima, ali i brojnim drugim istraživačima čiji je interes usmjeren na teme rada, transformacije zajednica i gradova uslijed promjene proizvodnih tehnologija, odljeva kapitala, političke promjene i socijalne efekte gospodarskih kriza. Analiza koju podastire knjiga može se primijeniti u razumijevanju kulturnih politika gradova koji su ostali bez industrije te razvojnih i urbanističkih politika, ali i socijalnih politika. Budući da ova studija konceptualizira istraživanje kroz prizmu postindustrijskog vremena, postindustrijskog prostora i postindustrijskih zajednica, pitanja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti rada, grada i zajednice u knjizi *Gdje živi tvornica? Etnografija postindustrijskoga grada* tretirana su kao nerazdvojni i međusobno isprepleteni analitički problemi.

red. prof. dr. sc. Nevena Škrbić Alempijević
Sveučilište u Zagrebu